

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : VI

Sa. 23 - 24

Temmuz - I. Teşrin 1942

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

BELLETEN

ISSN 0041-4255

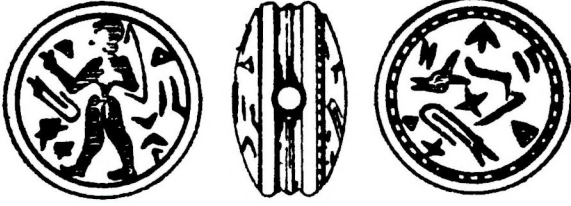
Birinci baskı : 1942

İkinci baskı : 1995

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: VI

İÇİNDEKİLER

Makaleler Etüdler :

Sayfa

<i>ALTUNDAĞ, ŞİNASI</i> : Kavalalı M. Ali Paşa isyanı esnasında	229
<i>BAYKAL, Dr. BEKİR SITKI</i> : Doksan üç meşrutiyeti	45
<i>GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN</i> : Abbas Oğulları İmparatorluğunun kuruluş ve yükselişinde Türklerin rolü	177
<i>KARAL, ENVER ZİYA</i> : Yavuz Sultan Selimin oğlu Şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare etmesi için gönderdiği siyasetnâme	37
<i>KÖPRÜLÜ, Dr. M. FUAD</i> : XIII. asırda Marâğa rasathanesi hakkında bazı notlar	207
<i>MANSEL, Dr. ARIF MÜFİD</i> : Rhegion-Küçükçekmece hafriyatı 1940-1941 çalışmalarına ait ilk rapor (Fouilles de Rhegion-Küçükçekmece, raport preliminaire sur les travaux de 1940-41	1
<i>OGAN, AZİZ</i> : » » » » » » »	1
<i>UZUNÇARŞILI İ. HAKKI</i> : Kabakçı Mustafa isyanına dair yazılmış bir tarihçe	253
<i>UZUNÇARŞILI İ. HAKKI</i> : Âmedci Mustafa Reşit Bey'in Kütahya'da bulunan Mısır kuvvetleri kumandanı İbrahim Paşa'ya mektubu	263

Tercümeler :

<i>HİNZ, WALTER</i> : (Türkçeye çeviren : Köymen, Mehmet Altay) : Timuriler tarihi hakkında menba tetkiki	85
<i>JAHN, KARL</i> : (Türkçeye çeviren : Köymen, Mehmet Altay) : İran'da Kâğıt para	269

Bibliyografya :

<i>FEVZİYE ABDULLAH</i> : Namık Kemal'in Şiirleri	315
<i>İNAN, ABDÜLKADİR</i> : Mogolların gizli tarihi	121
<i>İNAN, ABDÜLKADİR</i> : Sibiryada ongon kültü	311

Haberler :**Sayfa**

Türk Tarih kurumunun çalışmalarına dair haberler	127
Belletene gelen mecmualar	140

Levhalar :

I - XXVI : Rhegion hafriyatına ait resimler ve planlar

XXXVII : Yavuz Sultan Selim'in oğlu şehzade Süleyman'a Manisa sancağını idare etmesi için gönderdiği siyasetnâmenin metni.

XXVIII - XXIX : Marâğa Rasathanesine ait resimler

XXX - XXXI : Kabakçı Mustafa isyanı tarihçesi ve Mustafa Reşit Bey'in İbrahim Paşa'ya mektubu.

BELLE TEN

Cilt: VI Temmuz - İnci Teşrin 1942 Sayı: 23-24

ABBAS OĞULLARI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE YÜKSELİŞİNDE TÜRKLERİN ROLÜ

Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
Sivas Meb'usu ve T. T. Kurumu Başkanı

Ötedenberi Avrupalı tarihçiler, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükselişini iranlılarla arabalara maletmek yolunu tutmuşlardır. Halbuki ana kaynaklar, bu olaylarda rolü olanlardan İranlı veya Arap sanılanların pek çoğunun Türk olduklarını göstermektedir. Hiçbir incelenmeğe dayanamıyan, fakat, uzun zamanlardanberi öyle yazılıp öyle duyulduğu için, herkesçe bir hakikat sanılan bu yanlışlık, şu iki sebepten ileri gelmiştir :

1. — İslâm dinine giren türklerin, eski ulusal adlarını gâvurluk nişanesi sayarak İslâm dinine mahsus sandıkları Arap adları almış, müslümanlığa girmekle eski dinleriyle beraber milliyetlerini de unutmüş olmaları. ¹

¹ Arap adlarını, müslümanlık alâmeti saymak yolundaki telâkki zamanımıza kadar sürmüştür. Bugün bile bir İngiliz veya bir Alman İslâm dinini kabul edecek olursa, aynı zamanda bir Arap adı da almaktadır. Halbuki Hıristiyan veya Musevî arapların, müslümanların taşıdıkları Arap adlarını taşıdıklarını biliyoruz. Bu, müslümanlığa mahsus sanılan adların hakikatte araplara ait isimler olduğunu göstermektedir. İranlılar da, müslüman olduktan sonra Arap adları almışlarsa da bunlar, türkler gibi fanî filislâm olmamış, milliyetlerini unutmamışlardır. Bu sebepten İslâm dinine girmiş olmalarına rağmen iranlılar, İranlı

2. — Orta zamanlarda Türk adının *Seyhun* ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebelere verilmesi, *Horasan*, *Tuharistan*, *Sugd* ve *Fergana* gibi bölgelerde kent (şehir) hayatı yaşayan medenî türklerin ise, oturdukları şehirlere nisbetle *Horasanlı*, *Tuharistanlı*, *Sugdlu*... diye anılması.²

Horasan, *Tuharistan* ve *Ceyhun* - *Seyhun* arasındaki bölgeler halkının Türk oldukları, Çin'in *Tang* sülâlesi devri tarihlerinde ve Bizans müverrihlerinin eserlerinde açıkça gösterilmiş olduğu gibi³, bu bölgeler halkından *Nerşehînin* farsça yazılmış *Tarih-i Buhârâ* adlı eseri başta olmak üzere *Dineverî*, *ibni-Cerir*, ve emsali müellifler tarafından arapça yazılmış en eski kaynaklarda da bu hakikat vuzuhla seçilmektedir.

Arap edebiyatının en büyük simalarından olan *Cahız* (*Ebu Osman Amr ibni Mahbub*) ise, Abbas halifelerinden *Mu'tasım*'ın musahiblerinden *Feth ibni Hakan* adına yazdığı eserinde³ bu konuyu şüphe götürmeyecek bir şekilde aydınlatmaktadır.

Cahız bu eserinde halife *Mu'tasım* ordularını teşkil eden *Horasanlıların* [Arap müellifleri o zamanlar bugünkü *Horasanla* beraber *Tuharistan* ve *Ceyhun* boyu bölgelerine genel bir ad olarak *Horasan* diyorlardı.] Türk olduklarını, bunların diliyle, *Seyhun* ötesinde, bozkırlarda yaşayan türklerin dilleri arasındaki yakınlığın, Mekkeli veya Medineli araplarla aynı kabileden bedvî arapların dillerindeki yakınlıktan daha ziyade olduğunu, yani başkalığın aynı kavmin sahil (şehir) de oturanlarıyla dağ (köy) de oturanlarının veya göçebe olanlarının lehçe ve söyleyiş farkından ibaret bulunduğunu açıkça söylemektedir.⁴

olmakta devam etmiş, milliyetlerini dine, dillerini arapçaya feda etmemiş, arapçanın yanında kendi dillerini de kültür dili yapmakta devam etmek suretiyle milliyetlerini korumuş ve kurtarmışlardır.

² Orta Zamanlarda Arap lâfzı tıpkı Türk lâfzı gibi bedvî araplara hasrediliyor, *Mekke*, *Medine* ve *Taif* gibi şehirlerde oturan araplar, milliyet ifade eden Arap lâfziyle değil, *Mekkeli*, *Medineli* ve *Taifli* gibi oturdukları şehire nisbetle anılıyorlardı. Kur'anda *Â'râb* (عرب = araplar) lâfziyle münhasıran bedvîlerin kastedilmiş olduğunda bütün müfessirler ve din âlimleri ittifak etmişlerdir.

³ *Peliot*, *Istanislas Julien*, *Ed. Chavanne* gibi sinologların, Çin kaynaklarını nakleden eserlerine ve Bizans müverrihi *Memandre* müracaat.

⁴ *Cahız*'ın kitabından umumîleşmiş bir kanaati kökünden yıkan ve bütün bir tarihi aydınlatan parçayı aynen dercetmeyi gerekli görüyoruz :

Cahız, Abbasi İmparatorluğu'nu kuran ve yükselmesine çalışanlarla muâsır olduğundan, çoğunu görüp bildiği bu adamları⁵ tabii yakından tanıyordu. Bu itibarla müşahedeye dayanan ifadesinin hakikate uygun olduğunda şüphe yoktur.

İslâm tarihlerinde *Horasan* adı altında anılan bölgeler halkının Türk oldukları tesbit edildikten sonra bu yüce ırka mensup seçkin insanların Abbasi İmparatorluğu'nu, kurup yükseltmekteki rollerini araştırabiliriz :

Abbas Oğulları'nı iktidar mevkiine getiren ihtilâl niçin *Horasanda* ve Türk ellerinde kök salabildi, kolayca büyüdü, yayıldı ve nihayet patlak verdi? Bu sorguların cevabını, Ümeyye Oğulları'nın genel siyasetlerinde bulabiliriz :

Arabistanda İslâm diniyle beraber bir de hükûmet kuran peygamberin baş düşmanı *Ebu Süfyanın* oğlu *Muaviye*, binbir türlü entirikalarla, bu hükûmeti, onun damadiyle torununun elinden aldıktan sonra, arapları para ile kazanmak hususundaki meharetli siyaseti sayesinde duruma hâkim olmuştu.

Fakat, *Muaviye* ve haleflerinin peygamber ailesine karşı gütükleri kanlı siyaset, İslâm dinine karşı gösterdikleri saygısızlık, dindar müslümanları kendilerinden uzaklaştırmıştı. Ümeyye oğullarına hasım olan zümrelerin başında Iraklılarla Hicazlılar geliyordu :

Iraklılar, *Ali - Muaviye* kavgasında, evvelkinin tarafını tutmuş, Suriyelilerle boğuşmuşlardı. Çarpışmalar, bu bölgede Şia denilen peygamber ailesi taraftarı bir parti doğmasını hazırlamıştı. Bu partiye bağlananlar, Ümeyye oğullarının can düşmanı olmuşlardı.

Hicaza gelince, buranın başlıca iki büyük merkezi olan *Mekke* ile *Medine*, ilk dört halife (*Hülefây-i Râşidin*) devrinde çok önemli ve kutsal tanılıyorlardı.

« ان اختلاف التركي والحراساني ليس كاختلاف بين المعجمي والعربي ولا كاختلاف بين الرومي والصقلبي والزنجي والحبيشي فضلا عما هو ابدع جوهرأ و اشد خلافاً بل كاختلاف ما بين المكي والمدني والبدوي والحضري والسبلي والحبيلي وكما لاختلاف ما بين الطائي الجبلي والطائي السبلي ... » جاحظ، مجموعة رسائل، 6-7، ميسر تاب، 6-7.

⁵ *Cahız*, *Eba Müslim* ihtilâlinden 30 sene sonra doğmuş, ve Abbas oğullarından 12 halife devri görmüştür. (780-869)

Ümeyye oğulları hükümet merkezini Şama götürünce, bunlar eski önemli durumlarını ve menfaatlerini elden kaçırmışlardı. *İbni Zübeyr*den itibaren *Hicazda* baş gösteren isyanlar yüzünden bu iki kutsal şehir; Ümeyye oğulları tarafından yakılıp yıkılmış, peygamberin arkadaşlarından veya onların oğullarından birçok büyük tanılan insanlar, asılıp kesilmişlerdi. Bütün bu hareketler, *Hicazlıları* Ümeyye oğullarına candan dütman etmişti. Bu ruhf hâletten istifade eden ve çoğunlukla *Hicazda* oturan Hâşim Oğulları (peygamberin yakın akrabası) Emevî husumetini yaymak için, bu bölgeyi çok uygun bir çevre buluyorlardı. Fakat, para ve menfaat düşkünü araplar bir birlik kuracak kâbiliyetten mahrum olduklarından sonuç verecek sürekli bir harekette bulunamıyorlardı.

Biri peygamberin damadı ve amcasının oğlu *Aliden*, diğeri peygamberin amcası *Abbasdan* inen Hâşim oğulları, kolları, Emevilere karşı evvelce ayrı ayrı çalışırken, *Alinin*, *Muhammed Hanafiyeden* olan torunu *Ebu Haşimin* son günlerinde birleşmek gerekliliğini duymuşlardı: Emevîler tarafından zehirlenen *Ebu Haşim*, ölmeden evvel, taraftarlarına *Abbas oğullarından Muhammed bin Aliyi* baş tanımlarını vasiyet etmişti. Bu suretle kuvvetlenen ve umudu artan *Muhammed bin Ali*, 720 tarihlerine doğru Emevîler aleyhinde propaganda yapmak üzere, her tarafa dâtiler (propagandacılar) göndermişti. Bunlar, gittikleri yerlerde Ümeyye oğullarının fenalıklarını yayıyor, halkı peygamber sülâlesi etrafında toplanmağa çağırıyorlardı.

Propagandacılar en ziyade *Horasan*, *Taharistan* ve *Sugd* gibi Türk ellerinde muvaffak oluyorlardı. Çünkü Ümeyye Oğulları idaresinden bizar olanların başında bu bölgeler halkı geliyordu. Bunun sebebi, Emevîlerin, Arap olmıyan kavimlere karşı takip ettikleri insafsızca kanlı siyasetti:

Emevîler, geniş imparatorluğun Arap olmıyan bölgelerinde hâkimiyetlerini yürütmek maksadiyle ezmek ve tepelemek siyasetinin korkunç şekillerini tatbik ediyor, bunu yapabilmek için de araplara dayanıyor, arapçılık siyaseti güdüyorlardı.

Emevîler, arapçılığı pek ileri götürmüş olduklarından, çöl bedevileri bile, Arap olmayan müslümanları kendilerinden aşağı görüyor, onlarla karışık kaynaşmağa tenezzül etmiyorlardı. Araplar,

kendi soylarından olmayan müslümanlara verdikleri *Mevalf* adıyla⁶ kendilerinin efendi, Arap olmayan müslümanların da köle olduklarını anlatmak istiyorlardı. Her Arap, Arap olmayan bir müslümanla bir hizada yan yana yürüme, hattâ bir safta namaz kılmayı tenezzül sayıyor, böyle bir şey yaparsa, bunu ancak Allaha karşı alçak gönüllülük göstermiş olmak için yapıyordu.

Araplar bir yerde yemeğe oturlarsa, *Mevali* ayakta durur, onlarla beraber yemeğe oturamazlardı. *Mevalf*'nin araplar gibi, asllik anlatan künye kullanmaları yasaktı⁷.

Emeviler devrinde bu telâkki çok genişlemiş ve yayılmış olduğundan, bir çöl bedevisi bile kendisini yaratılışca, fâziletce arap olmıyan müslümanların en büyüklerinin üstünde görüyor, arapların hüküm sürmek, Arap olmıyan müslümanların da kendilerine kulluk etmek için yaratılmış oldukları kanaatini besliyordu.

Bundan başka *Ümeyye oğulları*, aldıkları ülkeler halkının canlarını, mallarını kendileri için helâl sayıyorlardı⁸ bu yüzden gerek halifeler ve gerek valiler, Arap olmıyan müslümanlara araplardan çok farklı ve ağır muamele ediyor, onlardan da müslüman olmayanlar gibi *Cizye* ve *Haraç* alıyorlar, bunları toplamak için ezmek ve tepelemek yolunu güdüyorlardı⁹.

Arazi sahiplerinden ölçüm (mesaha) üzerinden alınan *Haraç* vergisi, toprak ekilsin, ekilmesin behemehal toplanıyordu, veremiyenlere bin bir türlü işkenceler yapıyordu¹⁰.

Emevîlerin bu siyaseti araplar ve Arap olmıyan müslümanlar üzerinde ayrı ayrı tesirler yaptı. Siyasal ve kültürel seviyeleri milletcilik esasını kavrayacak kadar yükselmiş olmıyan araplarda, Peygamberin yıkmak istediği eski kabilecilik gayreti alabildiğine

⁶ *Mevala* Arapça azad edilmiş köle, *Mevalf* de bunun cemi olup azad edilmiş köleler demektir. Arap olmayan müslümanlara bu isim virilmekle onların arapların azad edilmiş köleleri olduğu anlatılmak istenilmiştir.

⁷ İsmi önüne *Ebu* getirilerek yapılan lâkaplara künye denilir. *Ebülkasım*, *Ebülhüsan* gibi.

⁸ Emevî halifeleri Türkistan'ın münbit *İnci* nehri boylarını (*Sugd* arazisini) kendilerinin malikânesi, buraların asıl sahibi olan türklere de marabacı tanıyorlardı.

⁹ *Cizye*, müslüman olmıyanlardan adam başına alınan vergi, *Haraç* da, arazi üzerine tarhedilen vergi idi.

¹⁰ s, 277 ابن خلكان ، وفيات الاعيان.

gelişti. Eski Kahtan ve Adnan oğulları kavgaları, Yemani'ler Mudar'lar çarpışmaları gibi Arap birliğini sarsan çekişmeler, baş gösterdi. Gittikçe şiddetlenen bu çarpışmalar, Emevî saltanatının temelini oynatmağa başladı.

Emevîlerin arapçılık siyasetinin, Arap olmıyan müslümanlar üzerindeki tesiri ise, onları Emevîlere karşı candan düşman yapmak olmuştu. Bunların ön safında *Horasan* ve ötesindeki Türk elleri halkı bulunuyordu.

Asırlardan beri, öz yurdlarında müstakil yaşamış olan türkler, araplardan aşağı tutulmağa, müslümanlığı kabul ettikleri halde *Mevâli* sayılmağa ve köle muameleleri görmeğe bir türlü tahammül edemiyorlardı.

Soyguncu Emevî idaresinin en ağır yükü, bu bölgelerdeki geniş toprak sahipleriyle büyük tüccarlar üzerine yükleniyordu. Haraç ve Cizye'nin ağır yükleri altında ezilen ve halk üzerinde nüfuzları olan bu iki zümre, devamlı surette Emevî düşmanlığı yayıyor, halkı bu idareden soğutmağa çalışıyorlardı.

Bütün bu hoşnutsuzlukları, *Ubeydullah bin Ziyad*'ın *Horasan* valiliği esnasında *Buhârâ* ve civarı halkından bir çoğunun esir edilerek *Basra*'ya sürülmesi¹¹ daha sonra da *Irakta Vasit* şehrini kuran *Haccac*'ın yine *Ceyhun* ötesindeki bölgeler¹² halkından bir çok aileleri zorla yurtlarından kaldırarak bu yeni şehire yerleşmeğe icbar etmesi gibi icraat da Emevîlere karşı beslenen bu düşmanlığı büsbütün arttırmıştı¹³.

Arapların, Arap olmayan müslümanlara karşı takındıkları tavır, güddükleri aşırı arapçılık, türkler ve iranlılar arasında *Şuubiyye* denilen bir partinin baş göstermesine yolaçmıştı. Arap düşmanlığı yapan ve Arap olmıyan müslümanlarla arapların müsavfî oldukla-

¹¹ بلا ذرى ، فتوح البلدان .

¹² İslâm tarih ve coğrafyacıları *Ceyhun* nehrinin ötesinde ve *Ceyhunla Seyhun* arasındaki bölgeye *Maveraünnehir* adını verirler.

¹³ *Buhâralı*larla *Ceyhun* ötesi türklerinin, yeni kurulan *Basra* ve *Vasit* şehirlerine getirilerek buralarda yerleştirilmesi, Abbasîler devrinde başlayan kültür hareketi itibariyle, çok önemli neticeler vermiştir. « İslâm medeniyetinde türklerin mevkiî » adlı bir makalemizde (Bak : Birinci Türk Tarih kongresi zabıtları) izah ettiğimiz veçhile, ilk defa *Basrada* başlayan fikir hareketini o zamanlar çok yüksek bir kültüre sahip olan, bu türkler yaratmışlardır.

rını iddia eden bu parti daha Emevîler devrinde gizlice çalışmağa başlamıştı. En ziyade *Horasan* ve *Ceyhun* ötesi bölgelerinde kuvvetlenen ve yayılan bu parti mensupları kendi kendilerine *Ehl-üt-tesviye* yani müsavatchılar adını veriyorlardı¹⁴.

İzah ettiğimiz sebeplerden dolayı, Emevî düşmanlığının yayılmasına pek müsait olan bu bölgelere gönderilmiş olduğunu yukarıda söylediğimiz Abbasi propagandacıları hayret verici muvaffakiyetler kazanmışlardır.

İmparatorluğun doğu bölgelerinde bu çalışmalar devam ederken, Emevî Halifesi *Hişam*'ın son zamanlarında; *Suriyede Hamime* köyünde oturan Abbas oğullarından *Muhammed bin Ali* ölmüş, oğlu *İbrahim*'i kendisine halef bırakmıştı (742).

Enerjik bir adam olan *İbrahim*, hazırlanan ihtilâlin bir an evvel patlak vermesi için, ırkan Türk olması kuvvetli bir ihtimal dahilinde bulunan *Horasanlı Ebâ Müslim* adında Emevî düşmanı bir genci elde etti¹⁵. Büyük işler görmeğe namzed olan bu genci

¹⁴ Emevîler zamanında ve Abbasîlerin ilk devirlerinde gizli bir surette çalışan Şüubi'ler, Abbas oğullarından *Me'mun* devrinden yani türklerle iranlıların *Bağdadda* hâkim olmağa başladıkları zamandan itibaren açıktan açığa fikirlerini ortaya atmış, bu yolda eserler yazmışlardır. Bu husuta bir fikir verebilmek için, Şüubiyye mensuplarından birine ait hicviyeden bir kaç beytin tercümesini yazıyoruz: «Araplar, ne ile ögünebilirler? Arap kavminin birbirini yemek, birbirini soymak ile vakit geçiren azgın kurtlardan, vahşî canavarlardan ne farkı vardır? Arabın erkeği, zincire vurulmuş şakiden, kadını da deveye yüklenmiş esirden başka bir şey değildir...»

İslâm tarihinde çok ilgi uyandıran Şüubiyye partisi meselesini ayrı bir makalede aydınlatmaya çalışacağız.

¹⁵ İranlı müellifler, *Eba Müslim*'in soyunu eski *Sasâni* kisralarına bağlamak için hayli didinmişlerdir. Fakat, sarfedilen bütün gayretlerin, yurdumalık mahiyetini değiştirmedeği görülmektedir. Bu zamanlarda *Horasan* halkının çoğunluk itibarıyla Türk olması, *Eba Müslim*'in faaliyetini farslarla meskûn yerlerde değil, türkler arasında yapması ve nihayet şeklû şemâli, seciyesi hakkında verilen malûmatın tamamıyla Türk tipine uygun olması, onun türklüğü ihtimalini daha kuvvetli göstermektedir. *Eba Müslim*, Fars ırkından olsaydı, vaktile *Partlâra* (Eşkâniler= Arsaşid'ler) karşı isyan bayrağını açarak bunları yıkan ve *Sasâni İmparatorluğunu* kuran *Papak* oğlu *Erdeşir* gibi faaliyetini *İran*'ın *İsfahan*, *Şiraz*, ve *Istahr* gibi farslarla meskûn bölgelerinde yani ırkdaşları arasında yapardı. Nasıl ki islâmî devirde *Buveyh oğulları* da böyle yapmışlardır. Halbuki, *Eba Müslim*, farsların oturdukları yerlere değil, türklerle meskûn doğu bölgelerine gitmiş, ordusunu da farslardan değil türklerden teşkil etmiştir. Müverrih

doğu bölgelerinde kaynaşan ihtilâl hareketinin idaresine gönderdi. Bu esnada halife *Hişam* ölmüş, yerine sefih *İkinci Velid* geçmişti (743).

Emsalsiz bir ihtilâlcı olan *Eba Müslim*, Emevîler aleyhindeki her şeyden istifade etmek yollarını biliyordu. *Horasana* gider gitmez, kendisine yardım edecek kuvvetli kolları, *Horasanın* doğu bölgelerinde *Tuharistan* ve *Ceyhun* boyları türkleri arasında bulabileceğini anlamıştı. Hemen buralara gizlice propagandacılar (Nakibler) gönderdi.

Müverrih *Dineverî* den öğrendiğimize göre her tarafa yayılan bu propagandacılar en ziyade *Herat*, *Buşanc*, *Belh*, *Çeganyan*, *Tus*, *Nişabur*, *Merv*, *Nesa*, *Keş*, *Nesef*, *Amul*. *Buhârâ* gibi bölgelerde muvaffak olmuşlardı. Başta *Belh*'in eski din reisleri soyundan *Bermek* (Parmak) oğlu *Halid* ile *Buşanc* beyi olmak üzere bir çok tekinler ve beyler *Eba Müslim* tarafına geçmişlerdi. [*Dineverî*, اخبار الطوال s. 359].

Eba Müslim, bu suretle çalışmağa devam ederken, sefaheti ve maskaralıklarıyla Emevîlerin bile sabır ve tehammülünü tüketen *İkinci Velid*in, hanedandan *Üçüncü Yezid*in ön ayak olduğu bir ihtilal neticesinde öldürülmesi (744), Ümeyye oğullarının tek dayandığı Suriyelileri birbirine düşürmüş, merkezin kuvvetini sarsmış, daha sonra da Emevî Prensleri arasında bir boğuşma devresi açmıştı. Bu boğuşma *Horasandaki* araplara da sirayet etti. Buradaki araplar arasında da *Yemani*'ler *Mudari*'ler kavgası baş gösterdi. Emevîlerin son ve en kıymetli valisi olan *Nasr İbni Seyyar*ın bütün gayretlerine rağmen bu niza bastırılmadı.

Beklenen zamanın geldiğini gören *Eba Müslim* 744 tarihinde ihtilâlin başladığına işaret olmak üzere; evvelce *İmam İbrahim* tarafından gönderilmiş olan *Zıl* ve *Şehâb* adındaki bayrak-

Ebu Bekir Abdullah bin Aybek-el-Devadârî tarafından *Mısır* sultanı *Melik Nasır Muhammed bin Klavun* adına yazılan *Dürrer-üt-tican* adlı eserde, *Eba Müslim-i-Horasantn*in kütüphanesinden çıkmış ve aslı türkçe iken *Sasani*ler zamanında Farsçaya, *Abbasi*ler devrinde de *Cebrail bin Bahtîşu* tarafından Arapçaya tercüme edilmiş olan *Oğuznâmeden* bahsedilirken: «Bu kitap *Eba Müslim*in hazinesinden alınmıştı. Zaten *Eba Müslim*, *Buhtu Han* neslinden geldiğini *Oğuznâmenin* kendisine atalarından intikal ettiğini iddia ediyordu.» Yolunda bir kayıtlunması da *Eba Müslim*'in türklüğü ihtimalini teyid etmektedir.

ları, ilk nakiblerden *Süleyman bin Kesirin Merv* civarında *Sefideç* köyündeki evinin önüne dikti...

Propagandacılar tarafından Ümeyye Oğulları saltanatını yıkararak Peygamber ailesinden birinin idaresi altında bütün müslümanları müsavî tanıyacak bir devlet kurmak için hazırlanmış olan *Sugd Tuharistan* ve *Hârezm* türkleri *Eba Müslimin* davetini şevk ve heyecanla karşıladılar. Bunlardan büyük toprak sahipleri *Haracın* tehammül edilemeyecek kadar artmasından, büyük tüccarlar, *Cizye*'nin çokluğundan, diğer bütün halk ise arapların kendilerini Mevalî (köle) saymalarından kızgın oldukları cihetle, *Eba Müslimin* bu davetini bir kutuluş sesi gibi karşılamışlardı. Daha ilk günde altmış köy halkı ihtilâl bayrağı altında toplandı¹⁶.

Emevîlerin *Horasan* valisi *Nasr ibni Seyyar* bu aralık *Horasandaki* Arap ordusunda baş gösteren kabile kavgalarını (Yemenîlik, Mudarîlik mücadelesi) bastırmakla uğraşıyordu.

Yemenli arapların başında meşhur *Ali bin Kirmanî* bulunuyordu. Kırk iki gün kadar *Sefideç* köyünde kalarak dört çevreden gelen kuvvetleri toplayan *Eba Müslim*, en kuvvetli düşmanı yenmek için *Kirmanî* ile anlaştı. Onun karargâhına yakın olan *Mahuvan* köyüne gitti. Burayı merkez yaptı. Kuvvetlerine nizam verdi. Ordusunun etrafına hendekler açtırdı. *Kirmanî* ile görüştü. Birlikte yürümek üzere bir plân yaptı¹⁷.

İradesindeki kuvvet kadar propagandacılıkta da mahâretli olan *Eba Müslim*, türklerin müslüman olanlarla olmıyanlarını barıştırdı. Sonra bunları İranlı Şitlerle birleştirdi. Bu suretle önce vali *Nasr ibni Seyyarın* sonra da *Kirmanî*'nin kuvvetlerini ezecek bir ordu kurdu.

Kirmanî ile birlikte, *Horasan*'ın merkezi olan *Merv* üzerine yürüdüler. Emevîlerin en değerli valilerinden olan *Nasr ibni Seyyar* idaresindeki kuvvetleri bozdular. İhtiyar vali, hükümet merkezini *Eba Müslime* bırakarak batıya doğru kaçmak zorunda kaldı. Evvelce Arap istilâsına karşı çinlilerden yardım istemiş olan *Tuharistan* ve *Maveraünnehir* deki bir kısım küçük prensler, *Eba Müslimin* bu muvaffakiyetini görünce, Çinlilerden yüz çevirdiler. O zamana

¹⁶ İbn-el-Esir. Tarih-el-Kâmil C. 5.

¹⁷ دیسوری، اخبار الطوال، ابوالفدا، المختصر فی التاريخ، ابن جریر، تاریخ الامم والملوک.

kadar Arap istilâsına uğramamış olan *Karluk* türkleri, Çin imparatorunu metbu tanıyan *Taşkent* prensi çinlilerden ayrılarak, *Eba Müslim* ile birleştiler.

Nasr ibni Seyyar, evvelce *Eba Müslimin* Abbas oğullarından *İbrahim* adına ihtilâl hazırladığını, o esnada Emevî hükümdarı olan *Mervana* bildirmişti¹⁸. Bu haberi *Harran*'da alan *Mervan*, *Hami-me*'ye bir memur göndererek *İbrahim*'i tevkif ettirmişti. Âkibetini tahmin eden *İbrahim*, taraftarlarına küçük kardeşi *Ebül-Abbas*'ı imam tanımalarını vasiyet etti. *Ebül-Abbas*, aynı akibete uğramamak için ailesile beraber, gizlice *Kufe*'ye kaçtı, burada taraftarlarından birinin evinde gizlendi.

İlk vuruşta muvaffak olan *Eba Müslim*, *Nasr ibni Seyyar*'ın takibine ihtilâl arkadaşlarının en kıymetlilerinden biri olan *Kahtaba*'yı memur etti. *Kahtaba*, yıldırım sür'atle ihtiyar valiyi kovalamağa başladı. Hiç bir yerde tutunamıyan *Nasr ibni Seyyar*, nihayet *İrânın Rey* şehrinde ölerek takipten kurtuldu.

Emevîlerin *İrak* valisi, ibni *Hübeyre* tarafından hazırlanan yüz bin kişilik kuvvet de *İsfahan* yakınlarında *Kahtaba* tarafından perişan edildi. Bu parlak zaferle bütün *İran Eba Müslimin* hükmü altına girmiş oluyordu. *Kahtaba*'nın ibni *Hübeyre* idaresindeki ikinci bir orduyu *Fırat* kenarında büyük bir meydan muharebesinde perişan etmesi, *İrâkın* kapılarını da ihtilâlcilere açmış oldu. Bu bölgede saklanmış olan *Ebül-Abbas*, *Horasan*'dan gelen ihtilâl erkânının tazyikiyle, *İrak* nakibi *Ebu Seleme-tül-Hallal* tarafından müslümanların halifesi ilân edildi.

¹⁸ *Nasr ibni Seyyar*, Emevîlerin, büyük müşküllere tahammülünden dolayı *Eşek Mervan* (مروان الحمار) lâkabiyle anılan son halifesine yazdığı uyandırma mektubuna aşağıdaki beyitlerle son vermişti:

ووشك ان يكون لها ضرام	أرى بين الرماد وميض نار
يكون وقودها جثث وهام	فإن لم تطفها عتلاء قوم
وان الحرب اولها كلام	فإن النار بالعودين تذكى
أيقاظ امية ام نيام	فقتلت من التعجب ليت شعري
فقتل قوموا فقد حان القيام	فإن كانوا لحينهم نياما

Küller arasında ateş ışıltısı görüyorum. Parıldaması da beklenebilir. Devletin başında olanlar (kavmin akıllıları) onu söndürmezlerse, bu ateşin kuru cesetler ve başlar olacaktır. Ateş iki çöp ile parlar. Harbin başlangıcı da sözdür (İsyanlar propaganda ile başlar). Hayretten bunalarak dedim ki, bilseydim Ümeyye oğulları acaba uyanık mıdır, yoksa uyuyorlar mı?.. Eğer uykudalarsa onlara de ki kalkınız, kıyam zamanı gelip çatmıştır.

Fakat, Emevîlerin, askerlikteki maharetile şöhret almış olan son halifesi *Mervan* henüz bütün *Suriye*, *Mısır* ve *Şimalî Irak* kuvvetlerinin başında bulunuyor, yüz bin kişilik bir ordu ile *Zap* suyu kenarında, ihtilâl kuvvetlerini bekliyordu. *Ebül-Abbas*ın amcası *Abdullah* ile *Horasanlı Ebu Awn* idaresindeki yirmi bin kişilik kuvvet de ırmağın diğer kıyısına gelerek yerleşti.

Bu iki kuvvet, *İspanyadan Kâşgara*, *Umman* denizinden *Hazer* denizine kadar uzanan geniş ve büyük bir imparatorluğun mukadderatını tayin edeceklerdi...

Mervan, savaş alanlarında yetmişmiş, değerli ve tedbirli bir komutandı. Ordusu sayıca ihtilâlcilerden kat kat üstündü. Fakat bu orduda heyecan kaynağı bir ülkü, kuvvetli bir inzibat yoktu. Ordunun başında bulunan ve çok değerli bir asker olan *Mervan* ise, birbiri arkasından baş gösteren isyan ve felâketlerin çokluktan şaşırılmıştı. Kendisinden beklenilmeyen, yanlış tedbirler aldı. Heyecanlı ve imanlı bir düşman önünde inzibatsız ordusunu *Zap* suyunun karşı tarafına geçirmek hatasında bulundu. Ordu köprüden geçerken, *Ebu Awn* fedayileri üzerlerine atıldılar. Bir kısmı, nehrin karşı kıyısına geçen, diğer kısmı henüz obür tarafta kalan *Mervan* ordusunda korkunç bir panik baş gösterdi. Bu muazzam ordu, bir kaç saat içinde darma dağın oldu. Bir kısmı nehirde boğuldu, bir kısmı kılıçdan geçirildi. Geri kalanlar da ya esir oldular veya etrafa dağıldılar: Emevî Saltanatının kat'î âkibeti artık belirmişti.....

Bir kaç kişi ile savaş alanından güç belâ kaçabilen *Mervan*, *Musula* sığındı. Fakat Musullular, kendisini şehre sokmadılar. Talihsiz hükümdar bir gün evvel hüküm sürdüğü şehirlere bir gün sonra, mülteci sıfatıyla bile kabul edilmiyordu.....

Mervan, *Musula* giremeyince, ihtilâlcilerin takibinden kurtulmak için *Suriye*'ye doğru kaçtı. Evvela *Humusa*, sonra *Şama* gitti. Fakat Emevîlerin şanlı paytahtında da duramadı. *Palestin* üzerinden *Mısır* hududlarına kadar koştu. Fakat, ihtilâlciler kendisini burada da rahat bırakmadılar. *Nebatiler*'e aid *Busayr* adlı bir mabet te yakalayarak kafasını kestiler.

Entirika, zulüm, kan, ateş gibi türlü yollarla *Şam*'da 661 den 750 tarihine kadar saltanat süren *Ümeyye Oğulları* aynı yollarla ebediyyen tarihe gömülmüş oldu (750). Bu, büyük olayın kahra-

manları başta *Horasan*'lı *Eba müslim*, *Kahtaba*, *Ebu Avn*, *Tuharistan*'lı *Bermek oğlu Halit* olmak üzere *Horasan*'lılar, *Tuharistan*'lılar *Buhâra*'lılar, *Harezmliler* ile bir kısım İranlılar idiler. Çoğunluğu türkler teşkil ediyordu.

Türkler, başlıca rolü oynadıkları *Eba Müslim* ihtilâlinde muvaffak olunca, bu hareketin yarattığı *Abbasi devleti*'ni benimsediler. Bir taraftan yeni kurulan *Abbasi Oğulları İmparatorluğu*'nda önemli yerler almağa, diğer taraftan da *Eba Müslim* in yardımıyla yurtlarına göz diken Çinlilere karşı koymak tedbirlerini aramağa başladılar:

Ümeyye oğulları'nın son zamanlarada, *Seyhun* boylarıyla *Kâşgar* bölgesi, garptan arapların, cenup doğudan da Çinlilerin hücumlarına uğramakta idi. Her iki taraf, bu bölgeleri elde etmek istiyordu. Buraların asıl sahibi olan türkler ise her iki istilacıyı da yurtlarından uzaklaştırmak için çarpışıp duruyorlardı.

Eba Müslim, *Horasan*'dan *Ümeyye oğulları* hükümetini sürüp çıkardıktan sonra büyük *Göktürk* devletinin parçalanması neticesinde *Çin İmparatorluğu* nüfuzu altına düşen ve henüz islâm dinine girmemiş olan küçük Türk beylikleri, Çinle olan bağlarını keserek *Eba Müslim* ile birleşmek temayülünü göstermişlerdi. Bu yeni durum karşısında *Çin İmparatoru Seyhun* boylarındaki beylikleri sındırmak ve tekrar Çine bağlamak üzere *Kâşgar* bölgesi genel komutanı *Kao-Siyen-Çeyi* buralara gönderdi. *Çin* komutanı *Şaş* (*Taşkend*) beyini esir ve şehri yağma etti¹⁹.

Şaş beyi vassallık borcunu yapmamakla suçlu görülerek gönderildiği *Çinde* başı kesildi. Beyin oğlu kaçıp kurtuldu. *Eba Müslim*, propagandacılarına katılarak, o da çinlilere karşı isyan uyandırmaya koyuldu. *Çin* generali *Kao-Siyen-Çe*, *Seyhun* boylarında örneği görülmemiş zulümler yaptı. Türk beylerinden bir çoğunu tutsak olarak *Çine* gönderdi. Bunlar arasında *Türkeşler Hanı İpo* da bulunuyordu²⁰.

¹⁹ Çin tarihlerinde esir edilen bu beyin adı Çince *Na-Kiu-Pişe* şeklinde yazılmıştır.

²⁰ Karalar - Sarılar adlarıyla ikiye bölünen *Türkeşler* sonraları tekrar kuvvetli bir birlik kuramadıkları ve hacetmek üzere gittiği *Mekke*'den *Bağdada*, *Iraka* dönen *Eba Müslim*in de nankör *Abbasi* halifesi *Mansur Devaniki* tarafından alçakca öldürüldüğü halde, *Çinin* büyük *Tang* sülâlesi orduları, bir daha *Seyhun* boylarına sokulamamışlardır. Bunun sebebini, *Çinde* dahili harplerin

Eba Müslim, Çin generaline karşı türklere yardım etmek üzere *Ziyad bin Sâlih* komutanlığında mühim bir kuvvet gönderdi. Yerli Türk beylerle birleşen bu ordu, *Talas (Tıraz)* yakınlarında Çin kuvvetleriyle karşılaştı. *Talas* suyu kıyılarında türklere gelecek mukadderatını tâyin edecek olan büyük meydan savaşı başladı. Beş gün süren bu savaşta, Çin ordusunda bulunan *Karlık* türklere, kan kardeşlerine karşı, silâh kullanılmıyarak savaş alanından çekildiler: Meydan muharebesi, Çin ordusunun kesin bozgunluğu ile sona erdi (751).

Büyük *Talas* muharebesi, yarım asırdan beri batı Türk elinde egemenlik süren Çin İmparatorluğunu, kesin surette bu alanlardan çekilmek zorunda bırakmıştı. Müteakip asırlarda *Tang* orduları bir daha bu bölgelere gelememişlerdir²¹.

Türkler, *Merv*, *İsfahan*, *Fırat* ve *Zab* meydan muharebeleriyle arapları, *Talas* meydan muharebesiyle de Çinlileri yenmişlerdi. Tarihin akışı, gelecek zamanlar için onlara iki yol açmıştı: bunlardan biri, yüz yıllardan beri olduğu gibi, şimalden *Çine* inerek orada bir imparatorluk kurmak, ikincisi de batıya doğru akarak *Abbas Oğulları* idaresinde kurulan İslâm İmparatorluğuna hâkim olmaktı. Türkler, ikinci yolu beğendiler ve tuttular. Tarihi mukadderatın tâyin ettiği bu yol, tabiiyle türklere aynı zamanda İslâm dinine de sokacaktı.

Eba Müslim ihtilâli, onları imparatorluğun içlerine götürmek suretile bu mukadder yola sokmuş oluyordu. İhtilâlin doğurduğu devlette bütün müslümanların -ırk farkı olmaksızın- her hususta müsavî ve egemenlikte ortak olmaları, türklere evvelce bir türlü

başlamasında, bundan istifade eden *Uygur* türklere de kuvvetlenmiş olmasında aramak icabeder, şöyleki:

Yun-nan daki küçük prenslikleri birleştirerek başlarına geçen *Nan-Çao* kralları, *Tang* imparatorlarına büyük gaileler açmıştı. Bu durumdan faydalanan bir general 756 da *Tang* imparatorunu paytahtından kaçmak zorunda bırakmıştı.

744 de *Kara-Balgassun* merkez olmak üzere bir hükümet kurmuş olan *Uygur* türklere, *Çinin* bu iç durumundan istifade ederek hudutlarını batıya doğru genişletmiş, buralardaki Türk boylarını hâkimiyetleri altında toplamış, Müslüman Türk elleriyle *Çin imparatorluğu* arasında, *Çinin* müstakbel batı istilâsına karşı aşılmaz bir sed kurmuşlardır.

²¹ *Chavanne*, Garbî Tukyularda dair vesikalar s. 209 ve müteakip.

ابن جرير، تاريخ الامم والملوك.

ısnanamamış oldukları müslümanlığı sevdirmeye başlamıştı. İhtilâl hareketine karışmış olan *Tuharistan*'lı türklerden bazılarının ilk Abbasi halifelerinin en nüfuzlu danışmanları olmaları, finans ve yönetim işlerini ellerine almaları; onlara, yüksek yeteneklerle çok geçmeden yeni imparatorluğa hâkim olacakları kanaatini vermişti.

Bu yolda ilk adımı atanlar, *Tuharistan*'lı *Bermek* oğulları oldu. Yeni imparatorluğun finans ve yönetim işlerini tanzime memur edilen *Bermek oğlu Halit* ile oğlu *Yahya*, yeni imparatorluğa merkez olmak üzere *Irakta Bağdat* şehrini kurdular. Bedevi saltanatının merkezi olan *Şam* karşısında, yeni kurulan *Bağdat*, medenî bir devletin merkezi olacak surette, yer yer saraylar, umumî müesseseler, askerî kışlalar ile süslendi. Hukukî, malî, idarî, bütün devlet şubeleri teşkil olundu. İlim, fen, edebiyat, musiki ve güzel sanatların inkişafı için gerekli tetbirler alındı. *Süryanî*, *Yunan*, *Fars* ve *Sanskrit* dillerinde yazılmış, ilim, fen ve felsefeye ait kitapların Arapçaya çevrilmeleri için bilgi kurumları kuruldu. Bu kurumlardan bir kısmı *Bermek* oğullarının konaklarında çalışıyorlardı²².

Devlet idaresi için yaratılmış olan *Bermek* oğulları, umumiyetle yüksek düşünceli, ince tedbirli, azim ve iradeli, âlicenap ve cömert insanlardı. Bunlardan *Yahya* ile oğulları *Fazl* ve *Cafer* güzel idareleri, emsalsiz sehalarile *Harun Reşit* zamanını, *Abbasi* imparatorluğu'nun altın devri yaptılar.

Horasanlı Eba Müslim, *Abbas* oğullarını iktidar mevkiine çıkaran büyük inkılâpta ne kadar önemli bir rol oynamış ise, *Tuharistanlı Bermek* oğulları da imparatorluğun kuruluş ve yükselişinde aynı hizmeti gördüler. Sarsılmaz bir azim, samimî bir gayretle imparatorluğu, bilgi, medeniyet ve şevket itibarile en parlak devrine çıkardılar.

Alevîlerden *Yahya*'nın *Deylem*'de çıkardığı isyanı, kan dökmeksizin bastırdılar. Emevîler devrini al kanlara bulayan haricîleri sindirdiler. *Ali* oğullarına taraftar olan *Şiîleri* abbasîlere sindirdiler.

Bizans imparatorluğu ile *Abbas* halifeliği arasındaki hudut-

²² Türklerin İslâm medeniyetine olan hizmetleri hakkında Birinci Tarih Kongresi için hazırlamış olduğum tezde esaslı tafsilat verilmiştir. [Birinci Tarih Kongresi zaptına müracaat]

ta, *Tarsus*'tan *Malatya*'ya kadar uzayan bölgede *Avasım* adıyla müstakil bir hudud eyaleti kuruldu. *Horasan*, *Sugd*, *Tuharistan* taraflarından getirilen türkler, hudut muhafızı olarak buralara yerleştirildi. Müstakil *Avasım* vali ve komutanlığına da *Ferec-ül-Hadım-üt-Türki* adında bir komutan seçildi.

Bermek oğulları, İmparatorluğa yaptıkları büyük hizmetlerle nihayet *Harun Reşit* devrinde, yalnız devlette değil, halifenin şahsına aid işlerde de istedikleri gibi serbestce hareket edebilmek selâhiyetini kazandılar²³.

Müslüman camiasına giren türklerin *Abbas oğulları İmparatorluğu*'nun mülkî, siyasi, idari ve askerî en yüksek mevkilerine çıkmaları *Ceyhun* nehri ötesinde bu camiaya karşı büyük bir ilgi uyandırdı. *Fergana Üsrüşene*, *Tuharistan* bölgelerinden, hattâ *Seyhun* ötelerinden *Bağdat*'a doğru bir insan akını başladı. Artık bu bölgelerdeki beyler ve tûdünler nezdinde *Bağdat*'a bağlılık, *Şam*'a bağlılık gibi şerefsizlik sayılmıyordu.

Anası Türk olan Halife *Memun*'un, Prenslüğünde *Horasan* valisi iken türklerle karşı güddüğü anlayışlı siyaset, bu akını ve bu

²³ Müverrih ibni *Taktakt Bermek* oğullarından *Caferin Harun Reşit* üzerindeki nüfuzunu gösteren şöyle bir vak'a naklediyor. [*İbni Taktakt* كتاب الفخرى مısır tabı s. 152-153] *Cafer* bir gece sarayında nedimleriyle hususî bir müsamere tertip etmişti. Hâcibe nedimlerinden olup müsamereye gelecek olan *Abdülmelik bin Salih*'ten başka kimseyi içeri almaması emrini vermişti. O zamanki modaya göre kendisi ve davetlileri gece eğlencesine mahsus kırmızı, sarı ve yeşil renkte ipekli elbiseler giymişlerdi. Kadehler teati edilerek eğlence bütün neş'esiyle devam ederken birdenbire Halife *Harun*'un amcası *Abdülmelik*'in içeriye girdiği görüldü. *Abdülmelik*, bu gibi eğlence ve işret âlemleri aleyhinde sofu meşrep ve mutaassıp bir zattı. Birkaç defa *Harun Reşit* kendisini bu gibi müsamerelere çağırıldığı halde gelmemişti. Hâcibin *Cafer*'le görüşmeğe gelen bu zatın, *Cafer*'in müsamere salonuna alınmasına emir verdiği *Abdülmelik bin Salih* ile aynı isimde olmasından yanılmış, kendisini salona almıştı. Fakat, iş işten geçmişti. *Cafer* fena halde sıkılmış, rengi sapsarı olmuştu. Onun kendisini bu vaziyette görmesini istemiyordu. Ahengi bozmak, meclisi dağıtmak ta nedimlerine, oradaki cariyelelere karşı ağırına gidiyordu.

Abdülmelik Cafer'in sıkıldığını görünce: «Rahatsız olmayınız; bana da bir müsamere elbisesi getirilmesini emrediniz» dedi. Elbiseyi giyerek meclise iştirâk etti. İçmek için şarap istedi ve ahenge katıldı. *Cafer* bundan çok memnun olmuştu. *Abdülmelik*'e kendisinden bir isteği olup olmadığını sordu. Aralarında şöyle bir muhavere geçti:

Abdülmelik — Halifeye arz ve is'afını rica edeceğim üç istirhamım var.

ilgiyi büsbütün arttırdı. Bu bölgelerin müslüman türkleriyle görüşüp konuşan *Kâşgar*. *Yedisu* türkleriyle *Çu* nehri boylarında oluran *Karluklar*²⁴ *Seyhun* boylarında yurt tutan *Oğuzlar*, bağlı buldukları *Budi'lik*, *Mani'lik*, ve *Şamani'lik* dinlerini bırakarak bu yeni camiaya karışmağa namzed oldular.

Abbasi halifeleri de devlet ve ordu işlerini türklerin eline bırakmağı siyasal çıkarlarına daha uygun buluyorlardı: *Eba Müslim* ihtilâli ile, yani türklerle iranlıların yardımıyla hükûmete geçen *Abbas Oğulları*, geniş imparatorluğu idare etmek ve korumak işinde araplara güvenüp dayanmazlardı. İranlılar ise *Abbas Oğulları*'ndan ziyade Ali evladlarına taraftar bulunuyorlardı. İhtilâlin elebaşlarından *Ebu Seleme*, Ali oğullarına olan bu meylini göstermiş, onlardan birini halifelige geçirmek istemişti²⁵. İranlılardan

Cafer — Hacetleriniz heman is'af olunacaktır.

— Bir milyon dirhem borcum var. Tesviyesini rica ediyorum.

— Bu para hemen şimdi konağınıza gönderilecektir.

— Oğlumun zengin bir vilâyete vali tayin edilmesini istiyorum.

— Oğlunuza Mısır valiliğini tevcih ettim.

— Oğlumun Halifenin kızıyla evlenmesi en büyük emelimdir. Aynı Hanedandan olduğumuz için Halifenin kızının küfvüdür.

— Emir-ül-mümininin kızı şu kadar mehr ile oğlunuza tezviç edilmiştir.

Abdümelik, evine döndüğü zaman, bir milyon dirhemini gönderilmiş olduğunu gördü. *Cafer* ertesi gün *Harun*'un huzuruna gitti. *Abdümelik*'in geceki ziyaretini, kendisinin bulunduğu vaziyeti, aralarındaki muhavereyi, isteklerine verdiği cevapları arzetti. *Cafer* Halife sarayından çıkmadan *Abdümelik*'in oğlunun *Mısır* valiliğine tayin fermanı çıktı. Kadı ve şahidler davet edilerek Halifenin kızı ile *Abdümelik*'in oğlunun nikâhları akdedildi.

²⁴ 766 tarihlerine doğru, doğudan *Çu* ırmağı vadisine kadar ilerliyen *Karluk* türkleri, eski batı *Göktürk* Hanlığının iki mühim Başkendi olan *Tokmak* ve *Talas* (*Tiraz*) ı aldıktan sonra müslüman Türk ellerine yaklaşmışlardı. *Karluklar* evvela kendileri islâm dinine girmiş, sonra da müslümanlığın doğu bölgelerdeki türkler arasına girmesi hususunda köprü vazifesini görmüşlerdir. Bu suretledir ki 1048 tarihlerine doğru *Taşkend* ve *Farap* ötelinde sakin olan iki yüzbin aile hep birden islâm dinine girmişlerdir.

²⁵ *Eba Müslim*'in muzaffer orduları *Irak* sınırlarına dayanınca, bu bölgede ihtilâl hareketi başbuğu olan *Ebu Seleme*, Ali oğullarını iktidar mevkiine getirmek istediğinden, *İmam İbrahim*'in zehirlenmesinden sonra gizlice *Suriyeden* *Iraka* gelen Abbasi oğullarını *Küfede* bir evde saklamış, bunların geldiklerini Abbasi taraftarlarından gizlemişti. *Ebu Seleme*'nin *Ali*'nin büyük oğlu *Hasan*'ın torunlarından *Mehmet Mehdî*'yi veya diğer birini halifelige geçirmek

bazıları da, fırsattan istifade ederek eski *Sasânî* kısralığını diriltmek hevesine düşmüşlerdi²⁶. Bu sebepten Abbasiler, imparatorluğun müdafaası, saltanatlarının korunması işinde emniyet edilecek erleri ancak türkler arasında bulacaklarını anlamışlardı. Türkler, gerek askerlik ve gerek idare ve inzibat itibariyle diğer kavimlere üstün olduklarını göstermişler, yüksek seciyeleri, dürüst hareketleri ve hele merdlikleriyle her hususta kendilerine güvenilebileceğini isbat etmişlerdi.

Türkler, Emevîlerle Haşimîler, Abbasîlerle Alevîler arasındaki münazaalara Arap batınları arasındaki mücadeleden başka bir mahiyet atfetmiyorlardı. Türklerin tek bir amacı vardı: Bu büyük İslâm İmparatorluğuna hâkim olmak²⁷....

Anaları Türk olan Halife *Memun ile Mu'tasımın* siyasetleri, türklere bu amaca erişmek yolunu temamiyle açmış oldu.

Halife *Harun Reşit'in* ayrı ayrı iki Türk kızından doğan bu iki oğlundan evelkisi, Arap ana (meşhur *Zübeyde*) dan olan ve araplık siyaseti güden kardeşi *Mehmet Emin'e* karşı Türk ellerinden topladığı kuvvetlerle galebe çaldığı gibi, *Mu'tasım* da içten ve

istediğini hisseden Abbas oğulları, gizlice keyfiyetten *Eba Müslim'i* haberdar etmişlerdi. *Eba Müslim* tarafından gönderilen biri, ihanetle ittiham edilen *Ebu Seleme'yi* öldürmüştür.

²⁶ زينة المجالس و تاريخ الخلفاء للسيوطي. c. 2, s. 10.

²⁷ *Kitab-ül-Fahr*den naklettığımız aşağıdaki satırlar, türklerin bu hâkimiyeti ne kadar kesin bir surette elde etmiş olduklarını göstermektedir:

Müverrih *İbni Taktakî (Mehmet bin Ali bin Tabâ'Tabâ) Kitab-ül-Fahr* adlı eserinde (s. 179-180 Mısır tab'ı), Abbasî halifelerinden *Mütevekkil*, oğlunun hazırladığı suikaste kurban olmasından sonra, imparatorlukta bütün hüküm ve nüfuzun türklere geçtiğini, halifelerden istediklerini yerinde tuttuklarını, istemediklerini hal'ettiklerini anlattıktan sonra şöyle bir menkıbe naklediyor:

« لما جلس المعتز على سرير الخلافة، قعد خواصه واخضروا المنجمين. وقالوا لهم: انظروا كم يعيشكم في الخلافة. وكان بالجلس بعض الظرفاء. فقال: انا اعرف من هؤلاء بمقدار عمره و خلفته. فقالوا له، فكم تقول انه يعيش؟ ولم يملك؟ قال ميمها اراد الاتراك، فلم يبق في المجلس الا من شحك ».

Mu'tez hilâfete geldiği zaman, maiyeti halkı münecimlerle getirerek Halifenin ne kadar yaşayacağını, hilâfet makamında ne kadar kalacağını sormuşlardı. Orada hazır bulunan zürafadan biri kendini tutamıyarak söze karıştı: «Bunu ben daha iyi bilirim» demişti. «Peki, o halde ne kadar yaşar, ne kadar hüküm sürer» diye sormaları üzerine o zat: «türkler ne kadar isterlerse» cevabını vermiş, bu cevap karşısında oradakilerden gülmiyen kimse kalmamıştı.

Mes'udî كتاب التنبيه والاشراف s. 302 Mısır tab'ı. صحايف الاخبار، c. 2, s. 117.

dıştan gelen sademelerle sarsılmağa başlayan imparatorluğu tutmak için, millî seciye ve kabiliyetlerini yakından tanıdığı türklere dayanmak lüzumunu duydu. Türü vâid ve iltifatlarla *Fergana* ve *Üsrüşene* bölgelerinden birçok Türk gençlerini *Bağdada* getirdi. Bir hassa ordusu kurdu. Tekin'lere (beyzadelere) divanda önemli vazifeler verdi. Tarhanları da hassa ordusu subaylıklarına, komutanlıklarına geçirdi.

Tekin'lerle Tarhan'lara zengin malikâne, geniş topraklar verdi. Bunlar arasında *Yeltkin* gibi bazıları, centilmenlikleri, asilâne hareketleriyle erkenden herkesin sevgi ve saygısını kazandılar. Erlere dolgun maaşlar bağladı. Bunların millî seciyelerinin ahlâkî selâbetlerinin bozulmaması için esaslı nizamlar koydu. Bu nizamla göre, hassa ordusuna mensup erler, ancak Türk kızlarıyla evlenebileceklerdi. Bir Türk eri, evlendiği Türk kızını, Arap ananesindeki kolaylıktan istifade ederek, hiç bir suretle boşayamıyacaktı. Türk erleriyle evlenecek Türk kızlarına da hazineden muayyen maaşlar verilecekti. Bu maaşlar evlendikten sonra da kesilmeyecekti.

Hassa ordusu er ve subayları, imparatorluk ordusundaki başka kavimlere mensup olan er ve subaylara nisbetle daha mümtaz, kıyafet ve elbise itibarıyla de daha gösterişli idiler. *Mutasım*, Türk er ve subaylarının *Bağdat*'ın bin bir türlü fenalıklarına alışmalarını için, *Samarra* şehrini kurdu. Kendisi de hassa ordusuyla birlikte buraya çekildi (835).

Türkler, yeni kurulan *Samarra* şehrinde, memleketlerinde olduğu gibi boy boy, soy soy yerleştiler. Subaylar arasında askerlikte maharetleri, siyaset ve idarededeki dirayetleriyle arkadaşları arasında yükselerek komutanlığa çıkanlardan *Afşin*, *Büyük Boğa*, *Küçük Boğa*, *İtah*, *Eşnas* tarihte büyük izler bırakacaklardı. Türk ve diğer unsurlardan mürekkep büyük halife ordularına kumanda eden bu Türk komutanlarından *Afşin* gibi bazılarının eski dinlerine bağlılıklarını bırakıp bırakmadıkları bile şüpheli idi. Abbas Oğulları devrinde yaşayan büyük bir müverrih, *Mutasım* devrinde kurulan bu Türk ordusundan bahsederken şu satırları yazıyor: "Bu ordu, genç, dinç, güzel ve levend erlerden teşekkül etmişti. Bunlar, ipekli elbiseleri, sırmalı kuşak ve kılıç askıları ile herkesin takdir ve hayranlıklarını üzerlerine çekiyorlardı. Bu türklere sayesinde Abbas Oğulları Devletinin nüfuzu yerleşmeğe, islâm şevketi yükselmeğe başladı...."

Mes'ud'nin dediği gibi, bu türkler sayesinde ki, Abbas Oğulları İmparatorluğunu ve müslüman dinini tehdit eden iki büyük müttefik düşman ezilebilmiştir. Bu iki düşmandan biri *Azarbaycan* ile *Erran* arasında bu günkü *Karabağ* bölgesinde zuhur eden *Hurremiye* fırkası²⁸ diğeri de Şarkı Roma İmparatorluğu idi. Her iki tehlike de yalnız Abbas Oğulları imparatorluğu'nu değil, İslâm dinini de tehdit ediyordu.

Karabağ bölgesinde oturan ve eski *İran* dinlerine bağlı olan *Cavidaniye* taifesi arasında teşekkül eden *Hurremiye* fırkası, *Papak* (Arap tarihleri bu ismi *Babek* suretinde kaydederler) adlı enerjik bir İranlının başa geçmesiyle daha *Me'mun* zamanında korkunç bir tehlike şeklinde belirmişti. Bu bölgede *Bezz* denilen bir kaleyi merkez

²⁸ *Hurremiye* mezhebi, İranın eski *Zerdüşt* dini tortularıyla *Sâsântler* devrinde zuhur eden *Mani* ve *Mezdek* mezheplerinin meharetsizce karıştırılmasından doğmuş bir halita idi. Bu halitaya ruhların bir bedenden diğereine geçtiği (Hulûl) akidesi de sokularak bir nevi garip Hulûliyecî kommunizm vücuda getirilmmişti.

Ebu Said Sem'ânî, kitab-ül-Ensab adlı eserinde, *Hurremiye* mezhebinin *Sâsântlerden Kubad* zamanında zuhur eden *Mezdek* mezhebinden mülhem olduğunu tasrih ettikten sonra bunların haramları helâl saydıklarını, hoşlarına giden her memnuiyeti mübah gördüklerini, malların, kadınların iştirâki esasını kabul ettiklerini, eski iranlılar gibi analarıyla, kız kardeşleriyle, kızlarıyla evlendiklerini haber vermektedir.

Sem'ânîye göre, *Hurremiyeler*, *Epikürîyenler* gibi her şeyi hoş gördükleri, her zevki mübah saydıkları, hayatı neş'e, huzur ve sükûn, zevk ve eğlence ile geçirmeği gaye edinmiş oldukları için adlarını, Farsça şadan ve hoşhâl manasına gelen *Hurrem* lâfzından almışlardı. Bunun içindir ki *Hurremiyeleri* ihtilâle, çarpışmağa sürükliyen *Papakın* bu mezhebin esaslarından ayrılmış olduğu iddia edilmektedir.

Sem'ânînin bu iddiasına göre *Haftızın* :

مباش ددی آزار وهرکه خواهی کن که در شریعت ماغیر ازین کناهی نیست

«Bir kimseyi incitme de ne istersen yap. Çünkü bizim şeriatimizde gönül kırmaktan başka günah yoktur» beytindeki şeriat, *Papaktan* önceki *Hurremiye* mezhebi olsa gerek...

Hurremiye adını *Erdebil* bölgesindeki eski *Hurrem* sancağının adıyla ilgili görenler de vardır. Bunlara göre bu fırka ilk önce burada zuhur etmiş olduğundan mensuplarına buraya nisbetle *Hurremiye* denilmiştir.

İbni Nedim de (Fihrist) de eski *Hurremiyelere Muhammere* yani kızıklar ve *Papakın* peyrevlerine *Hurremdiniye* yani *Hurrem* dinliler denildiğini, bunların *Azarbaycan*, *Deylem Dinever*, *İsfahan* ve *Ehvaz* da münteşir bulduklarını söylemektedir.

yapan *Papak* az zamanda heman bütün bu çevreye hâkim olmuş, nüfuzu *Azarbaycandan Deyleme, Isfahana, Ehvaza* kadar yayılmıştı.

Hurremiyeler, müslümanlığın bütün kuvvetine rağmen, bir türlü kendi camiasına sokamadığı eski dinlere bağlı İranlıları temsil ediyorlardı. Müslümanlığa karşı bu eski dini canlandırmak için, bir çok ihtilâl hareketleri olmuş, fakat, enerjik ve iradeli bir lider çıkamamış olduğundan, bütün bu kıvılcıklar, Araplar tarafından şiddetle bastırılmıştı.

*Harun Reşit*in oğulları, *Emin* ile *Me'mun* arasında da hilt çarpışma başlayınca, eski dinlerini ihya ülküsünü besleyen İranlılar, tekrar ümide düşmüşlerdi. *Me'mun*un ilk devirlerinde bu karışıklık bir müddet daha devam ettiğinden, millî ülküye bağlı, enerjik ve iradeli bir adam olan *Papak* bu mefkûreyi en canlı bir surette yaşatan *Cavidaniye* taifesinin başına geçti,²⁹ ih-

²⁹ İslâm dünyasında baş gösteren mezhepler tarihi kadar, siyasî tarihte de önemli bir şahsiyet olan *Papak*'ın, hâl tercemesi oldukça karanlıktır. Eski müverrihlerden yalnız *Mes'udi*, adının *Hüseyn* olduğunu söyler. Bu, *Papak*'ın birçok İranlılar gibi eski dine bağlı kalmakla beraber siyaseten müslüman adı almış olduğunu göstermektedir. *İbni Cerir*, *Papak*'ın, piç olduğunu anlatan bir macera kaydediyor. *Dineveri* ise, *Papak*'ın *Eba Müslimin Fatma* adlı kızından doğduğunu, babasının da *Mutahhar* isminde olduğunu söylüyor. *Dineveri*'nin bu rivayeti müverrih *Mes'ud*'nin *Hurremiye* fırkasının, *Eba Müslimin* ölümünden sonra çıkan ve biri kendisine, diğeri kızı *Fatmaya* nisbetle, *Müslimiyye* ve *Fatimiyye* adlarını alan fırkalardan ikincisi olduğu yolundaki iddiasına tevafuk etmektedir.

Papak'ın menşesine dair oldukça uzunca malûmatı *İbni Nedim*'de [Fihrist s, 480-82 Mısır tab'ı] görüyoruz. Bu malûmata göre, *Papak*'ın babası, *Sâsânîlerin* paytahtı olan *Medayin* şehri ahalisinden *Abdullah* isminde biridir. *Abdullah* buradan *Azarbaycan* taraflarına göçmüş, *Erran* bölgesinde *Bilâlâbad* adlı köyde yerleşmiş. Arkasına yüklendiği yağı, civar köylere götürüp satmak suretiyle geçiniyormuş. Bu köylerden birinde bir gözü kör bir kızla tanışmış, evlenmiş, ondan *Papak* doğmuş. *Abdullah* köylerde yağ satmak ticaretine devam ederken eşkiya tarafından öldürülmüş; karısı, yetim kalan *Papak*'ı, süt ninelik etmek suretiyle büyütmüş. *Papak* on yaşına gelince, köyün davarlarını otlatmak suretiyle hayatını kazanmağa, anasına yardım etmeğe başlamış. Bu havalideki *Bezz* kalesinin bulunduğu alanda oturan tayfanın şeyhi olan *Câvidan*, *Gazvin* taraflarında sürülerini satarak adamlarıyla *Karabağa* dönerken, *Papak*'ın köyü yakınlarında kardan yollarını şaşırılmışlar, bu köye gitmişler. *Papak*'ın anasının evine sığınmışlar. Kadıncağız, ateş yakarak ısınmalarını temin etmiş. Fakat, yiyeceği olmadığı için birşey çıkaramamış. *Câvidan*, öteberi almak üzere *Papaka* para vermiş; *Papak* havale edilen işi mükemmelen yapmış.

tilâl bayrağını açtı (816-817). Tahassun ettiği *Bezz* kalesinin emniyetini temin etmek, yani Arap askerlerine barınacak yer bırakmamak için, civardaki bütün köyleri yakıp yıktı; çevreyi çöl haline koydu.

İrandaki ruhi haleti çok iyi bilen halife *Me'mun*, ilerde imparatorluk için korkunç bir tehlike teşkil edeceğini şüphesiz gördüğü *Papak* hareketini daha doğarken bastırmak maksadiyle *Yahya bin mu'az bin Müslim* idaresinde *Karabağa* kuvvetli bir ordu gönderdi (819-820). Fakat *Papak*'ın mehareti karşısında bu ordu, hiç bir şeye muvaffak olamadı. Ertesi sene gönderilen *İsâ bin Muhammed* de aynı akibete uğradı. Etraftan büyük yardımlar almış olmasına rağmen, bütün ordusu, *Papak*'ın kuvvetleri karşısında eridi...

Câvidan, bu çocuğun zekâ ve kabiliyetine hayran olmuş; çocuğu beraber götürerek yetiştirmek, kendisine de her ay bir maaş göndermek suretiyle *Papak*'ın kendisine verilmesini anasından istemiş. O da razı olmuş. Bu suretle *Papak* *Câvidaniye* tayfasının içine girmiş, *Bezz* kalesinde yerleşmiş; büyümüş, serpilmiş, onsekiz yaşına geldiği zaman, *Câvidan* bir düşmanı ile yaptığı bir çarpışmada yaralanmış, evine döndükten üç gün sonra ölmüş, *Câvidan*'ın genç karısı, *Papak*la gizli münasebette bulunuyormuş, *Câvidan*'ın öldüğünü görünce *Papak*'ı çağırmış, kendisine : « Sen, cesaretli, akıllı bir gençsin; *Câvidan* öldü. Fakat ben ölümünü henüz müridlerinden hiç kimseye haber vermedim. Hazır ol; yarın sabah müridleri toplanarak onlara *Câvidan*'ın öldüğünü haber verdikten sonra şu sözleri söyleyeceğim : *Câvidan* ölmeden evvel bana : « Bu gece öleceğim. Ruhum bedenimden çıkarak *Papak*'ın bedenine girecek, onun ruhiyle birleşecektir. *Papak*, hem kendisi, hem de sizin için kendisinden önce ve kendisinden sonra hiç kimsenin yapmadığı ve yapamayacağı işleri becerecektir. Ülkeler alacak, zalimleri (arapları) mahvedecek, *Mezdek* dinini yeniden kuracaktır. Onunla, aranızdaki düşkünler ulu, âcizler kudretli olacaktır. »

Papak kadının bu teklifini kabul ediyor. *Câvidan*'ın karısı sabah olunca, kocasının bütün müridlerini, askerlerini çağırıyor. Onlara bu sözleri tekrarlıyor. Müridler, niçin bizi çağırarak, bu sözleri kendisi söylemedi, diyorlar. Kadın, cevaben : « Böyle yapacaktı, fakat gece herbiriniz evlerinize gitmişsiniz. Gece vakti sizi toplatmağa teşebbüs etseydi, hain araplar, kuşkulanırlar, işe mani olurlardı. Bunun için, size tevdi edilmek üzere bu sırrı bana emanet etti. Eğer kendisine iymanınız varsa, dediklerini tutunuz ! »

Bunun üzerine müridler, kadının sözlerine inanıyor, *Papak*'ı, şeyhleri *Câvidan*'ın halefi tanıyor, ona bi'at ediyorlar.

İbni Nedim'in, bir masalı andıran bu rivayeti üzerinde fazla duracak değiliz. *Papak*'ın *Câvidan*'ın ölümünden sonra yerine geçtiği ve karısıyla evlendiği diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. *Papak*'ın zekâsı, ce-

824 ve 829 da gönderilen ordular da aynı talihsizlikle karşılaştılar. 829 da gönderilen ordu komutanı *Muhammed bin Homeyd*, *Papakla* söz birliği etmiş olan civardaki mahallî beyleri te'dip ettiyse de *Bezz* kalesi üzerine yaptığı hücumda, pusuya yatırılan *Papak* kuvvetleri tarafından, başta kendisi ve ileri gelen subayları olmak üzere bütün ordusu imha edildi...

Papakın parlak muvaffakiyetleri *İranda*, gizliden gizliye eski dine bağlılıklarını muhafaza edenler arasında, şöretini günden güne artırdı. *Nizam-ül-Mülk*'ün siyasetnamesinden öğrendiğimize göre *Hurremiyelerden Mezdek* oğlu adında biri, başına topladığı taraftarlarla, *İsfahanla Azarbaycan* arasındaki alanda oturan müslümanları doğraya doğraya ilerlemiş, *Azarbaycan, Kūhistan* ve *Fars* bölgelerini alkanlara bulamıştı. Önerine gelen mamureleri yıkıp yakan, insanları kesip biçen *Mezdek* kuvvetleri, her tarafı dehşetler içinde bırakmışlardı (833).

Me'mun, *Tarsus* da gözlerini hayata kaparken veliahdı olan kardeşi *Mu'tasım*, *Hurremiyelere* karşı, cesareti tecrübe edilmiş, kararında sarsılmaz, kudretli bir komutan göndermesini, ona silâh ve para cihetinden her yardımı yapmasını, savaş uzarsa, sık sık yardım göndermesini vasiyet etmek suretiyle *Papak* ihtilâlinin önemini anlatmıştı.

sareti, araplara karşı olan sönmez husumeti, *Hurremiye* esaslarına bağlılığı, onu *Câvidan*'ın postuna oturtan başlıca sebepler olduğu şüphesizdir. *İbni Kuteybe*, *Makdisî*, *Yakubî*, *İbni Cerir*, gibi müverrihlerden anlaşıldığına göre, arapları yurtlarından kovmak, eski dini ihya etmek, maziye bağlı İranlıların tek ülküleri idi. Onlar, bu işi muvaffakiyetle başaracak bir *Gâve* bekliyorlardı. *Karabağ* bölgesindeki *Hurremiyeler* ise bu genel idealin kaynağını teşkil ediyorlardı.

İbni Nedim'in, *Câvidan*'ın karısının çevirdiği dolaplar hakkındaki yazısını aynen naklediyoruz :

« وكانت امرأة جاويدان تمشق بابكا وكان يفجر بها. فلما مات جاويدان، قالت له انك جلد و شهم و قدمات ! و لم ارفع بذلك صوتي الى احد من اصحابه. فتمياً لفندي، فاني جامعتم اليك و معلتم ان جاويدان قال: اني اريد ان اموت في هذه الليلة و ان روجي تخرج من بدني و تدخل في بدن بابك و تشترك مع روحي و انه سيبغ بنفسه و بكم امرأ لم يبلغه احد ولا يبلغه بعده احد، و انه يملك الارض و يقتل الجبابرة و يرد المزدكية و يعز به ذليلكم و يرتفع به و ضيكم. فطمع بابك فيها قالت له و استبشر به و تمياً له فلما اصيحت تجمع اليها جيش جاويدان. فقالوا كيف لم يدع بنا و يومئذ التبا؟ قالت: ما منعه من ذلك. الا انكم متفرقين في منازلكم من القرى، و انه ان بعث و جمعكم انتشرخيره، فلم يأمن عليكم شره العرب، فصهدالي بما انا اوديه اليكم، ان قبلتموه علمت به. فتالوالها: قولي ما عهداليك ! فانه لم تكن معنا مخالفة لامره

(*Ibn-ül-Nedim*. Fihrist, s. 482) « ... بعد موته ... »

Mu'tasım, iktidar mevkiine geçer geçmez her şeyden evvel, imparatorluğu ve müslümanlığı içinden tehdit eden *Papak* ihtilâlini bastırmak çarelerini aradı. Fakat isyan *İranın* garp ve merkezinde hemen hemen umumleşmişti. *Papak*, *Bezz* kalesinden ayrılmıyor, fakat, *Mezdek* oğlu gibi müridler, her tarafı kasıp kavuruyor, kurtuluş gününü bekliyen eski din taraftarlarının ümit ve cesaretlerini arttırıyordu. Bir taraftan askerî hareketlerle kuvvetini arttırırken, diğer taraftan siyasi tedbirleri de ihmal etmiyor. Abbasilere karşı hareket edecek müttefik arıyordu. Hıristiyanlık taassubu galip olan *Bizans* İmparatoru *Teofil*'de kendine bir müttefik buldu³⁰. Şöhretli komutanlar idaresinde gönderdiği Arap ordularının *Me'mun* zamanında olduğu gibi esaslı bir muvaffakiyet gösteremediklerini gören *Mu'tasım* imparatorluğu sarsan bu isyanın bastırılması işini türklere bırakmak gerekliliğini anladı. Büyük Türk komutanlarından meşhur *Afşin*'i geniş selâhiyetlerle *Papak* hareketini bastırmağa memur etti (835). *Afşin*, evvelâ *Erbilden* *Bezze* giden yolu emniyet altına almak için gerekli gördüğü yerlerde kuleler, kaleler yaptırttı. Buralara asker yerleştirdi. Bu suretle *Irakla* *Azarbaycan-Erran* muvasala yolunu emniyet altına aldı. *Papakın* durumunu, kendinin bu teşebbüslerine karşı ne gibi tedbirler aldığını öğrenmek için gizli bir istihbarat şebekesi kurdu.

Halife *Mu'tasım*, *Afşin* ordusuna erzak ve mühimmat tedariki, bunların *Karabağa* gönderilmesi işini de yine büyük Türk komutanlarından *Buğa*'ya verdi. Fakat, tâbiyecilikte çok maharetli olan cin fikirli *Papak*, ilk hamlede bu iki büyük Türk komutanını şaşırtacak tedbirler aldı; manevralar yaptı; önce *Afşini*, sonra da *Buğayı* geri çekilmek zorunda bıraktı.

Fakat, *Afşin* çok geçmeden hasmının taktiklerini, tedbirlerini keşfetmiş, asıl kuvvetin nereden geldiğini anlamıştı. *Papakın* kuvvetlerine büyük manevralar yaptıran komutan, onun hizmetine girmiş bir Türk tarhan'ı idi. *Afşin*, kışı çekildiği *Erbilde* geçirirken, bir Türk gencini ne yapıp yapıp, tarhan'ı öldürmeğe memur etti. Bu genç vazifesini başardı. Tarhan'ın başını *Afşine* getirdi.

³⁰ Bu anlaşma neticesidir ki ileride göreceğimiz veçhile *Teofil* imparatorluk hudutlarını geçmiş, *Tarsus* bölgesine girmiş, bir çok fenalıklar yapmıştır.

Tarhan'ın ölümü, *Papak*ın o zamana kadar daima parlayan yıldızının sönmeğe yüz tutmasına bir başlangıç oldu.

Papak, bütün tedbirlerine, maharet ve kahramanlığına rağmen, nihayet *Afşin*, *Buğa*, ve *İtah* gibi Türk komutanlar idaresindeki Türk erleri karşısında, imanlı ordularının eridiğini, dağıldığını gördü. Kendisine bir Allah gibi tapınan müridlerle beraber Abbasî İmparatorluğu'nu islâm dinini ortadan kaldırmak tedbirlerini düşündüğü *Bezz* kalesinin, bu korkunç kartal yuvasının yakılıp yıkıldığına şahid oldu [26 nisan 837]. Kardeşi *Abdullah* ve bir kaç nefer müridiyle ormanlara kaçarak canını kurtarabildi.

Afşin azılı hasmını; Bizans İmparatorluğu arazisine kaçırmamak için gereken her tedbiri aldı. Ormanları, askerlerle çevirtti. *Erran* çevresindeki dihkanelere, Ermeni papaslarına, *Papak*'ı gördükleri yerde tevkif etmeleri emrini verdi. Onu yakalayıp diri diri teslim edenler bir milyon dirhem mükâfat alacak, her türlü vergiden muaf olacaklardı.

Nihayet *Sonbat* oğlu adında bir Ermeni papası, ormanda aç kalan *Papak*'ın, ekmek tedariki için gönderdiği adamına emniyet telkin etti. *Papak*'ı şatosuna dâvet etti; izzet ve ikram ile karşıladı; gizlice de *Afşin*'e haber gönderdi. *Afşin*'in adamları, şatoyu kuşatarak koruda avlanan *Papak*ı, kardeşi *Abdullah* ve beraberindeki bir kaç mürid ile birlikte yakaladılar. *Afşin*'in huzuruna götürülen *Papak* ondan içinde hayatının en heyecanlı günlerini yaşadığı, yüz binlerce insanın boğazlanması emrini verdiği *Bezz* kalesini son bir defa daha görmesine müsaade etmesini rica etti: yakılıp, yıkılmış, korkunç bir harabeye dönmüş olan kalede, saatlerce dolaştı, binaların önünde, sokakların başında derin derin düşünerek dakılarca durdu. Nihayet elleri kelepçeler içinde, *Afşin*'in karargâhına getirildi.

Bezz kalesinin düştüğü, *Papak*'ın esir olduğu haberi, *Samarra* ve *Bağdat* başta olmak üzere bütün imparatorlukta görülmemiş bir sevinçle karşılandı. Halife *Mu'tasım*, esirleriyle birlikte *Samarra*ya döndü. *Afşini* her merhalede karşılamak üzere, bir çok hediyelerle bir takım heyetler gönderdi. *Samarra*ya girecekleri günde başda *Mu'tasım*'ın oğlu *Harun* olmak üzere halife ailesinden ve hükümet erkânından bir heyeti, hoş geldiniz demeğe, halifenin hediyelerini vermeğe memur etti.

Hediyeler arasında üzeri altın sırmalarla işlenmiş kırmızı atlastan mâmul bir hılkat ile üzeri inciler ve mücevherlerle bezenmiş bir Kalensüve yâni serpuş bulunuyordu. Hıl'atın göğüs yeri en kıymetli yakutlar, zümrütler ve pırlantalarla tezyin edilmişti.

Halife *Me'mun*, zamanında *Hind* racalarından biri tarafından gönderilmiş olan fil ile büyük bir deve de hediyeler arasında idi. Fil, kırmızı, yeşil ve sarı renkte atlaslar, ipekli kumaşlar ile süslenmişti.

Afşin, *Samarraya* büyük bir zafer alayile girdi. Kendisi halifenin gönderdiği kırmızı atlas hıl'atı giymiş, başına da üzerine inciler ve mücevherler bezenmiş bir ammâme sarılı Kalensüveyi koymuş, bir arap atına binmiş, alayın başına geçmişti.

Papak, *Hindden* gelmiş olan file, kardeşi *Abdullah* da büyük deveye bindirilmişlerdi. Her ikisinin başlarında da Kalensüveler, arkalarında hil'atlar vardı. Askerlerle çevrilen alay, sokakları dolduran halk arasından yavaş yavaş *Mu'tasımın* sarayına gitti³¹. Herkes yirmi üç sene *İrani* dehşetler içinde bırakan, bütün imparatorlukta devamlı bir huzursuzluk yaratan, nihayet müslüman dinini tehlikeye sokan bu korkunç adamı haşyetle seyrediyorlardı. *Papak'ta* bütün bu galabalığın o zamana kadar öldürmüş olduğu beş yüz bin kişilik kabileye girmemiş olmasından doğan kinini etrafa fırlattığı haşin ve vahşî bakışlarla belirtiyordu³². Alay bu suretle Halifenin sarayına vasıl oldu...

³¹ *Mes'udî*, مروج الذهب وجواهر المعادن Halifenin veziri *Muhammed bin Abdülmelik Ezzeyyat* alayı seyrederken, fil üzerinde *Papak'ın* geçtiğini gördüğü zaman «Fil *Horasan* şeytanını götürmek için âdeti veçhile yine rengârenk kumaşlarla bezendi. Fil, ancak şöhrətli insanları kepazece sokaklarda dolaştırmak için renklerle bezenir, süslenir» mealinde olarak şu beyti söylemişti:

قد خضب الفيل كماداته . يحمل شيطان خراسان
والفيل لا تخضب أعضاؤه . إلا لذي شان من الشان

İbn-üz-Zeyyat'ın *Papaka Horasan* şeytanı demesi, başının teşhir için *Horasana* gönderilmiş olması *Mes'udî'nin* *Papak'ın* *Eba Müslimin* kızı *Fatmadan* doğmuş olduğu yolundaki riveyetini kuvvetlendirmektedir.

³² *Papak'ın* hüküm sürdüğü 22 yıl içinde öldürtmüş olduğu arablarla samimi müslüman olan iranlıların miktarı hakkında kaynaklar muhtelif rivayetler naklediyorlar. *Mes'udî*, bunların adedinin beş yüz bin olduğunu, *Makdes'te* ise kadın ve çocuklarla birlikte bir milyona baliğ olduğunu söylüyor. *Bezz* kalesi alındığı zaman mahbus ve esir olarak kalede bulunan müslümanların miktarı hakkında da kaynaklarda büyük rakamlar görülmektedir.

Mu'tasım Papak'ı bizzat isticvap etti. Dimdik duran *Papak*, kısa ve sert cevaplarıyla metanetinin hiç sarsılmamış olduğunu gösteriyordu. *Mu'tasım*, işkencelerle öldürülmesini emretti. Evvela bir eliyle bir ayağı kesildi. Halife, toplanan halkın manzarayı seyretmeleri için perdenin kaldırılması emrini verdi. O zamana kadar sükûnet ve metanetini bozmamış olan *Papak*, diğer elini akan kanlarına bulaştırarak yüzüne sürmeğe başladı. Bunu niçin yaptığını soranlara, "kanım akınca tabii rengim sararacak. Seyredenler, yüzümün korkudan sarardığı zannına düşecekler. Buna meydan vermemek için yüzümü kanımla boyuyorum," cevabını verdi. İşkence uzun bir müddet devam etti. Diğer eliyle ayağı da kesildikten sonra karnı yarıldı. Nihayet başı koparıldı. Cesedi, *Samarrada* darağacına asıldı. Baş da *Irak* şehirlerinde dolaştırıldıktan sonra teşhir edilmek üzere *Horasana* gönderildi. Kardeşi *Abdullahda*, aynı işkencelerle öldürülmek emriyle *Bağdata* gönderildi... Yirmi iki sene süren kanlı haile, bu suretle aynı vahşet ve kanla sona ermiş oldu!...

Fakat, *Papaka* dereler gibi kan akıttırان ruh *Iranda* sönmemişti. Bu ruh, *Papaktan* sonra *Karamita* ve *Bâtinilik* şekillerine inkılâp etmek suretiyle yaşayacak, *Selçuk* türklerini uzun zamanlar uğraştıracaktı...

* * *

Şarkî Roma İmparatorları, *Herakliyūs* devrinde araplara geçen *Suriye* ve *Palestini* geri almağı, dinî bir borç tanıyorlar, bunu yapmak için fırsat bekliyorlardı. *Harun Reşit*in ölümünden sonra oğulları *Emin* ile *Me'mun* arasında zuhur eden dahilî harp, onu takip eden kargaşalıklar ve nihayet *Papak*'ın İmparatorluğu sarsan isyan hareketi, *Bağdata* karşı birlikde hareket teklifi *İstanbulda* çok müsait karşılanmıştı.

İkonolast'lar devrinin son hükümdarı olan *Teofilūs* [829-842], *Abbâsî İmparatorluğu*'nun iç müşküllerinden istifade ederek *Bizansın* asırlık emellerini tahakkuk ettirmek sevdasına düştü.

Bu tarihlerde *Abbâsî İmparatorluğu*yle *Şarkî Roma İmparatorluğu*nu, diğer bir tabirle Müslüman dünyasıyle Hıristiyan âlemini *Toros* ve *Antitoros* dağları ayırıyordu. *Harun Reşit*, *Malatya-*

dan *Tarsus*'a kadar, bir sıra istihkâmlarla takviye ettiği bu bölgede *Avasım* namıyla bir serhad eyâleti teşkil etmiş, muhafazasını türklere vermişti³³.

Bağdat halifelerini taklit eden, *İstanbul*da onların sarayları gibi binalar yaptırmak hevesine kapılan *Teofilüs*, halife *Me'mun* zamanında, araplarla bir kaç defa çarpışmış, fakat, esaslı bir muvaffakiyet kazanamamıştı.

Mu'tasım devrinin ilk zamanlarında bizans hudutlarında sükûnet devam etmişti. Fakat, *Papak*, *Afşin* kuvvetleri tarafından tazyik edilince, *Teofilüse* adamlar göndererek, onu müştereken harbe teşvik etmiş olduğundan *Teofilüs* 837 de, bu sükûnu bozdu. Yüz bini mütecaviz bir kuvvetle hudutları geçti. *Kilikyaya* girdi. *Mu'tasımın* doğduğu *Zibatra (Zapetra)* şehrini ve civarını yakıp yıktı. Buralardaki müslümanları; kadın, çocuk ayırmaksızın, gözlerini oydurmak, vucutlarını kızgın demirlerle dağlamak gibi vahşice işkencelerle öldürttü. Yirmi beş bin esir ile ve muazzam bir zafer alayile *İstanbul*ya döndü³⁴. Yapılan zulümler, o kadar vahşice olmuştu ki, çok metin olan *Mu'tasım* bile, bu haileler tasvir edilirken kendisini tutamamış, ağlamış, intikam almağa yemin etmişti.

Yakan yıkan bu ilk haçlılar akınına karşı, *Mu'tasım* yine türklere kahramanlığına müracaat etti. *Afşin*, *Eşnas*, *İtah* gibi şanlı Türk komutanlar idaresinde sevk edilen Türk askerleri, *Anadoluya* girdiler. *Teofilüs*ü *Ankara* önünde müdhiş bir hezimete uğrattılar. *Ankarayı* aldılar. Bu, müslüman türklere *Anadolu* içlerine ilk girişi idi...

Teofilüs, *Haymana* ovasının garbında ve *Sakarya* nehri üzerinde *Friky*a'nın merkezi, *Bizans İmparatorluğu*'nun müstahkem ve mamur bir şehri, mensup olduğu hanedanın menşei olan *Amuriyeye (Amoriyon)* çekildi. Celbettiği yeni kuvvetlerle burada tahassun etti. Türklere, burayı da muhasara ettiler. Hendekleri doldurmak, duvarları delmek suretiyle burayı da aldılar. *Teofilüs*, *Suriyeyi* almak hülyalarına ebediyen veda ederek *İstan-*

³³ *Ebülferec Grigoris*, Tarih-i muhtasar-üd-düvel Beyrut tab'ı

³⁴ *Le Compte de Segur*. Histoire de Bas-Empire. p-437-438.

A. A. *Vasilief* Histoire de l'Empire Bizantin. t. I. p. 364.

bula dönmek zorunda kaldı. Türkler, Abbas oğulları imparatorluğu'nu ve islâm dünyasını bir daha kurtarmışlardı.

Türk ordusunun kahramanlığı, *Amoriyon* felâketi, *Teofilüsün* bütün cesaretini kırmış, enerjisini söndürmüştü. Kendi kuvvetiyle Türk istilasına karşı koyabilmek ümidini kaybetmişti. *Istanbulu*, sevgili paytahtını tehlikede görüyordu. Garp devletlerinden yardım teşebbüsüne girişti. *Venedike*, *Fransa* kralı dindar *Louis*'nin hükümet merkezi olan *Ingelheim*'a elçiler gönderdi. Hattâ Abbas oğullarının rakibi olan *İspanya* (*Endülüs*) *Emeviler*'ine bile başvurdu. Fakat, bütün müracaatlarının fiilî bir semere temin edemediğini görmek acısıyla ye'sinden öldü.

Türkler yalnız harp alanlarındaki parlak zaferleriyle değil, ilmi ve medenî alanlardaki yüksek kabiliyet ve başarılarıyla, finansal ve idarî hususlardaki parlak muvaffakiyetleriyle de *Abbas Oğulları İmparatorluğu*'nda en önemli rolü oynamışlardır. Dokuzuncu asırda yaşayan büyük bir Arap mütefekkeri³⁵. *Samarrada* yakından tetkik ettiği türkler hakkındaki intibasını şu cümlelerle hulâsa ediyor: "türkler, her işte basiretli, zekâ ve anlayışları galip, inandıklarını müdafaa hususunda son derece fedakâr insanlardır. Yaratılışları itibariyle halim, selim ve sabırlıdırlar. Sözlerinde durur, vaatlerini yerine getirirler. Yalan söylemekten son derece çekinirler. Fakat, harp meydanlarında, hiddet ve gazap zamanlarında büsbütün değişirler. Celadet, cüret itibariyle ateş parçası olurlar."

Bu asrın diğer bir Arap şairi de Türk askerlerini şu suretle tasvir ediyor: "Türk süvarileri, görülmemiş bir çabukluk, duyulmamış bir atılganlıkla düşman askerini çevirerek darmadağan ve saç gibi perişan eder. Türk, muharebelerde başka hayvanlara baş vermiyen mağrur atını yanından ayırmaz. Atına bizzat kendisi bakar. Silâhını kendisi yapar. Hayvanını kendisi nallar. Binicilikteki meharetiyle dünyayı hayretlere düşürür. Her Türk, sanatlarda başkasına muhtaç olmayacak kadar hünerli ve meharetlidir. Türk askeri, kaçanı, uçanı tutmak için sağa sola koşar. Dağların tepesine çıkar, vadilerin diplerini altüst eder. Türk süvarisi kendisini arslan, atını ceylân, düşmanını av telâkki eder. Türk korkmaz, yılmaz, yıldırır. Kendisine hücum edilmedikçe

³⁵ *Cahız*, رسالة في مناقب الترك

başkasına hücum etmez. Azmettiği şeyi elde etmedikçe rahat yüzü görmez. Son derece yorgun olmadıkça uykuya dalmaz. Uykusu ağır değildir. Daima kuşkulu bir halde uyur.”³⁶

Mu'tasım devri şairlerinden *Ebu İshak-ül-Guzzi*, *Bizans* ordularını tarumar ederek *Abbasî* imparatorluğu'nu kurtaran türkleri öven ve göklere çıkararak bir kasidesinde: “Nâraları yıldırım gürültüsünü bastıran kahraman türkler, görüştükleri zaman melekler gibi güzel, güleştikleri vakit de ejderler kadar korkunç ve amansız bir kavimdirler...”, sözleriyle hayranlığını ifade etmektedir.

Abbasî imparatorluğu'nda *Mu'tasım* devrinde pek çok artan Türk nüfuzu, oğlu ve halefi *Vasık* zamanında bir kat daha arttı. İslâm imparatorluğunda vicdan ve fikir hürriyetinin en parlak devri olan bu zamanlarda türkler, fikir hareketlerini büyük bir alâka ile himaye ediyorlardı.

Halife *Mütevekkil*'in katlinden sonra imparatorluğun mukadderatı tamamiyle türklerin eline geçti. İmparatorlukta hakikî hâkim halifeler değil, *Emir-ül-Ümera*'lar yâni Türk komutanlar idi. Bunlar lüzum gördükleri zaman kıymetsiz ve kudretsiz halifeleri bile yerlerinden atıyor, o mevkie daha değerlilerini getiriyorlardı.

Türkler yalnız *Bağdat*'da *Emir-ül-Ümerahı* değil, vilâyetlerdeki valilikleri, komutanlıkları da ellerine almışlardı. Bu valiler içinde *Mısır*'da *Tulun oğulları*, *Buhârâ*'da *Şaman oğulları* gibi islâm medeniyetinin en parlak devirlerini yaşatan büyük simalar bulunuyordu. Bunları daha büyük bir enerji, daha kuvvetli bir hız ile *Oğuz* türkleri takip edecek, dağılan İslâm imparatorluğunu birleştirmek, duran kültür hareketini hızlandırmak, şahlanan haçlılar akınına göğüs germek, *batinilik* kisvesi altında hortlıyan *Hurremiye* hareketlerini söndürmek vazifesini *Selçuk oğulları* başbuğluğunda yine omuzlarına alacaklardı.

³⁶ Cahız, رسالة في مناقب الترك

XIII. ASIRDA
MARĀGA RASATHANESİ
HAKKINDA BĀZİ NOTLAR

Prof. Dr. M. FUAD KÖPRÜLÜ

کیان رفته آیا کیان آمدند
بجای کیان ما کیان آمدند
Firdevsi

I

Şu son yıllarda İran arkeoloji dairesi müdürlüğünde bulunan fransız arkeoloğu M. André Godard'ın, Marâga şehri âbideleri hakkında Paris'de "Fars san'ati ve İran tetkikleri cemiyeti", nde 10 Mart 1934 de verdiği faydalı bir konferans, bu cemiyetin çıkardığı küçük risâleler serisinin dokuzuncusu olarak *Les Monuments de Marâgha* (Paris, 1934) namı altında çıkmıştı. Metne ilâve edilmiş onbir resim ve bir plânı ihtiva eden bu yirmi iki sahifelik risâle, san'at tarihi bakımından o zamana kadar pek iyi tetkik edilememiş olan Marâga âbideleri hakkında oldukça etraflı bir fikir vermekte ve bunların yapıldıkları zamanı tesbit etmekte idi. Daha evvelce De Morgan ve F. Sarre'nin, İran san'atı tarihiyle uğraşanlarca pek meşhur olan, eserlerindeki eksik ve yanlış noktalar bu suretle tashih edilmiş oluyordu. 1930 da *İslâm Ansiklopedisi*'nde Marâga hakkında küçük fakat kıymetli bir makale yazmış olan V. Minorsky, daha o zaman, böyle bir tetkiyke ihtiyaç olduğunu haklı olarak söylemişti.

M. Godard, bundan sonra, İran arkeoloji dairesinin 1936 da çıkar-
mağa başladığı *Athâr-é İran* (Paris, librairie P. Geuthner) ünvanlı mecmuanın birinci cildinde (S. 125-156) aynı mevzua tekrar döne-
rek, *Notes complémentaires sur les tombeaux de Marâgha* ismi altın-
da, bir çok plânlar ve mükemmel resimlerle, yeni bir makale daha neşretti. Üçü Selçuklulara, biri Moğollar devrine, biri de onları tâkib eden devirlere aid olduğu anlaşılan bu beş türbe ile, muka-
yese maksadiyle bahsedilen, Moğollar devrine (Ebû Saîd zamanına)

aid 733 tarihli Sarçâm Kervansarayı ve Urmiye'de yine Selçuklular devrine aid Se Gunbad adlı kitabesiz bina, bu makale sayesinde artık iyice öğrenilmiş oluyor; ve böylece, bilhassa Selçuklular devrinin - yâni büyük Selçuk İmparatorluğu'nun kuruluşundan Moğol istiyâsına kadar geçen zamanın - İran için nasıl bir imar ve medeniyet devri olduğu tekrar tebârüz ediyor.

Bu ikinci makalesinin ehemmiyetine rağmen, bizi asıl alâkalandıran mesele, M. Godard tarafından ilk risâlesinin sonunda, Marâga rasathanesi harabeleri hakkında verilen iki sahil-felik kısa malûmatdır. Kendisinden evvel bu mesele ile uğraşmış olan *Jourdain, Bailly, Sédillot, Reinaud, Carra de Vaux, H. Schindler, Minorsky* gibi müelliflerin yazılarından da faydalanan bu fransız arkeoloğu, bu rasathaneden bugün meydanda kalan bakiyeleri kısaca tavsif etmektedir: Şehrin garbındaki ağaçsız bir tepe üzerindeki düz sâhada göze çarpan bir kaç tuğla yığını ve bu düzlüğü vaktiyle çerçevelediği anlaşılan bir duvar kalıntıları vardır ki, bu duvarın muhtelif yerlerinden merkeze doğru gelen yollar, galiba, asıl rasathane binasının mevkiini işaret ediyor (*resim I*). Yalnız, bu tepenin yan tarafında asıl zirvenin daha aşağısında bir takım mağaralar bulunmaktadır ki, bugün Marâga halkı bu mağaraları Hacı Nâsır'ın - Hoca Nasir yâni Nasir-i Tûsî'nin - rasathanesi diye adlandırmıyorlar¹.

M. Godard, işte bu mağaraları tetkik ederek bunun kaba taslak bir plânını yapmış (*resim II*), ve bu husustaki düşüncelerini an-

¹ Houtum-Schindler'in neşretmiş olduğu bir plâna göre, tepenin düzletilmiş olan üst sathı 137 X 347 metro murabbaı büyüklüğündedir (*Reisen in n. - w. Persien, Zeitschrift d. Gesell. d. Erdkunde*, Berlin 1883, S. 334). Marâga halkı arasında bu tepeye *Rasat Dağı* adı verildiğini, aşağıda zikredilen Mohammed Ali Terbiyet'in eserinden öğreniyoruz. *Vassâf Tarihi*'nde bu tepenin Marâga şimalinde gösterilmesi (1269 tab'ı, C. I, S. 52; aynı hatâ *Ravzat-üs-Sâfâ*: C. V, S. 89; ve *Habîb-üs-Siyer*, C. III, Kısım I, S. 59 da da tekrar edilmiştir), her hâlde bir nüsha yanlışlığından ileri gelmiş olacaktır. Mamafî bu yanlışlık, sonraki müellifleri de şaşırtmış, ve meselâ, D'Ohsson (*Histoire des Mongols*, Amsterdam 1852, Vol. III, P. 264), W. Barthold (*İran'ın tarihi coğrafyası*, Hamza Serdâdver tarafından yapılan farsça tercüme, Tahran 1308, S. 268) da bu tepeyi şehrin şimalinde göstermişlerdir. Hâlbuki bu rasathanede çalışmış olan El-'Urzi'nin aşağıda zikredilen risâlesinde, bu tepenin, şehrin şarkında olduğu tasrih edilmektedir. Tepenin üst düzlüğünü çevreleyen duvar kalıntıları, rasathane te'sislerini her ihtimale karşı korumağa mahsus basit bir sürdan kalan son izlerdir.

latmıştır: ona göre, bu mağaraları, daha doğrusu, bu dağ oyuklarını *rasathane* sanmak, yanlıştır; çünkü, rasathaneler mağara içinde değil yüksek ve açık yerlerde yapılır. Mamafi, halkın bu yanlış telâkkıysi, burasını eski bir kilise zanneden bâzı Avrupa müelliflerinin bu mânâsız telâkkıyelerine nisbetle, hakikate daha yakındır. Çünkü bu mağaralar, galiba, rasathane ile büsbütün alâkasız değildi; ancak, bunların ne maksatla kullanıldığını sarîh olarak bilemiyoruz. Ortada $5 \times 4,5$ metro kare büyüklüğünde bir *salon* vardır ki, oradan iki *eyvan*'a, ve dağın içerilerine doğru giden uzun *dehlizler*'e çıkılır. Sonda geniş bir *galeri* vardır ki, dışı açık bir yarım daireye varır. Bu yarım dairenin bugünkü harap vaziyeti, bunun eskiden üstü açık mı yoksa çifte münhanlı bir kubbe tarzında kapalı mı olduğunu anlamağa imkân bırakmıyor. Bu kısımlardan yalnız ortadaki salon tavanlıdır. Medhal galerisi, eyvanlar, dehlizler, hep kemerle örülmüştür. Bu mağaralar kazılırken, eyvanların içinde -krokide gösterilen büyüklükte ve hemen hemen bir metro yüksekliğinde- iki taş blok bırakılmıştır ki, işte bunlar, bâzı sathî görüşlülerce birer *autel* gibi telâkki edilmiş, ve böylece, bu mağaraların bir *kilise* olduğu zannını uyandırmıştır. Hâlbuki, bir defa kubbeler acem kemerleri tarzında oyulmuş olduğu gibi, eyvanların genişinde de bir *mihrap* vardır. Gerçi bunun esasen bir mihrap olmayıp, süslemek maksadiyle yapılmış bir *höcre* olduğu, yahut, sonradan yapıldığı söylenebilir; kemer şekillerinin, tazyika mukavemet için bu tarzda yapıldığı da iddia olunabilir; lâkin, bu kubbe şeklinin en dayanıklı şekil olmadığı, salonun tavanlı olmasından da istidlâl olunabilir. Acem kemerleri şeklinde kubbe tarzının kullanılması, sırf devrin mimarî zevkine uymak içindir. Eyvanların ortalarındaki taş bloklara gelince, bunların birer *autel* olamayacağı, bu büyüklükte bir kilisede bunlardan iki tanesinin bir arada bulunamayacağından da kolaylıkla anlaşılır.

M. Godard, mimarlık bakımından olan bu haklı mütalealarını şu tariht mülâhazalarla da kuvvetlendiriyor: Bu mağaralar yapıldığı zaman, hıristiyan dinî ya tamamiyle serbest idi, yahut tazyik ve tâkip ediliyordu. Eğer serbest ise, dağ tepesinde mağara içinde kilise yapmağa lüzum yoktu; değilse, bütün şehrin gözü önünde bulunan bir tepe üzerinde, muhteşem yarım daire şeklindeki medhaliyle, bir kilise yapılmasına imkân olamazdı. Biz de muharririn bu fikirlerine tamamiyle iştirak ediyoruz. İlhanlılar'ın ilk devirlerinde,

daha Hulâgu'dan başlayarak, hıristiyanların büyük himayelere mazhar olduklarını ve bu vaziyetin Gazan devrine kadar devam ettiğini, islâm ve hıristiyan kaynakları açıktan açığa söylemektedirler; bu devirde Marâğa ve civarındaki hıristiyan kiliseleri ve sair hıristiyan müesseseleri hakkında da bir yığın mâlûmata sahibiz. Bütün bu kat'î deliller karşısında, bu mağara binasının hıristiyanlıkla alâkasını iddia etmek, artık gülünç olur.

Mağaranın vaziyetine göre, doğrudan doğruya tepe üstündeki *rasathane* binalarına gittiği anlaşılan koridorlar, bunun, rasathaneye ait olduğunu büyük bir ihtimâlle göstermektedir. Belki de bu, İran iklimi şartlarına göre birçok binalarda bulunduğunu gördüğümüz *zîr-i zemin* denilen mahzenlere benzer bir şeydir; ihtimâl ki, ince ve hassas rasat âletlerini şiddetli hava değişmelerinden korumak için bir depo gibi kullanılıyordu; ve taş bloklar, rasathanede çalışan âlimler için, uzun ve ince rasat hesaplarını yapmak için birer masa vazifesi görüyordu. Böyle olduğu takdirde, Godard tarafından mihrap olduğu tahmin edilen höcerenin de hakikaten mihrap olduğu kolayca anlaşılır: *şîi*, - hattâ bir dereceye kadar *bâtînî* - temayüllere sahip olmakla ittihâm edilen âlim ve filozof Nasîr-i Tûsî, bu gibi şüphelerden kendisini korumak için, plânını doğrudan doğruya kendisi yaptığı rasathanede "namaz kılmağa mahsus bir yer,, bulundurmamak zorunda idi².

Biz, M. Godard'ın bu *kilise* iddiası hakkındaki bütün mütalealarını tamamiyle doğru buluyoruz. Yalnız, onu bir kat daha te'yyit ve aynı zamanda t a s h i h etmek, ve bu mağaraların, Marâğa rasathanesi te'sisatından biri değil, doğrudan doğruya r a s a t h a n e'nin en mühim parçası olduğunu kat'î surette ispat eylemek için, şunu ilâve edelim: islâm rasasthaneleri mümkün mertebeye yüksek yerlerde yâni tepelerde inşa edilirdi; lâkin, bunların, asıl rasada mahsus âletlerle teçhiz edilen ve rasat yapılan en mühim kısmı, toprak sathından oldukça aşağıda yeraltı te'sisatı tarzında yapılırdı. Bu-

² İsmâîlîler'in yanında bulunduğu sırada, bâzan eserlerinde *ismâllilik* temayülü gösteren Nasîr-i Tûsî'nin, kendisini bir takım ittihâmlardan korumak için rasathanesinde bir odayı mescit haline koymasının pek tâbiiydi, Onun *ismâllî* (veya diğer tâbirle *nizârt*) temayülü hakkında bakınız: W, Ivanow, *An Ismailitic Work by Nasîr-ud-Dîn Tûsî*, JRAS, 1931, S. 527-564; Onun, eskidenberi bu cins ittihâmlara mâruz kaldığını anlamak için bakınız: 'Abbâs-ül- 'Azzâvî, *Târîh-ül-Irak*, C. I, S. 279),

nun güzel bir misâlini XVI. asırda İstanbul'da Takıy-üd-Dîn Râsıd'ın Tophane'deki *rasathane*'sinde görmekteyiz³.

Uluğ Bey'in Semerkand'deki rasathanesi hakkında tariht kaynaklarda verilen malûmat, ve 1908 de rus arkeoloğu V. L. Viatkin tarafından burada yapılan kazılar, bu binanın tertibatı hakkında sarih bir fikir vermemekle beraber, toprak altındaki muazzam bir

³ Takıy-üd-Dîn b. Mohammed al-Mısrî (927-993) Kahire'de doğmuş ve orada tahsilini tamamlayarak müderrisliklerde bulunduktan sonra, İstanbul'a gelerek 979 da münecim başı Mustafa Çelebi'nin ölümü üzerine bu vazifeye tayin edilmişti; ve Sa'd-üd-Dîn Hoca'nın himayesine mazhar olmuştu. Takıy-üd-Dîn'in teşebbüsleriyle yeni rasatlar icrası için 987 de Tophane tepesinde yapılan rasathane tamamlanmak üzere iken, Şeyhülislâm Kadızade efendi, Murad III. 'e bir mektup göndererek « rasat icrası, eflâkin sırlarını öğrenmeğe teşebbüs mahiyetinde bir küstahlık olduğunu, ve rasathane te'sis eden devletlerin zevâl bulduğunu » bildirmiş, ve burafelere çabuk inanan zayıf akıllı ve iradesiz hükümdar, 987 zilhiccesinin dördüncü perşembe günü Kaptan Kılıç Ali Paşa'ya bir ferman göndererek, bu rasathaneyi derhâl yıktırmıştı (*Şekayik Zeyli*, s. 286). Marâga rasathanesini kurduran İlhanlılar'ın sür'atli inhitat ve inkırazı, bilhassa, Semerkand rasathanesini meydana getiren Uluğ Bey'in feci âkıbeti, herhâlde hükümdara anlatılmış ve bu sür'atli tahripde âmil olmuştur (Bu meseleye dair dikkate lâyük resmî bir vesika, Ahmet Refik tarafından neşrolunmuştur: *Hicri onuncu asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, s. 53; bu hususta J. H. Mortdmann tarafından neşredilen bir makale de dikkate lâyaktır: *Das observatorium des Taqi-ed-din zu Pera, Der Islam XIII, s. 82-96*). Bu mesele hakkında ileride ayrıca küçük bir tetkik neşredeceğim için, burada daha fazla izahata lüzum görmüyorum. Yalnız şu noktayı tebâruz ettirmek isterim ki, bu husustaki vesikalar, bu ilk osmanlı rasathanesinin, Tophane tepesine kazılmış derin ve geniş bir kuyudan yâni bir yeraltı binasından ibaret olduğunu, ve râsıtların buraya konulan âletlerle rasatlarda bulduklarını anlatmaktadır. *Şekayik Zeyli*'ndeki şu kayıtlar: « Tophane üstünde kulle-i cebelde چاه رسد peyda eyleyüp...; چاه نخشب gibi...; Kaptan Paşa sadedilleri (râsıtları) ol dâm-ı belâdan çıkardı...; چاه عمیق has-ü-hâr ile doldurdu », ve J. H. Mortdmann'ın makalesi bunu kat'î surette gösteriyor. Ortaçağ islâm rasathanelerinin yapılış tekniğine göre, her hâlde yer altında böyle kuyu tarzında ve kısmen üstü açık derin yerler açılması, rasat âletlerinin buraya konularak râsıtların da burada çalışmaları icab ediyordu. Tophane rasathanesi, Semerkand ve Marâga rasathanelerine nisbetle şüphesiz çok küçüktü; lâkin bunda da aynı tekniğe riayet olunmuştu. Marâga rasathanesinin bu bakımdan daha eski islâm rasathanelerini -şüphesiz, nisbetler daha büyültölmek üzere- taklit ettiği söylenebilir. M. Godard islâm rasathanelerinin yapılış tekniğini bilmediği için, Marâga'daki mağaraların hakiki mahiyetini anlayamamıştır. Hâlbuki, rasathanenin asıl en mühim kısmı, yâni, rasatlarda bulunulan bina budur; tepe üzerinde büyük bir bina temellerine tesadüf edilememesi, burada ancak tâli mahiyette bâzi te'sislerin bulunduğunu anlatabilir (Takıy-üd-Dîn hakkında ayrıca bakınız: *not. 34*).

rub'u dairenin bir kısmı bulunmuştur ki, tarihî kaynaklar, bunun Ayasofya kubbesi yüksekliğinde olduğunu iddia ederler; *Bâbü-r-Nâme*'de de, bu rasathane binasının üç katlı olduğu söylenir. Demek oluyor ki, yıldızların hareketlerini tesbit için çalışan râsıtlarla başlıca rasat âletlerinin buldukları kısım, yer altında yapılmıştır⁴. *Tophane rasathanesi* hakkındaki malûmatımızla *Semerikand rasathanesi* hakkındaki bu mâlûmat, görülüyor ki, islâm rasathanelerinin yapılaş tarzları hakkındaki mütaleamızı te'yit etmekte, ve Marâga'daki mağaraların Nasır-i Tûsî rasathanesine ait olduğunu kat'î surette göstermektedir.

II

656 H. — 1258 M. de Bağdad'ı ve civarlarını yakup yıktıktan sonra, Hulâgu, Azerbaycan'ın güzel bir kasabası olan Marâga'ya gelip yerleşti; ve 657 de meşhur islâm âlimi Nasır-i Tûsî'nin teşviki ile, onun hazırladığı projelere göre bir *rasathane* inşasını emretti. Tarihçi Reşîd-ü-d-Dîn'in verdiği mâlûmata göre, Hulâgu, münasip bir yerde bir *rasathane* yapılmasını Nasır-üd-Dîn'e doğrudan doğruya emretmiş, o da Marâga'yı tensip etmiştir; aynı kaynağın ifadesine göre, bunun sebebi Mongka'nın (649-657) bir tavsiyesidir: riyâzî ilmlerle âlakası olan bu hükümdar, kendi devrinde yeni rasatlar yapılması için, Buhârâlı Cemâl-ü-d-Dîn Mohammed b. Tâhir b. Mohammed-ü-z-Zeydî'yi me'mur etmiş,⁵ lâkin onun çalışmaları

⁴ W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, türkçe tercümesi, İstanbul 1930, S. 112.

⁵ Bu isim *Ravzat-üs-Safâ*'da Cemâl-üd-Dîn Mohammed b. Tahir b. Mohammed -ür-Râvendî tarzında yazılmıştır (Bombay 1847 tab'ı, C. V, S. 99). Mirhond, bu parçayı doğrudan doğruya *Câmi'-üt-Tevârih*'ten aldığı cihetle, Quatremère neşrindeki (*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris 1836) Zeydî'nin burada Râve'nde tarzında yazılmış olmasını, nüsha farklarına isnat etmek icap ediyor. Burada münasebet gelmiş iken, Quatremère'in küçük bir tercüme hatasını tashih edelim: Eserleri bir asırdanberi halâ kıymetini muhafaza eden bu büyük âlim, Reşîd-üd-Dîn'in şu cümlesini: «فرمود تاجالدين محمد بن طاهر بن محمد الزيدى بخارى بان مهم قيام مايد وبعضى» «و فرمود تاجالدين محمد بن طاهر بن محمد الزيدى بخارى بان مهم قيام مايد وبعضى» «il chargea de ce soin Djemal-eldin Mohammed ben-Taher ben Mohammed Zeïdi, de la ville de Bokhara: mais une partie de travaux nécessaires présente des obstacles insurmontables.» (aynı eser, S. 325). Hâlbuki, farsca metin gayet sarıhtir; ve aynen: «Cemâl-üd-Dîn'in işlerinden bâzıları ona şüpheli göründü» tarzında tercüme olunmak iktiza eder. Bundan çıkacak mânâ da, birkaç satır evvel matematik ilmine vukufundan bahse-

kendisine emniyet vermediği için, garb futuhatına yolladığı kardeşi Hulâgu'ya, batını kalelerini zaptettikten sonra, o sıralarda ilmi şöhreti her tarafa yayılmış olan Hoca Nasîr-i Tûsî'yi kendisine göndermesini emretmişti. Bu sıralarda Mongka paytahttan uzakta Manzi (Cenûbî Çin) de Song sülâlesine karşı meşgul olduğundan, Hulâgu, Nâsir'in kendi yanında rasatla meşgul olmasını istedi; esasen, onun iyi niyetlerine inandığı için yanında bulunmasını da istiyordu. Bu suretle, hanlık tahtına cülûsundan yedi yıl geçtikten sonra, bu rasat işine başlanmış oldu; Müeyyid-üd-Dîn 'Urzî, Fahr-üd-Dîn Marâgî, Fahr-üd-Dîn Ahlâtî, Necm-üd-Dîn Kazvîni de bu rasat işlerinde Nasîr-i Tûsî'ye yardım ediyorlardı⁶.

Bu mesele, daha eski bir kaynak olan *Vassâf Tarihi*'nde bundan biraz farklı olarak anlatılmaktadır: Bağdad ve havalisi, Musul, Diyârbekir işleri bittikten ve İmparatorluğun iç ve dış emniyeti tekarrür ettikten sonra, hükümdarın daima yanında bulunan Nasîr-i Tûsî, yeni rasatlar yapılması lüzumunu ve bu hususta icap eden teşebbüslere hemen girişilmesini Hulâgu'ya arzetti. Vassâf'ın ifadesine göre, Nasîr'in Hulâgu'yu kandırmak için ileri sürdüğü sebepler te-

dilen Mongka Han'ın, Cemâl-üd-Dîn'in ilmi kudretinden şüphe etmesi ve yapılacak işi onun yapabilecek kudret ve salâhiyette olduğuna inanmamasıdır. Aynı kaynaktan istifade etmiş olan Hondmîr'in şu ifadesi de bunu te'yit eder: فرمود که ببناء رصد پردازد و جمال‌الدین محمد از سرانجام آن امر خطیر عاجز گشته منکوقاً آن پیوسته در اندیشه آن کار روزگار میگذرانید (*Habîb-üs-Siyer*, C. III, K. I, S. 59).

⁶ O devrin en tanınmış matematik va astronomi âlimleri olan bu adamlardan birincisinin nisbeti Quatremère tercümesinde, yanlış olarak, A r a d(z)î okunmaktadır. Hâlbuki, 'Urz (عرض), Şam civarında bir köyün ismi olup bu adam esasen oralıdır (Al-Sam'ânî, *Kitâb al-Ansâb*, G M S, X, Leide 1912, varak 388 a). E. Blochet'nin bu ismi U r u z î (*Bibl. Nationale farsca yazmalar kataloğu*, S. 53) ve L. Am. Sédillot'nın O r e z î (*Mémoire sur les instruments astronomiques des Arabes*, Paris 1841, S. 105) şeklinde okumaları yanlıştır. *Dânişmendân-ı Azerbâyçân*'da bu isim tam olarak Müeyyid-üd-Dîn Bermek b. Mubârek el-'Urzî şeklinde yazılmıştır ki, bunun, aşağıda bahsedeceğimiz veçhile, bu adama isnad edilen meşhur risâleden alınmış olması muhtemeldir. *Ravzat-üs-Safâ*'da görülen U r u z î şeklinin bir istinsah hatası olduğu da meydandadır (C. V, S. 99). L. Am. Sédillot, yukarıda adı geçen mühim eserinde, el-'Urzî'nin büyük bir ilmi değeri olmadığını söyler. Necm-üd-Dîn K a z v î n î, *Kâtibî* veya *Debîr* (yahut *Debîran*) lâkablarıyla şöhret kazanmış olup 675 yılında ölen Necm-üd-Dîn Ali b. Ömer b. Ebû'l-Hasan-el-Kâtibî'dir ki, şafii ulemasından olup *Câmi'-üd-Dekâyık*, *Hikmet-ül-'Ayn* ve *Er-Risâlet-üş-Şemsiye* adlı risâleleriyle ve daha bâzı şerhleriyle tanınmıştır (Hamdullâh-i Kazvîni, *Târth-i Güzide*, G M S. XIV, I, S. 811; 'Abbâs İkbâl, *Târth-i mufassal-ı İnan*, Tahran. 1312 şemsi hicri, S. 503).

mamiyle *astrolojik* mahiyettedir: yıldızların hareketlerinden, gelecek hâdiseleri evvelce öğrenerek ona göre tedbirler almak ihtiyacı, bilhassa hükümdarlar için, bir zarurettir; Münecimlerin bu iş için kullandıkları cetveller, kâfi değildir ve daima kontrole, tashihe muhtaçtır⁷. Orta ve yeni çağın hemen bütün islâm hükümdarları gibi, Moğol hükümdarları da -ister *şamanî*, ister *budist*, ister *hırs-tiyan* olsunlar- bu telâkkiyelerden kurtulamıyorlardı. Tabii ilimlere ve ortaçağ kimyasına esasen pek meraklı olan Hulâgu, yıldızlardan ahkâm çıkarmak meselesini de ehemmiyetli addediyordu⁸. Bu

⁷ *Târth-i Vassâf*, S. 51-52. Astroloji ve astronomi, o zamanlarda birbirinden ayrılmadığı için, sırf astrolojik gayelerle yapılan gayretler, astronominin de inkişafına hizmet etmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki bu maddelere bakınız. *Safadî* lâkabiyle meşhur olan Salâh-üd-Din Halîl b. Aybek (doğumu 696 veya 697 H. - 1296, 1297 M.) den naklen Kâtip Çelebi'nin verdiği mâlûmata göre, Nasîr-i Tûsî, rasathane için sarf edilecek paraların cetvelini Hulâgu'ya arzettiği zaman, Moğol hükümdarı bu büyük meblâğ karşısında şaşırmış, ve yapılacak işin bu kadar masrafa değip değmiyeceğini sormuştu. Nasîr, bunun üzerine, Hulâgu'ya işin ehemmiyetini maddî bir delil ile anlatmak istedi; hükümdarla beraber Marâga şehrinin yanındaki tepe üzerine çıkarak, çok büyük bir mâdenî tekerleği aşağıya doğru yuvarlattı. Tepenin altında çadırlarda bulunan askerler bu korkunç gürültüyü duyunca dehşetle çadırlarından çıkıp kaçışmağa başladılar. Hâlbuki bu gürültünün neden ileri geldiğini bilen Hulâgu ve Nasîr hiç telâş etmiyorlardı. Nasîr, bunun üzerine, rasathanedeki çalışmalarda neticesinde vucuda getirilecek cetveller sayesinde, istikbâlde olacak şeyleri evvelden keşfederek ona göre tedbirler almak kabil olduğunu, ve her hangi bir hâdise karşısında gafil kalınmıyacağını söyledi. Hulâgu bunun üzerine Nasîr-i Tûsî'ye hak verdi; ve bu paranın te'minini emretti (Kâtip Çelebi, *Cihan-Nümâ*, S. 386; ondan naklen: D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, C. III, P. 266. Kâtip Çelebi'nin basma nüshasında *Safadî* ismi yanlışlıkla *Soğdî* şeklinde olduğundan, D'Ohsson da aynı yanlışlığı tekrarlamıştır). Bu rivayetin tarihî bir esası olsun veya olmasın, moğol hükümdarının bu rasathane inşası işinde doğrudan doğruya «istikbali öğrenecek bir vasıta elde etmek» gayesiyle hareket ettiği muhakkaktır. Bundan başka, eğer bu rivayet doğru ise, Nasîr-i Tûsî'nin Hulâgu'yu bu kadar masraflı bir işe sevk edebilmek için oldukça zahmet çektiğine de hüküm olunabilir. Çünkü, yalnız âletler için 20,000 altın dinar sarfolunmuştu.

⁸ Hulâgu'nun tabii ilimlere ve kimyaya karşı alâkası hakkında bakınız: Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1928, S. 265; *Ravzat-üs-Safâ*, C. V, S. 106. Bütün Moğol hattâ bütün müslüman hükümdarları gibi Hulâgu da münecimlere inanırdı. Abbâsî halifesini öldürmek istediği zaman, kardeşi Mongka Han tarafından yanına müşavir olarak verilen münecim Hüsâm-üd-Din'e bu işin neticesini sormuş, o da, Halifenin kanı dökülecek olursa dünyanın simsiyah kesileceğini, korkunç kıyamet âlâmetlerinin zuhur edeceğini söylemişti. Hâlbuki Nasîr-i Tûsî, vaktiyle bir takım peygamberler ve halifeler öldürüldüğü hâlde böyle

sebeble, Nasır-i Tûsî'nin teklifini derhâl kabûl etti ve kendi imparatorluğu içindeki bütün islâm vakıflarının idaresine nezaret vazifesini ona vererek⁹, yapılacak *rasathane*'ye lâzım olan para ve sair

bir şey olmadığını ileri sürerek, Hüsâm-üd-Dîn'i tekzip ediyordu. Halife öldürüldükten sonra, aradan bir müddet geçipte Hüsâm-üd-Dîn'in dediği şeyler çıkmayınca, Hulâgu onu idam ettirdi (661 muharreminin sekizinci perşembe gecesı). Bir müsüman olan Hüsâm-üd-Dîn'in bu hareketi, Hulâgu'yu islâm halifesini öldürmekten men için yapılmış gibi telâkkıy olunabilir; Hulâgu da bundan şüphelenmiş olacak ki, onu idam ile cezalandırmıştır. *Habib-üs-Siyer*'de böyle anlatılan bu hâdise (C. III, Kısım I, S. 61), Howorth'un *Moğollar Tarihi*'nde başka türlü anlatılmıştır: Ona göre, bahis mevzuu olan şey Halife'nin öldürülmesi değil, Bağdad'a hücum edilip edilmemesidir. Mamafi, sair bâzı kaynaklarda mesele bu tarzda hikâye edilmektedir ('Abbâs al- 'Azzâvî, *Târih-ül-Irak*, Bağdad 1935, C. I, S. 165-166). Mamafi bu gibi hurafelere çok inanan Hulâgu'nun, Türkler ve Moğollar arasında daha eskidenberi mevcut bir îtikada tâbi olarak, Halife'nin kanını yere döktürmeden öldürttüğünü ilâve edelim (bu hususta bakınız: Fuad Köprülü, *La proibizione di versare il sangue nell'esecuzione d'un membro della dinastia presso i Turchi ed i Mongoli*, Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, Nuova Serie, Vol. I, P. 15-23, Roma 1940).

⁹ Nasır-i Tûsî'nin, bir defa 662 de, bir defa da Abaka zamanında yâni 672 H. - 1273 M. de Bağdad'daki vakıf işlerini teftiş - ve ilk seyahatte belki de rasathane için lâzım bir kısım parayı tedarik - için Bağdad'a geldiğini biliyoruz ki, bu, Hulâgu devrinde islâm vakıflarının idaresine nezarete memur edilen büyük âlimin, sonradan da aynı vazifede bulunduğunu gösterir. Onun oğlu Ahmed b. Nasır-i Tûsî'nin de Bağdad vakıflarını teftiş için Bağdad'a geldiğini biliyoruz. 687 H. - 1288 M. de Irak vakıfları nazırlığında bulunan Nasır-i Tûsî'nin çocukları, bir müddet bu vazifeden uzaklaştırıldılar ise de, bir sene sonra, tekrar bu vazifeye iade edildiler ('Abbâs al- 'Azzâvî'nin *Târih-ül-Irak*'), hakkındaki bibliyoğrafya makalemize bakınız: *Vakıflar Dergisi*, C. II, bibliyoğrafya kısmında).

Riyazî ilimlerde büyük kudreti olan ve Gazan devrinde büyük nüfuz kazanarak 1300 M. de bütün İlhanlılar sahasındaki vakıfların nazırlığına tayin edilen, hattâ Gazan'ın Suriye istilasında Şam'da ele geçen ganimetlerden 200.000 dirhem alan (Ouatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*, Paris 1842, Tome II, P. 2, P. 162), Ölcaytû'nün ilk zamanında (1308 M. de) Bağdat'da saltanat naibliği vazifesini gören Hoca Asıl-üd-Dîn Ahmed b. Nasır-i Tûsî'nin vezir Sa'd-üd-Dîn'in darbesine uğraması 710-711 H. dedir; yalnız azledilmekle kalmayarak 50 tümen gibi büyük bir para ödemeğe de mecbur edilmiş, ve gerek kendisinin gerek kardeşlerinin bütün servetleri müsâdere olunmuştu. Lâkin Sa'd-üd-Dîn'in idamından sonra, 715 te, yine eski vazifesini ifa ettiği Bağdad'tan Sultaniye'ye gelirken ölmüştür (Paris Millî Kütüphanesindeki yazma *Ölcaytû Tarihi*'nden naklen E. Blochet, *B.N. farsca yazmalar katalogu*, C. II, S. 56; aynı müellif, *Introduction à l'histoire des Mongols*, GMS, XII, 1910, P. 18). Bunun oğlu Zıya-üd-Dîn Yûsuf'un İlhanlılar idaresinde oldukça mühim bir mevki ve

şeylerin derhâl te'minini emretti; ve yine Nasîr-i Tûsî'nin talebiyle, Şam'dan Müeyyid-üd-Dîn 'Urzî, Kazvin'den Necm-üd-Dîn Kâtîp, Musul'dan Fahr-üd-Dîn Marâgî, Tiflis'ten Fahr-üd-Dîn Ahlâtî Marâga'ya getirildi; ve Marâga'nın şark tarafındaki bir tepe üzerinde *rasathane* binasına başlandı ki, bu hâdise 657 H. ye tesadüf eder. Bu müessese, icap eden bütün cetveller, kitaplar, ve bilhassa o zamana göre en mükemmel ve itinalı âletlerle techiz olundu¹⁰. Nasîr bu rasathanede *Zîc-i Hânî* (İlhânî) yi padişah namına te'lif etti ki, bu eserde *Kûşiyâr, Fâhîr, 'Âlâ'î, Şâhî, Battânî* vesair zîçlerde bulunmayan bir takım cetveller mevcut olduğu gibi, onların bir takım hataları da tashih olunmuştur. Mamafi henüz rasathane binası tamamlanmadan Hulâgu 663 de ölmüş, yerine Abaka geçmiş, ve *Zîc-i İlhânî* de onun adına ithaf olunmuştur¹¹.

Ravzat-üs-Safâ müellifi, bu rivayetlerden ikisini de -tafsilâtı biraz kısaltarak- kitabına almışsa da, birinden birini tercih hususunda hiçbir şey söylememiştir. Netekim, *Câmi'-üt-Tevârih*'in bu hâdiseden bahseden metnini neşir ve tercüme eden Quatremère, *Vassaf* ve *Mîrhond*'un ve sonraki bâzı müelliflerin hemen hemen aynı şeyleri tekrarladıklarını söylemekle iktifa ederek, bu hususta başlıca kaynak olan *Vassâf* ve *Reşîd-üd-Dîn*'in ifadeleri arasındaki farkları göstermemiştir. Hâlbuki, *Vassâf Tarihi*'ndeki mâlûmat, *Câmi'-üt-Tevârih*'dekinden daha zengin olmakla kalmıyarak, iki noktada ondan ayrılıyor ki, bunlardan biri, rasathanenin doğrudan doğruya Hulâgu'nun arzusuyla değil Nasîr-i Tûsî'nin teşvikiyle yapılması, ikincisi de, bu binanın inşasına, *Reşîd-üd-Dîn*'de işaret olduğu gibi

servet sahibi olduğu, meşhur şair ve sofî Avhadî-i Marâgî'nin *Deh-nâme* adlı meşhur mesnevîsini onun namına ithaf etmesinden anlaşılıyor (Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkere-üş-Şü'arâ*, E. Browne neşri, Leide1901, S. 210).

¹⁰ Bu rasathanede, o devrin en mükemmel rasat âletleri ve astronomiye ait her türlü vasıtalar, zîçler, takvimler, astorlablar, irtifa alma aletleri, yıldızların ve burcların vaziyetlerini gösteren âletler, bütün arz ve tül daireleriyle beraber bütün şehirlere gösteren bir müessesem küre mevcuttu. Nasîr-i Tûsî, Bağdad seyahatlerinde rasathaneye lâzım olan eşya ve âletleri toplamış olduğu gibi, İmparatorluğun her tarafından da ayrıca getirtmiş, bir kısım âletleri de kendisi icad veya eskileri tebdil suretiyle yeniden yaptırtmıştı (*Vassâf Tarihi*, S. 52; 'Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mufassal-i İran*, S. 502; aşağıda, bu âletler hakkında El-'Urzî'nin risâlesinden bahsedilecektir).

¹¹ Nasîr-i Tûsî'-den evvel tertib edilmiş olan ve burada isimleri geçen zîçler hakkında *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Astronomi* maddesine bakınız.

656 da değil 657 de başlanmış olmasıdır. Eserini Reştd-üd-Dîn'den daha evvel yazan ve bu rasathane meselesi hakkında ondan daha sağlam ve daha mebzûl vesikalara dayandığı anlaşılan Vassâf'ın rivâyetlerini, biz, daha fazla inanılmağa lâyık buluyoruz. V. Minorsky, sadece Quatremere tercümesine dayandığı cihetle, rasathanenin inşasına başlangıç tarihi olarak 656 yılını göstermekte ise de, Vassâf'ın sarîh ifadesi karşısında bunun yanlışlığı meydandadır. Hulâgu'nun Marâga'ya gelüp yerleşmesiyle rasathane işine başlanması arasında geçmesi icabeden zaman da düşünülürse, mantıkî bir istidlâl ile de, Vessâf'a hak vermek icab eder. Netekim *İslâm Ansiklopedisi*'nde *Astronomi* maddesini yazan Nallino dahi, bizim gibi, 657 yılını kabûl etmektedir¹².

Maamafih, bu mesele hakkındaki en mühim ve ilk kaynak, şüphesiz, Nasr-i Tûst'nin *Zic-i İlhânî*'sidir ki, gerek Vassâf ve gerek Reştd-üd-Dîn bu hususta ondan istifade etmişlerdir. Çok güzel bir nüshası Paris'te *Bibl. Nationale*'de bulunan bu eserin mukaddemesinde *Marâga rasathanesi* hakkında verilen mâlûmatı şu suretle hülâsa edebiliriz: Hulâgu Han, Nasr-i Tûst'ye bir *rasat cetveli* tertip etmesini emrederek, muhtelif yerlerden devrin en meşhur âlimlerini yanına getirtti: Müeyyid-üd-Dîn 'Urzî Şam'dan, Fahr-üd-Dîn Ahlâtî *Tiflis*'ten, Fahr-üd-Dîn Marâgî *Musul*'dan, Necm-üd-Dîn Debfrân *Kazvin*'den getirildi. Bunlar, rasatlarda bulunmak için *Marâga*'yı intihap ettiler. Her taraftan icap eden âletler getirildi. Rasathanenin yapılmasına başlandı. Bağdat, Şam, Musul ve Horasan'dan icap eden kitaplar getirtilerek rasathaneye verildi. Hulâgu bu işin bir an evvel bitirilmesini ve yeni cetvelin sür'atle yapılmasını istiyordu. Lâkin, Nasr-i Tûst ve arkadaşları, bu işin en az otuz sene de tamamlanabileceğini, ve eğer daha uzun bir müddet çalışmak imkânı olursa daha iyi neticeler alınacağını hükümdara bildirdiler. Lâkin, Hulâgu, bu işin nihayet on iki yılda tamamlanmasını istiyordu; bu kat'î emir üzerine, Nasr ve arkadaşları bu müddet zarfında bir netice almak için çalışmağa başladılar. Kendilerinden 1400 yıl evvel *Hipparque*'ın, ondan 805 yıl sonra *Ptolémée*'nin cetvelleri ile, halife Me'mûn devrinde Bağdat'ta

¹² E. Blochet de *Reştd-üd-Dîn*'in ifadesini tenkidsizce kabûl ediyor (*adı geçen eser*, S, 162-163). Blochet, bu yanlış mütaleayı biraz evvel adı geçen katalogunda *Zic-i İlhânî*, den bahsederken de tekrar etmiştir (S. 54 - 55).

yapılmış olan cetvellerden, *Battâni*'nin cetvellerinden, Kahire'de Fâtımî halifesi Hâkim bi-emr-illâh zamanında vucude getirilen *Rasad-ı Hâkimi*'den, Bağdad'ta *ibn el-'Alem*'in tertip ettiği cetvellerden, ve bilhassa bu son ikisinden, istifade ettiler. Çünkü, ellerindeki en yeni cetveller onlardı, ve kendilerinden 250 yıl kadar evvel tertip olunmuştu¹³. Görülüyor ki bu rasathane işine doğrudan doğruya Hulâgu'nun emriyle başlandığı hakkında Reşid-üd-Dîn tarafından ileri sürülen iddia, Nasîr'in bu mukaddemedeki ifadesine dayanmaktadır; hâlbuki, yukarıda bahsetmiş olduğumuz muhtelif kayıtlar, büyük âlimin Hulâgu'yu kandırmak için epeyce zahmet çektiğini açıkça göstermektedir. *Zic-i İlhanî*'de bunlardan hiç bahsedilmiyerek bu işin doğrudan doğruya hükümdarın arzu ve iradesiyle vucude getirilmiş gibi gösterilmesi, şark müelliflerinin âdetlerine ve zihniyetlerine tamamiyle uygundur; ve bu, Vassâf başta olduğu hâlde diğer bir takım kaynakların buna zıd iddialarını kuvvetten düşürecek bir delil sayılamaz.

Hulâgu zamanında başlanan bu rasathane işi, onun ölümünden sonra da geri kalmadı; devletin en büyük münecimi sıfatiyle, Abaka Han'ın (663—680) tahta culusu zamanını tâyin etmek vazifesini gören Nasîr-i Tûsî, önceden hükümdarlığı kabûl etmek istemeyen Abaka'ya, daha cûlus merasiminden evvel, o yıla mahsus bir *Ah-kâm-ı sâl* risâlesi hazırlıyarak takdim ettiği, burada, İlhanlılar tahtını kabûlde tereddüd etmemesi için teşviklerde bulunmakta, ve ayrıca, devlet idaresinde tâkip edilecek yol hakkında çok doğru nasihatler verilmektedir¹⁴: "Anarşiye meydan verilmemek için bir an evvel İlhanlı tahtına geçmek; saltanat ailesi mensuplarına, asılzadelere, memurlara lutuf ile muamele etmek; ilim ve ahlak bakımlarından yüksek adamlara ve fikirlerine kıymet vermek; kumandanlara ve askerlere ihsanlarda bulunmak; ordunun muhtaç olduğu bütün maddî vasıtaları tedarik etmek; etraf vilâyetlerdeki küçük hükümdarlara ve büyük adamlara karşı lûtfkâr davranmak; halkın fazla vergilerini affetmek; muhtaçlara ve yetimlere yardım et-

¹³ E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibl. Nat.*, Tome II, P. 52-56, Paris 1912. Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye* (C. I, İstanbul 1329, S. 183) deki bir haşiyede bu nüshanın «Paris Millî Kütüphanesi'nin âsâr-ı kadimesi arasında 162 numarada bulunduğunu söylüyorsa da, Blochet kataloğuna göre bunun farsca yazmalar arasında 779 numarada kayıtlı bulunduğuna anlaşılıyor.

¹⁴ *Ravzat-üs-Safâ*, C, V, S, 107-108.

mek; fena kimselerin küstahlıklarına ve tecavüzlerine meydan vermemek; ordunun muhtaç olduğu parayı harcamaktan çekinmemek; casusların faaliyetine mâni olmak hususunda çok ihtiyatlı bulunmak; her söze kulak vermeyerek, sabır ve teennî ile hareket etmek; akıllı ve bilgili kimselere danışmak; ataların gittikleri yoldan ayrılmamak; orduya ehemmiyet vermek; adâletten ve doğruluktan ayrılmamak; iyileri ve günahsızları incitmek; hiçbir zulme meydan bırakmadan umumî serveti ve devlet gelirini arttırmak; düşmandan daima haber almak; en ehemmiyetsiz şeyleri ve en küçük düşmanı bile ihmâl etmemek, v.s.,. Nasîr-i Tûsî, bundan sonra, adâletleriyle tanınmış *Nûşirvân*, *İskender*, *Sultan Sancar* gibi hükümdarları sayarak, bu nasihatları bir hediye olarak telâkkîy etmesini Abaka'dan rica ediyor¹⁵. Büyük filozof ve âlimin İlhanlılar sarayındaki ehemmiyet ve nüfuzunu da gösteren bu siyasî nasihatler, cidden kıymetlidir. Mâmafi, Abaka, ona karşı babasının gösterdiği himaye-yi eksik etmemiş, rasathanenin tamamlanması için -eğer *Devletşah Tezkiresi*'nin bir kaydına inanmak icab ederse- daha otuz tümen

¹⁵ Tahta çıkan hükümdarlara hediye vermek âdeti İlhanlılar'da da vardı; ve ihtiyar âlim, genç hükümdara ancak böyle bir hediye verebilirdi. Abaka, cülusunda Nasîr Tûsî'yi taltif için, onun şakirdlerinden yüz kişiye ihsanlarda da bulunmuştu. (*Ravzat-üs-Safâ*, C. V. S. 108). Nasîr-i Tûsî'nin, umumiyetle devlet idaresi ve bilhassa malî idare hakkında -tahminime göre, galiba yine Abaka Han'a takdim edilmiş- küçük bir risâlesi daha vardır ki, buradaki bâzı fikirlerle *Ravzat-üs-Safâ*'daki bu idarî ve siyasî nasihatler arasında türlü bakımlardan büyük benzerlikler derhâl göze çarpmaktadır (Bu küçük risâlenin fotoğrafya ile alınmış bozuk bir kopyesi ve bunun bâzı ufak haşiyeler ilâvesiyle türkçeye tercümesi, Prof. Şerefeddin Yalıtıkaya tarafından yapılmıştır: *Türk Hukuk ve İktisad tarihi Mecmuası*, C. II, S. 7-16). Bu mekaleyi görmiyen V. Minorsky, bu risâlenin M. Minovi tarafından bulunan diğer bir nüshasının metnini neşir ve ingilizceye tercüme etmiş, ve buna, oldukça zengin notlar da ilâve eylemiştir: *Nasîr al-Dîn Tûstî on Finace* namı altındaki bu makalenin başındaki farsça metin Ş. Y. tercümesine esas olan metinden daha düzgündür (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. X, Part 3, 1941, P. 755-789). Nasîr Tûsî'nin buradaki *dörtlü tasnif*'leri münasebetiyle *İbn-ül-Fâtî*'nin bir fıkrasını hatırlatmak faydasız olmaz: Hulâğu, bir seyahatinde tesadüf ettiği *kalenderler*'in kimler olduğunu Nasîr-i Tûsî'den sormuş, o da bunların insan cemiyeti için lüzumsuz bir taife olduğunu söyleyerek, bir cemiyetin « *emaret, ticaret, sanaat, ziraat* erbabından mürekkep olduğunu» ilâve etmişti (S. 343). Nasîr-i Tûsî'nin bu mütaleası üzerine, bu kalenderlerin derhâl öldürüldüğünü söylemeğe ihtiyaç yoktur. Mâmafi bu hususta en büyük âmil, bu devirde casusların ekseriya böyle serseri derviş kıyafetine girmeleridir; galiba Hulâğu bunların casus olmalarından şüphe etmişti.

sarfetmiş¹⁶, ve rasathane, on iki yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanabilmiştir. İşte, eldeki ilk kaynaklara - yâni *Reşid-üd-Dîn* ve *Vassâf'a* ve değrudan doğruya *Zic-i İlhânî* mukaddimesindeki mâlûmata - göre, Marâga rasathanesi'nin yapılışı hakkındaki bilgileri, böylece hülâsa edebiliriz.

III

Nasıl kurulduğunu anlattığımız Marâga rasathanesi hakkında diğer bir kaynak da, bu işte Nasîr-i Tûsî'nin başlıca yardımcılarından olduğunu yukarıda söylediğimiz Müeyyid-üd-Dîn Bermek b. Mubârek el-'Urzî'nin bir *Risâle*'sidir. Jourdain isminde bir fransız âlimi, bir nüshası Paris'te *Bibl. Nationale*'de bulunan bu risâleyi tercüme ederek, V. Minorsky'nin ifadesine göre *Mémoire sur les instruments employés à l'observatoire de Meragah*, Quatremère'in Câmî'-üt-Tevârîh tercümesi haşiyesinde ise *Mémoire sur l'observatoire de Meragah, et sur quelques instruments employés pour y observer* ismi altında (*Magazin encyclopédique*, rédigé par A. L. Millin, Paris 1809, t. VI, p. 43-101) neşretmiştir¹⁷. V. Minorsky bu risâlenin el-'Urzî'ye isnat edildiğini söyleyerek, bu isnadın doğruluğu veya yanlışlığı hakkında hiçbir mütaleada bulunmuyor. Ne bu risâleyi ne de bu tercümeyi görmediğim için, burada, Marâga rasathanesi hakkında -orada kullanılan rasat âletleri hakkındaki teknik mâlûmattan başka- bir şey bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Yalnız, muasır iran müelliflerinden Mohammed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân* adlı kitabında, 'Urzî'nin bu kitabından bir nüshanın Tahran'da *Dânişkede-i mâkul ve menkul* kütüphanesinde bulunduğunu bildirerek, rasathane hakkında bâzı tarihî tafsilât veriyor ki, bu tafsilâttan hiç olmazsa bâzılarının bu eserden alındığı kuvvetle me'mûldür¹⁸. Bu mâlûmata göre, Marâga rasathanesindeki çalışma-

¹⁶ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiret-üş-Şü'arâ*, E. Browne neşri, Leide 1901 S. 170.

¹⁷ M. Godard, bahsettiğimiz risâlesinde, Jourdain'in tercümesinin ismini tıpkı Quatremère de olduğu şekilde kaydetmekte, ve neşir yılı olarak, yine onun gibi 1810 tarihini vermektedir. Bu iki müellifin de bir *ayrı basım*'dan bahsettiklerine göre, belki bu ayrı basımda tercümenin adı değiştirilmiş olabilir.

¹⁸ Mohammed 'Alî Tebriyet, *Dânişmendân-ı Âzerbâycân*, Tahran 1314 şemsî hicri, S. 377-378. 'Urzî'nin bu eserinin bu ikinci nüshası için, *Dânişkede* kütüphanesinin yazmalar kataloğuna bakınız.

lara, yukarıda saydığımız dört âlimden başka, şunlar da iştirak etmiştir: Yahyâ b. Mohammed b. Ebi-ş-Şükr¹⁹, meşhur Kutb-üd-Dîn Ştrâzi²⁰, Şems-üs-Dîn Şirvânî, Şeyh Kemâl-i İkt, Hüsâm-üd-Dîn Şâmî, Dâmgân'lı Hakîm 'Ali b. Mahmûd Necm-üd-Dîn el-Astorlâbî, Sadr-üd-Dîn b. Nasîr-i Tûsî, Bağdadlı Necm-üd-Dîn el-Kâtip²¹, ve Sing Sing (yâni ârif) diye tanılan çinli *Fao-Mun-çi*²², ve daha başkaları. İlhan-

¹⁹ *Ayni eser*, S. 377 de verilen mâlûmata göre, Muhyî-d-Dîn Mağribî laka-biyle mâruf bulunan ve *Câmi'-üs-Sagtr*'in müellifi olup 670 de ölen bu adamı da Nasîr-i Tûsî Marâga'ya getirtmişti. Salih Zeki de, Marâga'da çalışan diğer dört âlimden başka, bunu da zikretmektedir (*Asâr-ı Bâkiye*, C. I, S. 180); burada bu müneccim hakkında verilen mâlûmatın Ebü-l-Ferec'in *Târîh-i Muhtasar-üd-Düvel*'inden alındığı anlaşılıyor (Şerefeddin Yaltkaya tercemesi, İstanbul 1941, S. 43-44). Marâga'da yerleşen bu ailenin, XX. asırda halâ orada yaşadığını, matematik ve astronomi an'anesine sadık kaldığını, ve içlerinden Mirza Nasrullah'ın Fetih-Ali Şah Kaçar'ın son yıllarında müneccim başı olduğunu *Dânişmendân-ı Azerbâycân*'dan öğreniyoruz.

²⁰ Nasîr'in başlıca şakirdlerinden olan bu meşhur âlim hakkında izahata lüzum yoktur; *Mecâlis-ül-Mü'minîn* müellifi, Nasîr-i Tûsî'den bahsederken, *Zic-i İlhanî*'nin mukaddimesinde diğer dört kişinin isimleri zikredildiği hâlde aslâ Şirâzi'den bahsedilmediğini, hâlbuki onun bu hususta diğerlerinden daha büyük yardımı dokunduğunu söylüyor (Tahran 1268, yedinci mecliste). İlhanlılar devrinde mühim bir mevkii olan ve (710 H.-1311 M de ölen) bu Şirazlı âlim, ömrünün büyük bir kısmını Azerbaycan ve Anadolu'da geçirmiş, Konya ve bilhassa Kastamonu'da bulunmuş, ve Argun Han'ın emriyle Akdeniz ve Karadeniz'in haritalarını yaparak Hükümdara takdim etmişti. Kastamonu emiri Muzaffer-üd-Dîn Yavlak Arslan namına te'lif ettiği *İhtiyârât-ı Muzafferî*'sinde, Anadolu hakkındaki coğrafi tetkiklerinin bir hulasasını vermiştir (Zeki Velidî Toğan, *Argun Han'ın kullandığı « Garb Denizi » haritasına dair*, Türk Yurdu, Cilt XXVI, Sayı 2, S. 45-48; ayrıca, Fasâ'i, *Fars-nâme-i Nâsırî*, Tahran 1313, C. II, S.140-141).

²¹ Bu adam, yukarıda bahsedilen (not 6) Kazvinli Necm-üd-Dîn el-Kâtibî olacaktır. Müellif, Dâmgân'lı 'Ali'nin 680 H. de öldüğünü kaydediyor.

²² Marâga rasathanesinin çalışmalarına iştirak eden bu çinli âlim hakkında ki mâlûmatı *Dânişmendân-ı Azerbâycân* müellifinin garb eserlerinden değil, şark kaynaklarından aldığı, onun adını فومنجی şeklinde kayıt etmesinden anlaşılıyor. Çince «ârif» mânâsına gelen *sing sing* lâkabiyle mâruf olan bu adam, Hulâgu'nun beraberinde getirdiği F a o-M u n-ç i' dir ki, Nasîr-i Tûsî bundan çin astronomisini ve çin takvim hesaplarını bilhassa öğrenmişti. D'Ohsson, meşhur tarihinde eski bir şark kaynağının tercümesinden naklen (Abd-oullah Beidavoei, *Hist. Sinensis*, edita ab Andr. Mullero Greiffenhogio, Jenae 1689) bundan bahsettiği gibi, H. Howorth da, *History of the Mongols* adlı eserinde bundan bahseder; E. Blochet bu ismi T u M i- t z e u veya diğer bir yazmaya göre T a Y e n- t z e u şeklinde kaydeder. Reşîd-üd-Dîn ve Benâketî' de تومنجی , تومنجی

lılar sâhasındaki islâm evkafının umum gelirinden onda biri buranın masraflarına karşılık olarak tahsis edilmiş²³ ve ayrıca Hulâgu da bu iş için 20.000 dinar sarfetmişti. 'Urzî'nin kitabında, burada kullanılan âletler hakkında izahat verilmektedir. *Reinaud*'nun ifadesine göre, Nasîr-i Tûsî, bu âletlerden ve çalışma vasıtalarından bir kısmını doğrudan doğruya kendi icad veya ikmâl etmiştir²⁴. Bu âletlerden başka, Bağdad, Şam ve Elcezire'den toplanan 400.000

gibi şüpheli şekillerde yazılan ve yine Reşîd-üd-Dîn'e göre سينك سينك (bu müellifin tercümesine göre: â r i f) lâkabını taşıyan bu adamın bu lâkabını, E. Blochet (*Farsça yazmalar kataloğu*, C. II. S. 53) ve D'Ohsson (*Histoire des Mongols*. C. III, S. 265), S i n g S i n g şeklinde kayıt etmektedirler. Çin'de eski bir an'anesi olan ve XIII. asırda *Yuanlar* yâni Moğol sülâlesi zamanında da inkişafına devam eden Uzak Şark astronomi mektebi nazariyelerinin böylece Yakın Şark islâm âlimleri tarafından öğrenilmesi, cidden mühim bir hâdisedir. Uzak ve Yakın Şark'ın, Cengiz çocukları zamanında, kısa bir zaman için olsa bile, aynı siyasi hâkimiyet altında kalmaları, bu iki âlem arasında, maddî ve fikrî mübadelelere sebebiyet vermiş, ve XIII. asır çin astronomları da islâmların o zamana kadar elde ettikleri neticeleri öğrenerek ondan istifade etmişler, buna ait yeni eserler meydana koymuşlar, yeni âletler kullanmağa başlamışlardır. Mamafi, *Zic-i İlhanî*'de çin astronomisinden hemen hiç istifade edilmemiş olduğu, ve yalnız *on iki hayvan takvimi* hakkındaki kısmın doğrudan doğruya çinli âlimlerden alındığı anlaşılıyor.

²³ İlk kaynaklarda, İlhanlılar sahasındaki islâm vakıflarının gelirinden onda birinin Marâğa rasathanesine tahsis edildiği hakkında hiçbir kayda tesadüf etmedim. Bu sebeple, *Danışmendân-ı Azerbâycân* müellifinin böyle kat'î bir ifade de bulunmasının neye dayandığını anlayamadım. Yalnız, Nasîr-i Tûsî'nin bütün islâm vakıflarına nezaret vazifesini ifa etmesi, vakıf gelirlerinden mühim bir kısmının bu müesseseye tahsis edildiğini tahmin ettirebilir. Yalnız, tarihi kaynaklara göre, ilk müslüman İlhanlı hükümdarı Ahmed Tekudar'ın Mısır memlük sultanına gönderdiği bir mektupta «vakıf işlerinin ıslah edildiği, vakıf aidâtının şer'an istihkakı olanlara verildiği» ifade edilmekte, ve «evvelce islâm vakıflarından gelen paraların hıristiyan ve yahudi hekim ve münecimlere verildiği» kaydedilmektedir (Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihi tekâmülü*, Vakıflar Dergisi, II, S. 19; ayrıca bakınız: *Ebü-l-Ferec* tercümesi, Serefeddin Yalıtıkaya, S. 55; *Ravzat-üs-Safâ*, C. V, S. 130; *Habîb-üs-Siyer*, C. III, kısım I, S. 68). Acaba bu bahsedilen yolsuzluklar arasında, Marâğa rasathanesine verilen paralar da kastedilmekte midir? Biz bunu çok muhtemel görüyoruz ve Ahmed zamanında rasathane tahsisatından belki de mühim bir kısmının kesildiğini tahmin ediyoruz, Mamafi bu vaziyet çok sürmemiş ve Ahmed'in ölümünden sonra tekrar eski hâl geri dönmüştür.

²⁴ M. Reinaud, *Introduction à la Géographie d'Abul-Féda*, I, 138.-139; Nasîr-i Tûsî, küre ve astorlaba bir hat ilâve ederek buna *asâ* عسا adını verdiği gibi, bu meseleye dair gayet parlak bir risâle dahi yazmıştı; Bunu ilk keşif ve

cilt kitap Marâga'ya getirilmişti²⁵. Nasîr-i Tûsî, biri 662 de olmak üzere, kitap toplamak maksadiyle, iki defa Irak ve Bağdad'a gitmiştir²⁶. Müellif bu mâlûmatı verdikten sonra, Marâga rasathanesiyle, *Rasat Dağı* adı verilen şehir garbındaki tepe hakkında muhtasar izahatın, bir harita ile birlikte, *Rûznâme-i ilmiyye-i devlet-i âliyye-i İran* adlı mecmuada (Sayı 7, Safer 1281) neşredildiğini de ilâve etmektedir.

IV

Nasîr-i Tûsî'nin, henüz islâm dinine girmemiş Hulâgu ve Abaka gibi moğol hükümdarlarının -hurafelere kıymet veren- temayüllerinden istifade ederek, Marâga'da büyük masraflarla vücade getirdiği bu muhteşem rasathane ve etrafında topladığı büyük ilim heyeti, onun ölümünden sonra ne oldu? Bu hususta hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız, *Reşîd-üd-Dîn*'deki bir kayıt, bu rasathanenin Gazan devrinde halâ faaliyette bulunduğunu, ve Gazan'ın, payitahtı olan *Tebriz*'de de bir *rasathane* yaptıрмаğa niyet ettiğini gösteriyor: Birinci Suriye seferinden dönen Gazan, Marâga'dan geçerken, muvasalatının ikinci günü rasathaneye gelerek buradaki çalışmalarını tâkip etmiş, âletleri birer birer gözden geçirerek onlar hakkında izahat almış ve *Tebriz*'deki *Ebvâb-ül-Birr-i-Gâzânî*'deki büyük künbedin yanında bir *rasathane* kurmak niyetinde olduğunu anlatarak, burası için yaptırmak istediği bir âlet hakkında izahat vermişti. Oradaki âlimler, bu tasavvura hayret ederek bunun çok müşkül olacağını ileri sürdüler; lâkin Gazan, maksadını ve bu maksada göre o âletin nasıl olması lâzım geleceğini anlattı; bunun üzerine bu âlet onun tarifi dairesinde vücade getirildi²⁷. Bu küçük

icad eden kendisi idi (*Medeniyet-i islâmiye Tarihi*, C. III, S. 385; ayrıca L. Am. Sédillot'un yukarıda adı geçen eserine bakınız: S. 36).

²⁵ Bu 400.000 cilt kitap meselesi, 'Abbâs İkbâl'in yukarıda adı geçen eserinde de tekrar edilir ki, bu rivayet, galiba İbn Şâkir el-Kütübî'ye dayanır (*Fawât-ül-Wafayât*, Bulak 1299, Cilt II, S. 149). Mamafi, bu rakamın çok mübâlâgalı olduğu kolayca tahmin olunabilir.

²⁶ Bu seyahatler hakkındaki bu mütalea, yanlış ve eksiktir. Yukarıda (not 9) da verilen mâlûmata bakınız.

²⁷ Reşîd-üd-Dîn, *Târih-i Mubârek-i Gâzânî*, Karl Jahn neşri, G M N S. XIV, 1940, S. 131; bu ziyaretten D'Ohsson da bahseder: *Histoire des Mongols*, V. IV, P. 271.

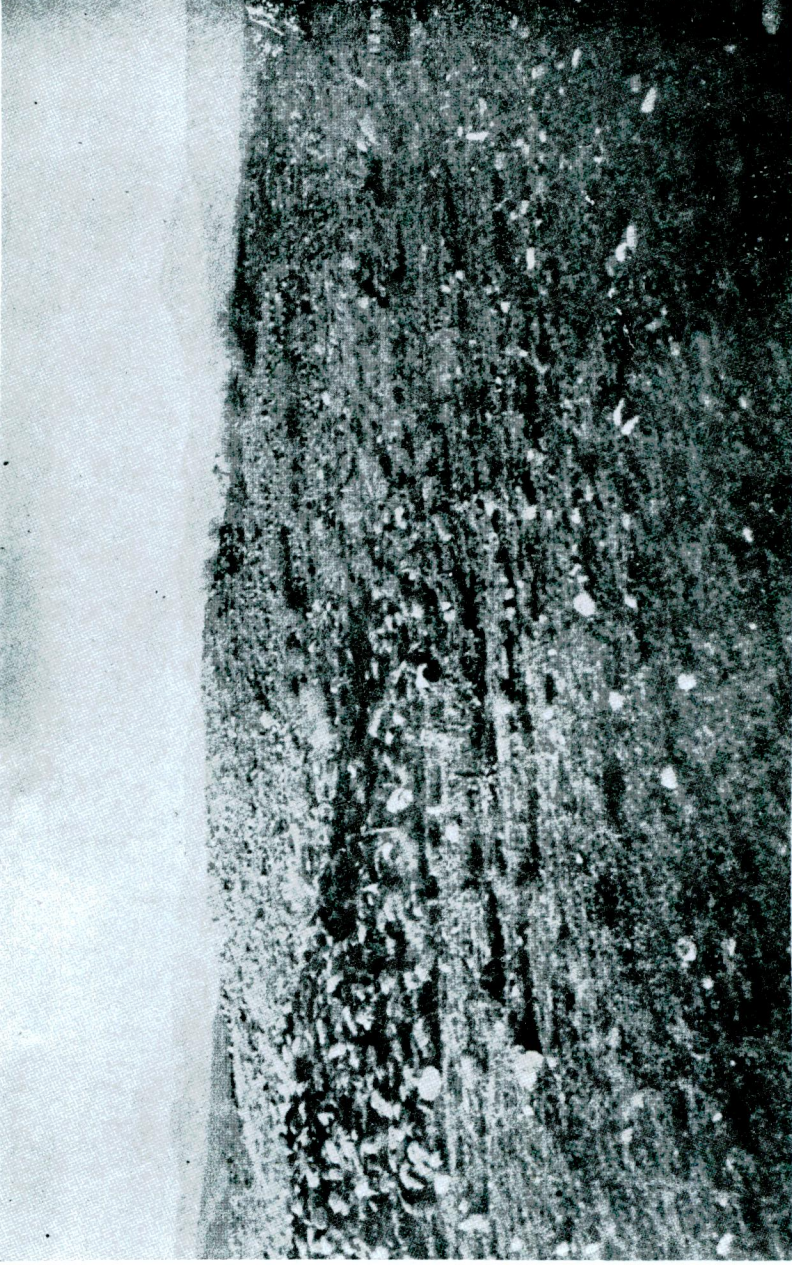
vakıf, Gazan'ın rasat işlerine karşı alâkasını gösterdiği gibi, onun Tebriz'deki büyük te'sisatı arasında bir de r a s a t h a n e yaptırmak istediğini anlatıyor ki, bu rasathanenin yapıldığı, *Eboâb-ül-Birr'e* ait *vakfiye*'den naklen yine aynı müverrihin verdiği mâlûmattan anlaşılıyor: vakfiye'de, buranın muhtelif masraflarına, âletlerin tâmir ve ıslâhına, ve müderris, mu'îd, talebe ve sair müstahdemlerin ücretlerine karşılık olmak üzere muayyen bir para tahsis edildiğini görüyoruz²⁸. Ancak, bunun ya esasen küçük mikyasta bir teşebbüs olduğu, yahut, Gazan'ın ölümü üzerine tamamlanamadan bırakıldığı tahmin olunabilir. Çünkü, eğer bu müessesesi meselâ Marâğa rasathanesi gibi büyük bir şey olsaydı, Gazan'ın yaptığı teşkilât ve vücûde getirdiği müesseseler hakkında uzun uzun mâlûmat veren o devir tarihçileri, mutlaka bundan da ehemmiyetle bahsederlerdi. Maamafi, *vakfiye*'deki izahata göre, burasının bir rasathaneden ziyade, astronomi ilmini yaymağa mahsus bir tedris müessesesi olduğu anlaşılıyor.

M. Godard, yukarıda adı geçen risâlesinde, hiçbir me'haz göstermeksizin, Ölcaytü'nün (703 H. - 1304 M.) de Nasîr-i Tûs'nin oğlunu Marağa rasathanesine tayin ettiğini söylüyor.²⁹ Eserini (740 H. - 1340 M.) de yazan Hamdullâh-i Müstevfi ise, Marâğa rasathanesinin artık harap bir hâlde bulunduğunu açıkça ifade etmektedir³⁰. Demek oluyor ki, moğol devrinin bu muhteşem ilim müessesesi, Nasîr-i Tûs'i'nin ölümünden sonra, yavaş yavaş ehemmiyetten düşmüş, nihayet, büsbütün ihmâl edilerek harap olup gitmiştir. İlhanlılar'ın devlet merkezini önce *Tebriz*'e sonra da *Sultaniye*'ye nakletmeleri, Marâğa'nın ehemmiyetini azaltmıştır ki, bu suretle merkezden uzak kalan bu ilim müessesesinin hazin akibetinde, bir dereceye kadar, bu âmilin te'sirini de gözönünde

²⁸ Aynı eser, S. 210

²⁹ M. Godard'ın verdiği bu mâlûmat, galiba E. Browne'ın İran edebiyatı hakkındaki klasik eserinden alınmıştır. Orada Ölcaytü'nün Marâğa rasathanesini ziyaret ederek Nasîr-i Tûs'i'nin oğlu Asîl-üd-Dîn'i bu rasathaneye memur ettiği zikredilmekte, ve bunun da 714 H. - 1314-15 M. de öldüğü, *Mücmel-i Fasthi*'den naklen, kaydolunmaktadır (*A History of Persian literature under Tartar Domination*, Cambridge 1920, S. 48). Hâlbuki, yukarıda (not 9) da Asîl-üd-Dîn' nin vefat yılı, *Ölcaytü Tarihi*' ne istinad edilerek, 715 te gösterilmiştir ki, bu kaynağın kıymet derecesi göz önünde tutulursa, bunun daha doğru olduğu tahmin olunabilir.

³⁰ *Nûzhet-ül-Kulûb*, GMS, XXIII, I, s. 87.

Resim: I - Marâga rasathanesinin harâbeleri

Bulleten: C. VI

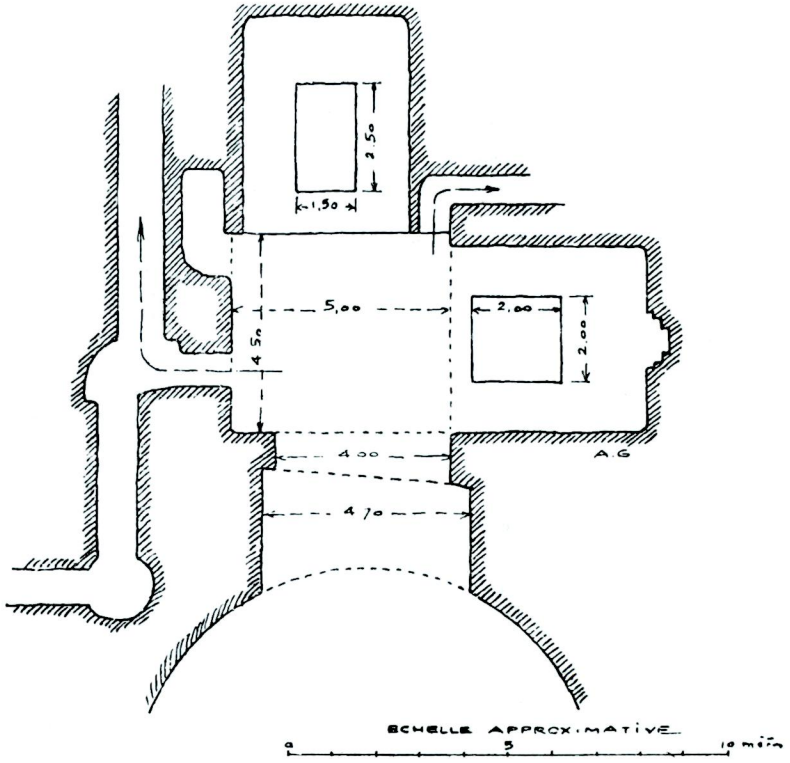

FIG. 12. — PLAN DES CROÏTIS

Resim: II - Mağaraların plânı

Bulleten: C. VI

bulundurulmalıdır. Şark'ta ilmî ve edebî hareketlerin, çok defa, hükümdarların şahsî alâkalarına bağlı olduğu, ilim ve san'at adamlarının hemen umumiyetle devlet merkezinde toplandığı düşünülürse, Marâga rasathanesinin sür'atle harap olmasının sebepleri daha kolay anlaşılır. Maamafî, Nasîr-i Tûsî'nin Marâga'da kurduğu bu müessese ile Gazan'ın Tebriz'deki astronomi mektebi, Azerbaycan'da astronomi ilminin inkişafında mühim bir âmil olmuş, ve XIV. asırda, -hattâ daha sonraki asırlarda- bilhassa *Tebriz*'de bu ilim an'anesi epey müddet devam etmiştir. Burada yetmişmiş bazı astronomlar hakkında elimizde tarihf kayıtlar mevcut olduğu gibi³¹, bu asırda, astronomi tahsili için *Bizans*'tan birtakım gençlerin buraya geldiğini, ve bu ilme ait bazı eserlerin *f a r s c a d a n y u n a n c a y a t e r c ü m e* olunduğunu da biliyoruz³². Ancak, bundan sonra, Uluğ Bey zamanına kadar, Yakın Şark'ta bir rasathane kurulmamış, ve XV. asırda Semerkant rasathanesinin faaliyeti mahsulü olan *Uluğ Bey Zici* meydana çıkıncaya kadar, Nasîr-i Tûsî'nin *Zic-i İlhânî*'si ellerde dolaşup durmuştur.

Marâga rasathanesi hakkında son bir tarihf kaydı, *Hasan Bey Rumlu*'nun kitabında buluyoruz: orada, 949 da ölen meşhur âlîm Emîr Gıyâs-üd-Dîn Mansûr b. Emîr Sadr-üd-Dîn Mohammed Şîrâzî'den bahsedilirken, Şah İsmail Safevî'nin, o sırada temamiyle harap bir hâlde bulunan Marâga rasathanesini tâmir ve ihya maksadiyle onu çağırtdığı, lâkin bu işin -*Zuhal* yıldızının devrini tamamlaması için- otuz yıl süreceğini öğrenmesi üzerine, bu uzun işten vaz geçtiği kaydolunuyor³³. Bir tasavvur hâlerinden ileri geçemeyen bu teşebbüsten sonra, artık *Marâga rasathanesi*'ne ait hiçbir tarihf kayda tesadüf edilmemektedir. XV. asırda Timurlular sülâlesinden meşhur Uluğ Bey'in *Semerkand rasathanesi* ve buradaki çalışmalar sayesinde vücade gelen yeni *Zic*, Marâga rasathanesi'nin şerefli an'anesini parlak bir şekilde devam ettirmiş ise de³⁴, bu da

³¹ Hamdullâh-ı Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, farsca metin, S. 657. Tarihf kaynaklarda ve bilhassa biyografi kitaplarında buna ait birçok misâller daha gösterilebilir.

³² Bu hususta tafsilât almak için bilhassa şu esere bakınız: R. Guillard, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926, S. 72.

³³ Hasan-i Rumlu, *Ahsanu't-Tawârîkh*, edited by C. N. Seddon, Vol. I (Persian Text), Baroda 1931, S. 303.

³⁴ W. Barthold, *Uluğ bey ve zamanı* (türkçe tercümesi), İstanbul 1930; Sédillot, *Prolégomènes d'Ouloug beg*, Paris 1853.

uzun sürmemiş, ve İsmail Safevî'nin bahsettiğimiz tasavvuru ile, Murad III. devrinde Takıyy-ü d-Dîn'in Tophane tepesinde kurduğu *rasathane*'nin daha hemen hiçbir netice vermeden³⁵ tahrip edilmesinden sonra, artık bu türlü ilmi müesseseler teşkiline türk-islâm dünyasında teşebbüs edilmemiştir³⁶.

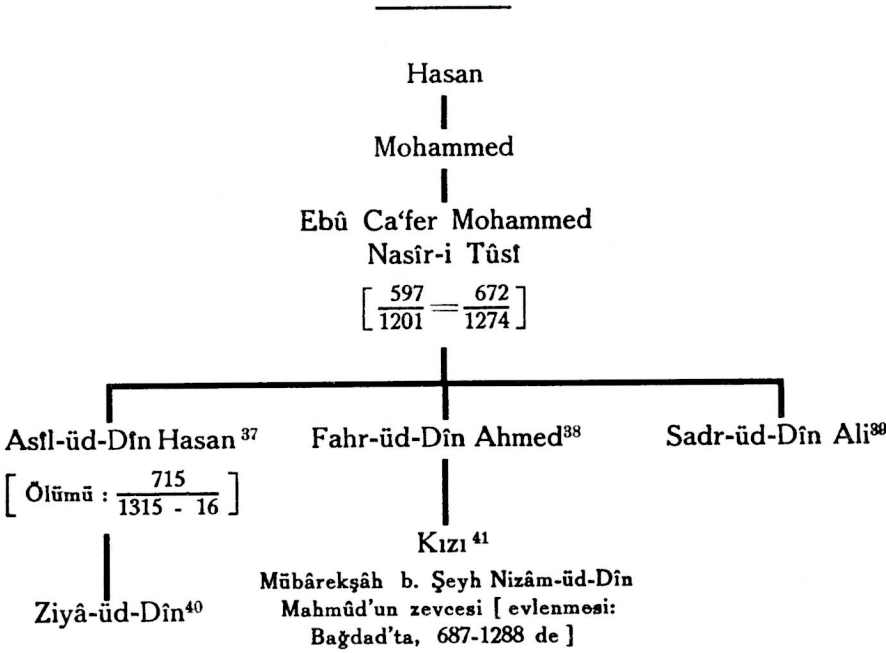
Ankara - 25 Eylül 1942

³⁵ Salih Zeki, *rasathane* yıkılmadan evvel Takıyy-ü d-Dîn'in rasadlarını «kısmen lüzumu derecesinde ikmâle muvaffak olduğunu» söylemekte, ve rasadlarının neticesini ihtiva eden mühim bir *Zic*'inin Nurosmaniye kütüphanesinde 2930 numarada bulunduğunu bildirmektedir (*Asâr-ı Bâkiye*, C. I, S. 202). Onun icad ettiği bir rasat âleti hakkında: *Abcad-ül-'Ulûm*'dan naklen: *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türkçe tercümesi, C. III, S. 384).

³⁶ Bu yazımız sadece Marâğa *rasathanesi*'nin kısa tarihini aydınlatmak ve islâm dünyasının ilim tarihiyle uğraşanlara tarih bakımından toplu bir fikir vermek maksadiyle yazıldığı için, Nasîr-i Tûsî'nin hayatına, eserlerine, ve bilhassa astronomi sâhasındaki ilmi faaliyetine ait izahata girişmeyi mevzuumuzun ve salâhiyetimizin dışında bulduk. Bu mevzu ile âlâkalanlar, yukarıda zikredilen me'hazlerden başka, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki Tûsî maddesine de müracaat edebilirler. Bunlardan başka, Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bâkiye*'si de (bilhassa birinci cilt ile henüz basılmamış olan ve islâm astronomisine ait bulunan üçüncü cilt) mühimdir. Corci Zeydân'ın, *Medeniyet-i islâmiye Tarihi*'nde (türkçe tercümesi, C. III, S. 377-386) islâm *rasathaneleri* hakkında verdiği mâlûmat, basit olmakla beraber faydasız değildir. Bunlara ilâve olarak, Devletşâh-ı Semerkandî'nin Nasîr-i Tûsî'nin *Hilâfet-nâme-i İlâht* adlı bir eserinden ve onun bâzı mühim şakirdlerinden -Esîr-i Avmânî ve Hümâm-ı Tebrizî gibi bahsettiğini söyleyelim. Nasîr-i Tûsî'nin, meşhur şair ve sofî Baba Afzal-i Kâşî ile münasebetleri hakkında şu eserde mühim ve tenkidî mâlûmat vardır: Sa'id Nafisî, *Rubâ'iyât-ı Baba Afzal-i Kâşî*, Tahran 1312. Nasîr'in İlhanlılar devrindeki nüfuzunu gösteren ve daha ziyade yerli an'anelere dayanan bâzı rivayetlere, Şeref Han'ın *Şeref-nâme* (Kahire neşri, S. 274-275) sinde tesadüf edilir. Naheıvanlı Hindü-Şâh b. Sancar'ın 724 H. de tamamladığı *Tecârib-üs-Selef* ('Abbâs İkbâl neşri, Tahran 1313 hieri gemsî) de, Nasîr'in Hulâğu yanındaki ehemmiyetini gösteren küçük bir rivayet bulunduğu gibi, nâşirin kıymetli mukaddimesinde, o devrin meşhur fikir ve san'at adamlarından Mohammed b. el-Hakîm el-Kîşî ile Nasîr-i Tûsî arasındaki mektuplardan da bahsedilmekte ve bu hususta Sa'id Nafisî'nin bir makalesinden istifade olunmaktadır (*Mecelle-i Armagan*, Cilt XV, Sayı 6).

NASİR-İ TÛSÎ AİLESİ

[Hülâgu devrinden başlayarak, ölünceye kadar, İlhanlılar imparatorluğunun iç siyasetinde çok mühim bir rol oynayan, bütün *İran*'da, bilhassa *Irak*'ta şîliği ve şif muesseselerini himaye eden Nasr-i Tûsi, yalnız bir *ilim adamı* olarak değil, *siyasî bir şahsiyet* olarak da ehemmiyetle tetkıkya lâyıktır. Şimdiye kadar ona ait mükemmel bir biyografi yazılmamış olduğunu düşünerek, ileride böyle bir teşebbüse girişeceklerle yardım olmak ümidiyle, makalemize şu küçük aile şeceresini ilâveyi faydalı bulduk].

³⁷ *Ölçaytû Tarihi* ; 'Aynî, *'İkd-ül-Cumân* (her ikisi de yazma)

³⁸ İbn-ül-Fâtî, *al- Havâdis-ül-Câmî'a*, S. 443.

³⁹ *Aynı eser*, S. 456.

⁴⁰ Devletşâh, *Tezkiret-üş-Su'arâ*, S. 210.

⁴¹ İbn-ül-Fâtî, S. 456.

KAVALALI MEHMET ALİ PAŞA İSYANI ESNASINDA

NAMIK PAŞA'NIN¹ YARDIM TALEP ETMEK ÜZERE 1832 SENESİNDE
MEMURİYET-İ MAHSUSA İLE LONDRAYA GÖNDERİLMESİ

ŞİNASI ALTUNDAĞ

Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Tarih Doçenti

Mehmet Ali Paşa'nın 1831 tarihinde vuku bulan isyanı üzerine tehlikeye giren Osmanlı İmparatorluğu, kendi kudret ve kuvvetile bu tehlikeyi önleyemeyeceğini anlayınca Avrupa'dan yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı. İşte Namık Paşa zarurî olan bu yardımı temin için Avrupa'ya gönderildi.

Namık Paşa'nın 1832 senesinde memuriyet-i mahsusa ile Londra ya gönderilmesine girişmeden önce, birkaç kelime ile, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'dan ve onun Suriye'ye olan alâka ve tecavüzünden bahsetmek doğru olacaktır.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa 1769 tarihinde dünyaya geldi. Yetim büyüyerek hayatın acı safhalarını daha genç yaşında tattı; bu suretle sertleşti, azim ve irade sahibi oldu. Çevirdiği entrikalar, sarfettiği gayret ve enerji sayesinde, Mısırın son valileri olan Husrev², Tahir³, Ali⁴ ve Hurşit⁵ Paşaları bertaraf ettikten sonra Mısır'ın mutlak hâkimi oldu.

¹ Mehmet Namık Paşa Konyalıdır. Küçük yaşında İstanbula gelmiş, 1826 (1241) da askerî mesleğe intisap etmiş ve ikmal-i tahsil için Fransaya gönderilmiştir. Namık Paşa Abdülmecit devrinde Müşir rütbesini de ihraz ederek, Bağdat, Basra, Kastamonu valiliklerinde ve birçok müşirliklerde bulunmuş, müteaddit defalar serasker olmuş, Ticaret ve Bahriye Nazırlığı etmiş ve nihayet Yaver-i Ekrem olarak 1892 (1310 Saferinin 22 inci Çarşamba günü) senesinde doksan yaşını müteceviz olduğu halde ölmüştür, Karaca Ahmette metfundur. Namık Paşa bu büyük memuriyetleri esnasında 1832 (1248) de memuriyet-i mahsusa ile Londraya gönderilmiş ve 1834 (1250) de daimî elçi olarak Londraya gitmiş ve burada takriben bir sene kalmıştır. Doğru, şeci bir zattı, arapça, fransızca ve ingilizceye aşina idi.

² Süleyman Abu İzzeddin: İbrahim Paşa fi Suriyye, Beyrut 1929 s. 8-11 ve Al-Cabarti: Acaib-ül-asâr fit-teracimi vel-ahbar, C. IV., S. 45.

³ Al-Cabarti, C. III, S. 262.

⁴ Süleyman Abu İzzeddin, S. 11.

⁵ Aynı eser, S. 16 ve Al-Cabarti, 353, 365, 367.

1805 tarihinde Babıâli az çok bir mecburiyet tahtında, senevi vergiden maada Medine'yi zapteden Vahhabileri taht-ı itaata getirmek şartıyla, Mehmet Ali'nin Mısır valiliğini tasdik etti. Mehmet Ali kısa bir zamanda bütün muvaffakiyetlerinin esasını teşkil eden modern bir ordu vücade getirdi. Mısır'da kendisine halâ rekabet eden kölemenleri ortadan kaldırdı, Hicaz'ı Vahhabilerden temizledi. Mora'da Yunan isyanı'nı söndürdü. Fakat Mehmet Ali'nin muvaffakiyeti nisbetinde kendisini alâkadar eden ufuk da genişledi. Osmanlı İmparatorluğunun durmayıp giden inhitat ve aczini iyice anlayan Mehmet Ali, metbuuna karşı mükellefiyet ve vazifelerini unutarak hal-i isyanda bulunan valilerle birleşmekten hattâ istiklâlini elde etmeği bile düşünmekten çekinmedi. Mehmet Ali Mora'yı Mısır'a ilhak etmek şartıyla Yunan isyanı'nın bastırılmasına iştirâk etmişti; halbuki Yunanistan'ın istiklâli üzerine bu şartın artık yerine getirilmesi mümkün değildi. Bunun üzerine Mehmet Ali Mora yerine kendisine Suriye'nin ilhakını talep etti ve talebinin reddedildiğini görünce Suriye'ye hücumdan çekinmedi; Osmanlı ordusunu müteaddit muharebelerde mağlûp etti. Suriye ve Aaadolu'yu baştan başa katederek Osmanlı hanedanını bile tehlikeye düşürdü.

Mehmet Ali'nin Anadolu'da ilerleyişi, büyük devletleri birbirine düşürecek bir vaziyet aldığından, bütün Avrupa devletleri umumî bir harbin önüne geçmek için Mehmet Ali'yi tazyika başladılar. Mehmet Ali bilmecburiye bu tasavvurundan dönmek zorunda kaldı. Fakat diğer taraftan Mısır, Suriye ve Hicazı, yani İslâm âleminin en mühim ilim ve terbiye Enstitü ve mukaddes yerlerini ihtiva eden Kahire, Şam, Mekke ve Medine'yi kendi idaresi altında topladı ve dolayısıyla İslâm âleminde sultandan ziyade nüfuz sahibi oldu.

Mehmet Ali'nin orduları Yemen ve cenubî Arabistan'ı zaptederek İran körfezine kadar ilerledi; İrak bile eline düşecek bir vaziyete girdi. Dikkat edilecek olursa Mehmet Ali bununla bütün Arap âlemini kendi idaresi altında toplamış bulunuyordu.

Mehmet Ali'nin şahsiyeti, büyük teşebbüs ve muvaffakiyetleri hakkındaki nokta-i nazarlar birbirinden çok ayrılır: Bazı müverrihler Mehmet Alinin böyle büyük tasavvurlarda bulunamayacağını iddia ederler. Meselâ Kâmil Paşa, Mehmet Ali'nin Bağdad ve İran körfezini ele geçirmeği düşünmek şöyle dursun, Bahreyn adalarının mevcudiyetinden bile haberi olmadığını; Komutanı Hurşid'in kazandığı muvaffakiyetlerden cesaret alarak bu sahaları elde etmek

emeline düştüğünü ve bu hususta kendisine emir ve salâhiyet vermeği kararlaştırdığını yazıyor⁶. Fakat Mehmet Ali'nin yaptığı işleri iyice nazarı mütalâadan geçirecek olursak, bunların ancak keskin bir zekânın enerji ve cesaret dolu bir yüreğin mahsulü olduklarını anlarız. Buna rağmen Mehmet Ali'yi bu kadar cahil ve tecrübesiz addetmek bence bu büyük adama karşı bir hata, bir haksızlık olur. Diğer taraftan Graf von Prokesch - Osten⁷ Mehmet Aliyi ölü bir memlekete hayat veren yaratıcı bir şahsiyet olarak göstermektedir⁸. Mehmet Alinin büyük tesirleri altında kaldığı mûhakkak olan Graf von Prokesch - Osten yazdıklarında az çok mubalâğa etmekle beraber, Mehmet Ali bir çok hususlarda hakikaten büyük bir adamdı. Fakat teşebbüslerinin büyüklük ve ehemmiyeti, neticede, - Fransa hariç- bütün Avrupa'yı aleyhine çevirdi. Mehmet Ali'nin bu teşebbüs ve muvaffakiyetleri bilhassa İngiltere'yi kuşkulandırmıştı. İngiltere, en zengin kolonisine giden en kısa yolun Mehmet Ali'nin Mısır ve Suriye'deki büyük nüfuzu ile kapandığını görmüş, Fransa'yı bile nazarı itibara almayarak şiddetle sahaya çıkmış ve nihayet Palmerston gibi büyük bir diplomatın gayretile Londra bu meselenin hallinde merkez haline gelmişti.

Bana öyle geliyor ki Avrupa devletleri XIX. asrın başlangıcında olduğu gibi bir Napolyon galesiyle uğraşmak mecburiyetinde olaydılar, Mehmet Ali hiç olmazsa bir Arap İmparatorluğu kurmağa muvaffak olacaktı. Bununla beraber, neticede, düçar olduğu büyük hezimetlere rağmen Mısır valiliğini veraseten ailesine temin etmeğe ve Mısır'a birçok hususlarda modern bir şekil vermeğe muvaffak oldu. Yalnız şu var ki Mehmet Ali'nin bu büyük teşebbüsleri Türk milletinin aleyhine olmaktan başka bir şeye yaramamıştır, bu bakımdan Mehmet Ali'ye bir hain nazariyle bakmamak mümkün değildir. Anadolu'nun o âna kadar düşman istilasından masun kalabilen kısımları bile Mısırlılar tarafından çiğnenmiş, Osmanlı İmparatorluğunun asayiş ve intizamı külliye bozulmuştu. Fazla olarak, kendini müdafaa edemeyecek derecede zayıf düşen Türk milletinin başına tarihte nefretle andığımız bir "müdahale,, devrinin açılmasına sebep olmuştur.

⁶ Kâmil Paşa, Tarih-i Siyasi-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, C. III, S. 147.

⁷ Mısır'da Mehmet Ali Paşa ile müteaddit defalar temasa gelen ve Atina'da elçi olarak balunan Avusturya diplomatı.

⁸ Graf von Prokesch-Osten: Mehmet Ali, Viyana, 1877, I. Fasıl.

Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa⁹ tarafından idare edilen Suriye seferi 1831 senesi I. Teşrininde başladı. Fakat Mehmet Ali Suriye hakkındaki maksatlarını bu tarihten 20 sene önce izhar etmekten çekinmemişti. Daha 1811 senesinde Fransız konsolosu Drovettie'ye o zaman yerinden kovulan Şam valisini tekrar yerine getirmek ve oğlu Tosun için de Akkâ valiliğini elde etmek istediğini söylemiş, hattâ Suriye'yi icabında yedi sekiz milyon kuruş mukabilinde satın alabileceğini iddia etmişti¹⁰. Mehmet Ali'nin müşaviri ve Kahire Tıp Fakültesinin müessisi ve Direktörü bulunan Clot Bey'in Suriye hakkındaki izahı da çok mühimdir: "Suriye'nin Mısır'la birleşmesi zarurî bir tedbirdir. Mısır'a yapılan bütün istilâ ve akınlar doğudan, Süveyş üzerinden gelmiştir. Doğu istikametinde Mısır'ın tabii hududu Süveyşte değil, Anadolu'nun eteklerindedir,"¹¹. Burada Mehmet Ali'nin Suriye'yi Mısır'a ilhak etmek arzusundan madâ Mısır'ın müdafaası için lüzumlu olan tabii hudutları da aradığını görüyoruz ki, bundan Mehmet Ali'nin hakikaten müstakil olmak istediğini istintaç edebiliriz.

Suriye'ye ait hemen her hadiseye, bilhassa valiler arasında vukua gelen münazaalara Mehmet Ali'nin de karıştığını görüyoruz. Mehmet Ali bu gibi münaza alardan istifade ederek derhal bir hakem gibi ortaya çıkıyor, münazilerden birini himaye ederek Babıali'ye müessir ve ekseriya arzularının tahakkukunda muvaffak oluyordu. Bu suretle Mehmet Ali bir taraftan Suriye'de taraftar kazanırken, diğer taraftan da Babıali nezdinde nüfuzunu artırmış oluyordu.

1831 senesi Suriye'nin zaptı için çok müsait şartları haizdi. Suriye bu esnada merkezî hükümetin zayıflığı dolayısıyla bir takım yarı müstakil ve birbirinin aleyhinde uğraşan guruplara ayrılmıştı. Mehmet Ali bu muhtelif partileri birini diğeri aleyhine tahrik ederek kırdırdı; kendisine yardımı dokunabilecekleri mükemmen himaye etti; çalıştırdığı geniş ve faal casus şebekesiyle Suriye'yi nüfuzu altına getirmeğe muvaffak oldu. Neticede kazandığı birçok taraftarlardan mada bütün hıristiyan ahaliyi kendi

⁹ İbrahim Paşa'nın doğumu hakkında iki tarih vardır: 1786 ve 1789. Mehmet Ali 1787'de dul bir kadınla evlendiğinden, İbrahim Paşa'nın Mehmet Ali'nin oğlu olup olmadığını katiyetle söylemek ancak doğum tarihi olarak gösterilen bu iki tarihten hangisinin doğru olduğunu isbat etmekle mümkün olabilir.

¹⁰ Süleyman Abu İzzeddin, S. 33-34.

¹¹ Aynı eser, S. 51-52.

tarafına çekti, hatta Suriye şehirlerinin bazılarında Mehmet Ali bir kurtarıcı nazarile bekleniyordu.

Osmanlı İmparatorluğu ise yeniçerilerin 1826 da ilgasile ordusunu, Navarin taciasile donanmasını kaybetmiş ve 1828-29 da başlayan Rus harbi dolayısıyla, ne ordusunu ne de donanmasını lâyikile düzeltmeğe vakit bulamamıştı. daimî isyanlar dolayısıyla acınacak bir hale gelen malî vaziyeti bir kat daha bozulmuş, heyeti umumiyesi itibarile, ölmek üzere bulunan hasta bir adama tam mânasile benzemişti.

Avrupa da bu esnada kendi derdile uğraşmak mecburiyetinde idi. Fransa, Belçika ve Lehistan'da kopan isyan ve ihtilâller, Avrupa devletlerini kısıkvrak bağlamış, Şark meselesinin bu safhasında en ziyade alâkadar olması icap eden İngiltere'yi bile muvakkaten ses çıkarmamağa sevketmişti. Şu halde Mehmet Ali Avrupa tarafından da ciddî bir mukavemete maruz kalmıyacağını biliyordu.

Mehmet Ali her şeyi hazırladıktan sonra, Akkâ valisi Abdullah Paşa ile kendi arasında çıkan bir ihtilâfı sebep ve bahane ittihaz ederek Suriye'ye taarruz etti. II. Mahmut her şeye rağmen bu iki vali arasında çıkan ihtilâfı sulh tarikiyle halletmeğe çalıştı; her ikisine mektuplar yazdırdı ve Abdullah Paşa'ya Mısır'ı alâkadar eden meselelere karışmamasını şiddetle ihtar etti. Fakat II. Mahmut tarafından yapılan bu teşebbüsler akim kaldı¹².

Mehmet Ali Suriye seferinden önce, Sultan aleyhine bir çok defalar isyan eden Abdullah Paşa'yı tedip etmek üzere harbettğini ilân etti. II. Mahmut bundan çok müteessir oldu ve Mehmet Ali'yi İslâm diyarını ve rahatını selbeden bir münafık olarak ilân ettirdi; aynı zamanda Halep valisi Mehmet Paşa'ya, Mehmet Ali aleyhine tetik davranmasını ve hazırlanmasını emreden bir ferman gönderdi. II. Kânun 1832 (1 Şaban 1247) tarihinde yazılan bu ferman¹³ kısaca şunları ihtiva ediyordu: (Mehmet Paşa'ya hitaben) kendisine bundan evvel liyakatına mebni Arabistan ordusu kumandanlığı ve Halep valiliği tevcih edildiğini, gönderilen emirlerde Mısır'dan Akkâ'ya nakledilen Mısır kıtalarının arzuy-i şahanenin hilâfına yapıldığı hakkında kâfi derecede izahat verildiğini, İstanbul kaymakamından Mısır'a birçok nasihatları havi bir mektupla bir

¹² Kâmil Paşa, C. III., S. 123.

¹³ Asad Rustum: El-Usul ül-Arabbiyye li tevarih Suriyye fi ahdi Muhammed Ali Başa, Beyrut 1930, C. I., S. 99.

memur gönderildiğini, kendisinin (Mehmet Paşa) şayet Mehmet Ali inadında ısrar eder ve kıtalarını Suriye'den geri çekmezse, hakkında lâzım gelen tedbirlerin alınması için memur edildiğini söylüyor ve müteyakkız davranmış olmak için Anadolu, Rumeli, Bosna ve Arnavutluk taraflarında bulunan bütün askerî kuvvetlerle asker-i mansurenin, bütün vüzeranın ve memurin-i lâzimenin gerek denizde ve gerek karada Mısır'dan gelecek cevaba intizaren hazır bulunmalarının emredildiğini bildirdikten sonra Mehmet Ali'den cevap gelmek şöyle dursun, mütemerrid ve isyancı vaziyetinden vaz geçmediği anlatılıyordu. II. Mahmut bu fermanla Mehmet Paşa'ya büyük salâhiyetler de vermiş bulunuyordu.

Mehmet Ali Sultan'ın gazabından korkmamış ve kemal-i cesaretle, seyyiatile müminlerin halifesi olmayacağı kati olarak anlaşılan, işi gücü kâfirlerin âdetlerini taklitten ve bunları mukaddes islâm diyarında neşir ve tamim etmeğe çalışmaktan başka birşey olmıyan Mahmud'un aleyhine hareket ettiğini açıkça izhardan çekinmemiştir. Mehmet Ali aynı zamanda kendisine minnettar bulunan Mekke Şerifini de elde ettiğinden, bu hususta vaziyetini mânen de takviye etmiş bulunuyordu¹⁴.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Mehmet Ali Suriye'yi istilâ için hakikaten en muvafık zamanı seçmişti. Büyük Devletler bu sırada Avrupa mesaili ile uğraşmak mecburiyetinde idiler. Osmanlı İmparatorluğu ise nizam ve disiplin bakımından en kötü bir vaziyette bulunuyordu. Memleketin her tarafı ihtilâl ve isyan ocakları ile tutuşmakta idi. Bosna, Arnavutluk, Irak ve Yunan isyanları bunların en tehlikeli olanları idi. Suriye ihtilâllerle çalkanıyordu. Şam'da Mehmet Ali'nin teşvikiyle kopan bir isyanda Şam valisi Mehmet Selim Paşa öldürülmüş, Hükümet binaları tahrib edilmiş, birçok halk şehri terketmek mecburiyetinde kalmıştı¹⁵. 15. II. Kânun 1831 de Konya valisi Ali Paşa'nın¹⁶ vali tâyin edildiğini ve isyan eden halk için umumî af verildiğini bildiren ferman gelinceye kadar Şam karışıklıklar içinde çalkanmıştı.

¹⁴ S. Abu izziddin, s. 58.

¹⁵ Müzekkerat Tarihiye (müellifi meçhul, Kostantin al-Başa al-Muhlisi tarafından neşredilmiştir, S. 9-36 ve T T E M No. 19 (96), S. 66.

¹⁶ Aynı eser, S. 14, Ali Paşa için, Alu Paşaya Aluş ve galat olarak Ali Paşa denildiğini zikretmektedir. Abu İzzeddin, S. 82, Alu şeklinde geçiyor. Lûtfi tarihinde (C. III, S. 207) ve Hurub İbrahim Paşa adlı eserde (C. I, S. 20) ve

Suriye'deki valilerin keyfi olarak tarhettikleri ağır vergilerin tazyiki, bedevilerin çapulculuğu ve âsaişin mefkudiyeti dolayısıyla halk bizar bir halde idi. Berut'tan Şam'a bir seyahat yapmak değme babayiğitlerin harcı değildi. Bu devirde böyle tehlikeli bir seyahatı başarabilen, kahraman addediliyor, halk şarkıları için bir mevzu oluyordu¹⁷. Mehmet Ali'nin casusları vasıtasıyla zaten bir çok şehirler, kendilerine edilen büyük vaidlerin de tesiriyle, Mehmet Ali'ye iltihaka çoktan razı idiler. Gazze Kadisiyle bir ecnebi seyyah arasında geçmiş olan aşağıdaki muhavere¹⁸ Suriyelilerin Mehmet Aliye olan meyillerini bize vazih bir surette göstermeğe kâfidir: "... Mütessellimimizin çöldeki kum gibi teskin edilmez bir susuzluğu vardır. Memleketin serveti haznesine, nehirlerin denize aktığı gibi akar. Halbuki halk azab içinde kıvranmakta ve inlemektedir. Gayri insanı denecek derece de ağır olan vergilerden mada mahsûl ve ekinleri bedeviler tarafından yağma edilmektedir. Bu bedevilerin her sene yağma ettikleri miktar 10.000 kese kıymetinde takdir edilebilir. Mütessellimiz bunun önüne geçmek için en ehemmiyetsiz bir tedbir bile alamaz. Abu Nebut burada hâkim iken bedeviler daha az cesurdular ve mahsûller de daha iyi muhafaza edilmekte idi. Onun (Abu Nebut) emniyeti temin için sarfettiği mesai, mücrimleri cezalandırmak hususunda bezlettiği gayret, bunları müslîhane bir surette yaşamağa icbar etmişti... Bugün bu bedeviler sürülerini istedikleri çayırdaki otlatmakta ve istedikleri yerde gecelerini geçirmektedirler. Hemen yanımızdaki çölde halen bu bedevilerden 6.000 kişi yaşamaktadır. Abdullah Paşa Nablus çiftçilerini tedip edeceği yerde bunların aleyhine yürüye idi çok daha doğru hareket etmiş olurdu. Bütün halk bu yolsuzluklardan bıkmış bir halde reform istemektedir. Halk arasında Mehmet Ali'nin Suriye'yi yakında idaresi altına alacağı şayiaları dolaşüyor; bundan başka Cezayir'i zapteden milletin (fransızlar) hakkında da Suriye'yi fethetmeği düşündüğü söylenilmektedir. İşte siz de görüyorsunuz ki bize gelecek "Fatih,, hangi taraftan gelirse gelsin büyük bir sevinçle karşılanacaktır...."

Başvekâlet Arşivi vesikalarında (No. 21141 M., 19863) Ali ve Al-Hac as-Seyyid Ali denmektedir.

¹⁷ S. Abu İzzeddin, S. 319.

¹⁸ Aynı eser, S. 63-70.

Suriyede olan isyanlardan Nablus ve Şam'da olanları çok teklikeli idi. Abdullah Paşa birincisini güç belâ ve ancak Emir Şahab'ın yardımıyla bastırabilmişti; ikincisi belki daha tehlikeli idi, fakat Abdullah Paşa Şam'ı da ele geçirmek istediğinden, Şam halkını kendi tarafına celbe çalışmış ve bundan dolayı isyanı bastırmak şöyle dursun bilâkis teşvik ve yardımda bulunmuştu¹⁹. Bebiali Şam isyanını bastırmak üzere kendisinden yardım istedi isede, bu esnada yavaş yavaş belirmeğe başlayan Mısır meselesini bahane ederek reddetti. Şam valisinin kendisinden yardım talebini de, Babialî'ye yazdığı bir takrirde, idaresi altında bulunan yerlerde ihtilâller bulunduğundan bu yardımın isaf edilemeyeceğini bildirdi²⁰. İmparatorluğun umumî zafı dolayısıyla müessir bir tedbir alamayan Sultan Mahmut, isyanda ve Selim Paşa'nın katlinde methaldar olanlara umumî af vermekten başka bir şey yapamadı²¹.

Suriye halkının Mehmet Ali'ye olan meylini Suriye'nin zaptından sonra Osmanlı memurlarının yerlerinde bırakılmasıyla anlıyoruz. İbrahim Paşa mukavemet göstermeden teslim olan Suriye şehirlerinin Hükûmet erkânına gönderdiği birçok mektuplar vardır. Birbirine benzeyen bu mektuplardan bir tanesinin tercümesini misal olmak üzere dercediyorum²².

"...Malûm ola ki, bize arzı inkiyat ettiğinizden ve şehriniz hükümetimizin idaresi altına girdiğinden, sizi muhafaza, umumî asâ-yiş ve halkın refahını temin etmek bizim için bir vazife olmuştur. Şeyh Mehmet Kasım sadakat ve doğruluğunu isbat etmiştir; bundan dolayı onu, eskiden olduğu gibi, Nablus hâkimi tayin ettik...."

Hıristiyanlar da Suriye'nin Mehmet Ali tarafından zaptedilmesini çoktan arzu ediyorlardı; filhakika hıristiyanlar İbrahim Paşa'ya muzaffer bir arslan, bir yardımcı, bir koruyucu nazaretle bakıyor, onun bütün arzu ve emirlerini büyük bir memnuniyetle kabul ve icra ediyorlardı. Suriyeliler İbrahim Paşa'dan gerek maddî, gerek askerî hiç bir yardımı esirgemediler. Hanna el-Bahri²³ nin 23 Mayıs 1832 tarihinde Patrik Yusuf Hubeyşe, Hıristiyanların da kendi arzularıyla (hükûmetin icbarı olmadan) askerî hizmete iştirak et-

¹⁹ Müzekkerat Tarihiyye, S. 22-25; S. Abu İzzeddin, S. 69.

²⁰ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 78, Sıra No. 21153, 19 Recep 1247,

²¹ Esed Rustum: C. I., S. 72-75.

²² Aynı eser. C. I, S. 75-76.

²³ Mehmet Ali'nin Suriye maliye genel direktörü.

meleri hususunda yazdığı bir mektup ⁴ üzerine Patrik büyük bir sevinçle rızasını izhar etmiş ve Hıristiyan ahaliye yazdığı bir çok mektuplarla onları bu hareket için teşci etmiş ve ateşlendirmişti ²⁵. Rahip Anton el-Halebiden olduğu zannedilen, 2 II. Kânun 1832 tarihli, Patrik Yusuf Hubeyşe hitaben yazılmış olan diğer bir mektupta ²⁶, Patriğin bizzat İbrahim Paşa'ya casusluk ettiğini görüyoruz. Bu mektuptan bundan başka Mehmet Ali'nin gayesinin yalnız Abdullah Paşa ile kendi arasında olan ihtilâfı halletmek olmadığını, Osmanlı İmparatorluğunun zâfına inzıam eden müsait vaziyetten istifade ederek Suriye'yi istilâ ve Mısır'a ilhak etmek istediğini, hatta istiklâlini düşündüğünü, Osmanlı Hükûmeti ve Sultan hakkında artık hiç bir hürmet hissi duymadığını, artık onca Sultan'a cevap vermenin lüzumsuz bir şey olduğunu vazıhan anlıyoruz.

Mehmet Ali sarfettiği maddî, manevî bu kadar fedakârlıklar ve emeklerden, kazandığı bu kadar tarafdarlardan sonra, Osmanlı İmparatorluğunun bir tâbii olarak kalmak istemeyeceği şüphesizdir; böyle ince noktalarda çok zeki ve hassas olan Mehmet Ali, teşebbüslerinin gayesini açıkça ifşa etmemekle beraber, elinden geleni yaptı, fakat hakikatta erişmek istediği "gayeyi," istikbale ve hadiselerin inkişafına bıraktı.

Abdullah Paşa'nın bir zamanlar en sadık dostu olan Emir Beşir bile Mehmet Ali'yi iltizam etmiş veyahut etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bu vaziyet karşısında ve ekseriyeti itibarile Mehmet Ali'yi tutan halk arasında, Osmanlı İmparatorluğundan da derhal yardım gelmeyeceğine göre, Abdullah Paşa için yegâne ümit çok kuvvetli olan Akkâ Kal'asile, cesaretlerinden emin olduğu 8.000 ²⁷ askerinden başka bir şey kalmamıştı.

İbrahim Paşa Filistin ve Suriye'nin güney şehirlerinden bir mukavemet görmeksizin Akkâ önlerine geldi. Akkâyı 6 ay muhasaradan sonra 27 Mayıs 1832 ²⁸ tarihinde zaptederek Şam üzerine ilerledi; burasını da 16 Haziran 1842 de ²⁹ eline geçirdikten sonra

²⁴ Esed Rustum, C. I., S. 134-135.

²⁵ Aynı eser, C. I., S. 135-136.

²⁶ Aynı eser, C. I., S. 97-99.

²⁷ Graf von Prokesch-Osten, S. 51, Kâmil Paşa bu rakkamı 2.500 gösteriyor. (C. III. S. 124)

²⁸ S. Abu İzzeddin, S. 86.

²⁹ Aynı eser, S. 91.

Humsta 8 Temmuzda⁸⁰ Halep valisi Mehmet Paşa'nın ordusunu daha ilk çarpışmada dağıttı. 15 Temmuzda⁸¹ Halebe giren İbrahim Paşa, aynı ayın 29 unda⁸², Beylân'da Ağa Hüseyin Paşa'nın ordusunu da perişan etti. Tamamiyle dağılan Osmanlı Ordusu müdafaası kolay olan boğazları da tutamadığından, İbrahim Paşa kolaylıkla Konya'ya kadar geldi. Bununla beraber II. Mahmud'un azmi henüz kırılmamıştı; büyük gayretlerle bir ordu daha hazırlayarak, Reşit Mehmet Paşa'yı sadrazam ve serdar-ı ekrem nasbederek süratle Konya üzerine yolladı. Fakat İbrahim Paşa bu orduyu da 21 I. Kânun da⁸³ mağlûp ederek Reşit Mehmet Paşa'yı esir aldı.

21 I. Kânunda vuku bulan Konya meydan muharebesiyle II. Mahmut, Mehmet Ali aleyhine sevkedebileceği son orduyu da, Kumandanı da dahil olmak üzere kaybetmişti. Artık İbrahim Paşa'ya Anadolu halkının umumî vaziyetinden ve kendisine olan temayülünden de istifade ederek, İstanbul kapılarına doğru ilerlemek için yollar açılmış bulunuyordu. Mısırlıların bu muharebedeki zayıfatı 262 ölü ve 530 mecruhtan ibaretti ki⁸⁴, bundan bu çarpışmanın sanıldığı kadar pekte büyük bir meydan muharebesi olmadığı anlaşılır ve türklerin mağlûbiyetten ziyade harbetmek istemediklerine delâlet eder.

Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden İbrahim Paşa'ya kendi idaresine geçmek arzusunda olduklarına dair bir çok tahrirat geldi⁸⁵. O derece ki esir düşen Reşit Mehmet Paşa bile bizzat yazdığı tahrirlerle Osmanlı memurlarının İbrahim Paşa'ya iltihak etmeleri hususunda rol oynamıştır⁸⁶. Bu vaziyet karşısında Mehmet Ali ve İbrahim Paşa'nın cesaretlerinin fevkalâde arttığını ve gayretlerinin bir derece daha büyüdüğünü görüyoruz.

Yeni doğan bu vaziyetten cesaret alan İbrahim Paşa, esir düşen Sadrazam ile, Sultan Mahmud'un hal'i ve yerine henüz kü-

⁸⁰ Aynı eser, S. 95.

⁸¹ Aynı eser, S. 101.

⁸² Aynı eser, S. 104.

⁸³ Aynı eser, S. 110.

⁸⁴ Aynı eser, S: 117.

⁸⁵ Davut Berekât: Al-Batal al-fatih İbrahim Paşa, Mısır, (1934?), S. 78.

⁸⁶ Baş. Ve. H. E. Sandık No. 72, Tes-No. 20140 D. Tarih, 16 Şaban 1248 (1833 başları).

çük bir çocuk olan Abdülmecidin geçirilmesi hususunda anlaşıl³⁷ ve babasına 28 I. Kânunda şu mektubu gönderdi³⁸:

“Mehmet Reşit Paşa yanımda olduğu halde İstanbul'a gidebilir ve Sultanı zahmetsizce hal'edebilirim. Fakat lâzım olan vesaiti hazırlamak için her şeyden evvel bana bu hususta müsaade edip etmeyeceğini bilmem lâzımgelıyor. Meselemiz ancak İstanbul'da halledilebilecektir. İrademizi dikte ettirmek için İstanbul'a gitmemiz şarttır. Şunu yeniden arzetmeğe muztarrım ki bir takım iddialar bizi maksadımıza eriştiremezler. Sen yaptığın şayialarla siyasî bir rol oynadığımızı ve bu suretle isteklerimizi kabul hususunda İstanbul'u tehdit ettiğimizi zannediyorsan aldaniyorsun. Konya'da kalıp ilerlememek abes bir iştir. Konya İstanbul ricalinden çok uzaktadır; onlar bizimle sulhu, biz İstanbul'a girmeden kabul etmezler. Onlar Ruslara karşı da aynı suretle hareket ettiler ve Ruslar Çekmece'ye gelmeden önce onlarla sulh yapmağa razı olmadılar; bundan dolayı, hiç olmazsa Bursa'ya kadar ilerlememiz ve Marmara sahilinde bulunan şehirleri istilâ etmemiz lâzımdır. Biz buralardan Sultan'ın azli hususunda haberler yayarız, buna muvaffak olmadığımız takdirde, hiç olmazsa, emellerimizi tahakkuk ettirecek bir sulh aktedebiliriz. Sizden aldığım son iki emir olmasaydı, ben halen İstanbul'un kapılarında bulunacaktım. Bu haberleri bana göndermeniz Avrupa'dan gelecek bir korkudan mı, yoksa başka bir sebepten mi ileri geldi bilmiyorum.,,

Mehmet Ali İbrahim Paşa'dan aldığı bu haber üzerine ilerlemesi için emir verdi. Bunun üzerine İbrahim Paşa 20 II. Kânunda hareket etti ise de Kütahya'ya yaklaştığı bir sırada, babasından olduğu yerde derhal durması için emir aldı. İbrahim Paşa 2 Şubat'ta Kütahya'ya erişerek burada kaldı. Muravieff ve Halil Paşa ile Reşit Beyin, Mehmet Ali ile anlaşmak üzere Mısra gönderilmeleri, Mehmet Ali'nin bu anı tahavvülünde rol oynadığı anlaşılıyor. Yoksa Anadolu halkından da hüsnü kabul gören İbrahim Paşa, yalnız davet edilmekle kalmamış, aynı zamanda, Anadolu'dan temin ettiği askerle ordusunu 200.000 e çıkarmış, Kütahya'ya kadar olan mntakalara kendi tarafından mütesellimler tayin etmişti³⁹.

³⁷ Davut Berekât, S. 83-84.

³⁸ Aynı eser, S, 84-85.

³⁹ Hurup İbrahim Paşa al-Misri fi Suriyye ve al-Anadol, C. I., S. 29.

Mahmut yalnız Suriye'yi, Anadolu'nun büyük bir kısmını ve ordularını kaybetmekle kalmamış, İbrahim Paşa'nın bu yeni harekete, Osmanlı saltanat ve hanedanının bakası da tehlikeye düşmüştü. Bundan dolayı bir taraftan Halil Paşa ve Reşit Bey sulh şartlarını hâmilan Mısır'a, Mehmet Ali'ye, gönderildikleri gibi, diğer taraftan, hatta daha evvel Avrupa devletlerine de müracaat edilerek, yardım talebinde bulunulmuştu. Zaten Mehmet Ali'nin Marmara sahillerine kadar ilerleyişi artık Mısır meselesini sultan ve isyankâr valisi arasında, mevzif bir hâdise olmaktan çıkarmış, onu en ehemmiyetli ve tehlikeli bir Avrupa meselesi haline getirmişti. Bunun neticesi olarak vuku bulan büyük devletlerin şiddetli müdahalesi ve Osmanlı İmparatorluğunun Mehmet Ali ile anlaşmak arzusunu izhar etmesi ve bunun için Mısır'a Mehmet Ali'nin ayağına kadar murahhas göndermesi, Mehmet Ali'yi kısmen icbar ve kısmen de razı ederek ordusuna dur emrini vermesine âmil oldu.

* * *

Mısır meselesi dolayısıyla Avrupa'dan yardım talebi, sanıldığı gibi, doğrudan doğruya, başka hiç bir mülâhaza ve teşebbüste bulunulmadan ve Rus yardımının ne pahalıya mal olabileceği nazarı itibara alınmadan, Rusya'ya yapılmış ve yahut da Rus teklifi kabul edilmiş değildir. Bunun bir tarihçesi vardır ki, kısaca zikrederim :

Mehmet Ali'nin Suriye'ye tecavüzü sıralarında, Osmanlı İmparatorluğu harbedecek bir vaziyette değildi. Harbetmek için ne ordusu, ne donanması, ne de parası vardı. Bundan dolayı Osmanlı Devleti Mehmet Ali'nin Suriye'ye olan taarruzunu kendi aleyhine bir kıyam olarak kabul etmek istememiş ve ancak Mehmet Ali Suriye meselesini bertaraf ettikten, daha doğrusu burada Mehmet Ali'ye mukavemet gösteren yegâne şehir Akkâ kal'asını zaptettikten sonra "Al-Hurucu ala al-Sultan,, cürmile itham edilerek üzerine biri Anadolu'dan toplanan, diğeri İstanbul'da hazırlanan iki ordu gönderilmiş, fakat bu ordular bir birini çekememezlik yüzünden birleşmemiş ve İbrahim Paşa tarafından biri Hums, diğeri Beylân'da perişan edilmişti. Mehmet Ali'nin kazandığı bu büyük zaferler, onun kuvvetini, Babıaliye, daha esaslı bir şekilde tanıtmış oldu. İşte II. Mahmut, bu tehlikeli anda, bir taraftan Reşit Mehmet Paşayı sadrazam ve yeni ordusuna başku-

mandan tayin ederek, Anadolu'ya geçirmiş, diğer taraftan da Avrupa'dan yardım talebinde bulunmuştu.

Mısır meselesiyle dört büyük Devlet yakından alâkadardı; bunlar Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rusya devletleriydi. Avusturya'da, Mehmet Ali'ye, prensip itibariyle her ne kadar bir isyankâr, bir ihtilâlcî nazariyle bakılıyorsa da, Avusturya'nın büyük bir donanmaya malik olmaması dolayısıyla bu taraftan Osmanlı İmparatorluğuna, tavassuttan başka, kuvvetli bir yardımın yapılması düşünülemezdi. Yalnız İtalya meselesi de Mısır meselesine bir müşâbehet arzettiğinden, Rusların şarkta yapacakları bir tavassutta, bu siyasi müşâbehetten dolayı, bu iki devlet bir birinin zahiri olabilirdi. İşte Metternich muhaliflerinin, onun siyasetinin Petersburg'a tâbi olduğunu iddia etmeleri, bu tabii ve mütakabil bir surette arka çıkmaktan ileri geliyordu ⁴⁰.

Napolyon'un Mısır seferini henüz unutmayan Fransa'ya gelince, Mehmet Ali'nin gayret ve mesaisiyle Mısır'ın kalkınmasını tamamiyle bir fransız eseri olarak kabûl ve Mısır askerlerinin Akkâ surlarına taarruzu ve bu şehrin zaptı esnasında gösterdiği cesareti, Napolyon'un kumandasındaki fransız askerlerinin cesaretiyle mukayese ediyor, bu kahramanlıkları iftiharla gazetelerine dercetmekten çekinmiyorlardı. ⁴¹ O halde Fransa'nın Mısır meselesinin başlangıcından beri Mehmet Ali lehine tuttuğu hareketinden dolayı, Osmanlı İmparatorluğu tarafından, Fransanın yardım ve tavassutuna tevessül edilemeyeceği gayet tabii idi.

İngiltere ve Rusya'ya gelince, vaziyet bam başka idi. Osmanlı İmparatorluğunu yıkarak yerine geçecek yeni ve kuvvetli bir İslâm İmparatorluğu, bu iki devleti de çok yakından alâkadar etmekte idi. Böyle bir kuvvet hem Rus emellerine, Bogazları kapamak suretiyle bir set çekebilir, hem de Hindistan'a giden en kısa yolu kontrolü altına alarak bu yolu İngiltere aleyhine olarak tehdit edebilirdi.

Demek ki Osmanlı İmparatorluğunun bu çok tehlikeli ânında, alâkaları dolayısıyla yardım talep edebileceği iki büyük devlet kalıyordu ki, bunlar da İngiltere ve Rusya devletleriydi. Osmanlı ricalinin yardım hususunda evvelâ İngiltere'ye müracaat edecekleri

⁴⁰ E. Molden, S. 38-39.

⁴¹ Hurub İbrahim Paşa . . . , C. I, S. 25.

şüphesizdi. Rusy'anın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ötedenberi malûm olan emelleri ve rus hudutlarının Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlığı dolayısıyla, neticede böyle bir yardım bu İmparatorluk için hayati bir tehlikeyi mucip olabilirdi. Halbuki uzaklığı ve siyasetinin icabı İngiltere'den böyle bir tehlikenin Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit etmesi pek melhuz değildi.

Fazla olarak bu sıralarda Yunan meselesinin son konferanslarında bulunmak üzere İstanbul'a gelmiş bulunan Startford-Canning İngiliz yardımını talep için teşvikte bulundu. Ernest Molden (S. 39) bir Türk düşmanı ve Yunan muhibbi olan Canningden böyle bir yardım teşvikinin beklenemeyeceğini ve bu noktai nazarın Ottenfels⁴² in 25 Ağustos 1832 tarihli mektubundan anlaşılacağını iddia ediyorsa da, Canning'in Osmanlı ricalini İngiltere'den yardım talebi hususunda teşvikte bulunmuş olduğunu Namık Paşa'ya verilen talimatnameden⁴³ kati olarak anlıyoruz. Yalnız Canning Osmanlı İmparatorluğu'nda Rusya'ya karşı olacak mecburî temayülün önüne geçmek ve yahut o anda uhdesinde olan meseleyi kolaylıkla tervec ve elde edebilmek için, Osmanlı ricalini bu suretle ümide düşürmüş olabilir.

II. Mahmut, Mehmet Ali'nin tehditleri henüz kat'ileşmeden ve İbrahim Paşa'ya Anadolu'nun içerlerine kolaylıkla ilerleme imkânları verilmeden önce Namık Paşa'yı İngiltere'ye göndermişti; çünkü bir taraftan Mehmet Ali'nin Osmanlı ordusuna karşı gelerek bu orduyu mağlûp etmesi, diğer taraftan Anadolu ve Suriye hudutları arasındaki boğazları ve geçitleri aşarak Anadolu'ya girmesi ve burada propaganda ile halkı kendi tarafına çekmek için faaliyete geçmesi Mahmud'u bir hayli korkutmuştu. Bundan dolayı II. Mahmut, her ihtimale karşı son ordusu da mağlûp olmadan evvel, Avrupa'nın yardımını temin maksadiyle siyasi sahada da tedbirler almak zaruretini hissetti.

Namık Paşa'nın bu elçiliği Netaic-ül-vukuat'ta şu tarzda izah edilmektedir: "Elli tarihlerinde⁴⁴ Mirliva rütbesini haiz iken Mehmet

⁴² Baron Stürmer'den evvel Avusturya Hükümetinin Türkiye elçisi.

⁴³ Başvekâlet Arşivi, sandık No. 73, sıra No. 20339, yine bak, sıra No. 20341.

⁴⁴ Bu tarih yanlışdır; elli değil, kırk sekiz olacak. Netaic-ül-vukuat sahibi Namık Paşa'nın Londra'ya olan biri fevkalâde, diğeri daimî elçiliklerini birbirine karıştırmıştır.

Ali Paşa hakkında Avrupa Devletlerinin efkârını yoklamak ve Devlet-i Aliyye'ye nafi bir suret istihsal eylemek üzere sefaret-i mahsusa ile Avrupa'ya gönderilmiş ve İngiltere'den bed' ile Fransa ve Nemçe ve Prusya ve Rusya hükümdarlarıyla görüşüp bu babta istihsal eylediği malûmatı gelüp Sultan Mahmut Han hazretlerine arzylemiştir., (Netaic-ül-vukuat, C. IV. S. 90).

Lûtfi tarihinde de Namık Paşa'nın Londradan avdet ettiği ve getirdiği nameden kralın top hediye ettiği anlaşıldığı ve bu topların geldiği zikredilmektedir. (Lûtfi tarihi, C. IV, S. 102) Anlaşıyor ki vaka nüvis Lûtfi Efendi de, Namık Paşa'nın gönderilmesinin sebebini ve bunun neticesini anlamamıştır.

Kâmil Paşa (Tarih-i siyast..., C. III, S. 135) tarihinde bu yardım müracaatına, Namık Paşa'nın elçiliğini zikretmeden, temas etmekte ve "... Babıali beyhude Fransa ile İngilterenin vesatatine müracaat edip halbuki Zat-ı Şahane muharebenin mebbeinde İngiltere sefiri Stratford-Canning'in müdahalesini reddetmiş idüğinden bu kere Rusya'ya muracaata mütemayil ve çünkü bir kaç fırka Moskof askerinin hep o türlü vesatat-i siyasiyeden ziyade iş görecğine kail idi., demektedir.

N. Jorga (Geschichte des osmanischen Reiches, Gotha 1913, C. V, S. 366-367) "Namık Paşa, Viyana, Paris ve Londraya giderek yardım talebinde bulunacak ve Türkiye'nin başına gelen bu felâketleri Navarin faciasının bir neticesi olarak göstererek bu yardımı Navarin'e bir taviz olarak isteyecekti., demektedir⁴⁵.

Şu halde görülüyor ki bütün bu müverrihlerde, Namık Paşa hakkında verilen malûmat hem çok eksik hem de çoğu itibariyle yanlışır.

Namık Paşanın, yardım talebi hususunda Avrupa'ya gönderilmesi Mehmet Ali'nin Reşit Mehmet Paşa'nın hazırlıkları sırasında Kaptan Paşa'ya gönderdiği bir mektup üzerine vuku bulmuştur. Mahmud'un iradesiyle Serasker, Müşir Paşa, Kethüda ve Reis Efendiden müteşekkil divanda, Mehmet Ali'nin, bu esnada, Kaptan Paşa'ya, gönderdiği mektupla Kaptan Paşa'nın bu mektupla takdim ettiği tahrirat, gizli bir celsede görüşülmüş ve Mehmet Ali'nin bu mektubu kat'i bir istiman ve nedamete delâlet etmiyorsa da harice

⁴⁵ Namık Paşa'ya verilen talimatnâmede hiç bir suretle Navarin'in ismi geçmemektedir. karşı. Cadalvène et Berrault: Deux Années de l'Histoire d'Orient, Paris 1836, S. 253-4.

karşı bu müracaatın bir netice vermediği Mehmet Ali tarafından bir bahane olarak kullanılmaması için, Mehmet Ali'nin oyalandırılmasına ve memuriyetle Londra'ya gidecek olan maslahatgüzar Mavroyani (Maurojeni) ye Canning'in vaatlerini hatırlatmak ve yardım meselesini terviç ettirmek hususunda da talimat verilmesi kararlaştırılmış ise de, Namık Paşa'nın da fevkalâde elçi olarak Londra'ya gönderilmesine ve Padişah tarafından kendisine, daha ziyade müessir olabilmesi için, İngiltere Kralına hususî bir mektup verilmesine karar verilerek, keyfiyet huzuru âliye arz edilmişti⁴⁶. İşte bu suretle Avrupa merkezlerini dolaşarak Londra'ya gitmesi kararlaştırılan Namık Paşa için kaleme alınan talimatnamede⁴⁷ hü-lâsaten aşağıdaki noktalar istenmekte idi:

Istanbulda İngiliz Elçisiyle görüşüldüğü üzere Ezedin ve Glos önünde bulunan adalar meselesinin halli için Mavroyani, 15 harp sefinesiyle yardım meselesini tesviye etmek için de Namık Paşa'nın, Name-i hümayun ile Londra'ya tayin edildikleri zikredildikten sonra hü-lâsaten şöyle denmektedir: Paşa'nın birinci derecede vazifesi İngiltere hükümetini bu yardım için ikna etmek olacaktır. Ancak İngiltere hükümeti halen Fransa ile bir müddettenberi müttehit bir surette hareket ettiğinden, belki de böyle bir yardımı açıktan açığa vermekten çekinecektir. Fevkalade bir elçi sıfatıyla gidecek olan Namık Paşa'nın bu yardımı temine muvaffak olamadan dönmesi Devlet-i Aliyye için bir küçüklük olacağından bu takdirde Namık Paşa sair bazı maddelerin istihsâline çalışacaktır. Temas evvelâ Canning ile olacak, şayet kendisi Londra'da bulunmuyorsa İngiltere vükelâsı ile temasa gelerek, name-i hümayunu icap ettiği vechile İngiltere Kralına takdim edecektir. İngiltere Devleti bazı sebepler göstererek, yardımı vermekten içtinap ettiği takdirde, tâli derecede, Osmanlı donanması için İngiltereden topçu, subay ve bahriye askeri temin ederek, bunların mikdarını, aylıklarını ve gönderilmelerinin esbabını görürecektir. Yalnız bu meselelerle esas yardım meselesinin tahakkuk edemeyeceği katiyetle anlaşıldıktan sonra uğraşılacaktır.

Mehmet Ali'nin istimanı halinde affı meselesi görüşüldüğü takdirde, bir daha isyankâr bir tavur alamaması için, her şeyden

⁴⁶ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 73, Sıra No. 20341.

⁴⁷ Başvekâlet arşivi, Sandık No, 73, Sıra No. 20339.

evvel, donanmasını ve ordusunu ve ordu levazımını Devlet-i Aliyye'ye terketmesi ve kendisi de, diğer valiler gibi yalnız hududu dahilinde icray-ı hükümet etmesi ve Osmanlı İmparatorluğu içinde cari olan bütün nizam ve usullerin Mısır'da da icrası ile mümkün olacağını beyan edecek; fazla olarak İskenderiye kalesi ve diğer kaleler eskiden olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu tarafından tayin edilen muhafızlara teslim edilmesini istiyecektir; Mehmet Ali'den sonra oğlunun yerine geçmesi bahis mevzuu olduğu taktirde, kat'iyen yaşaymayacak ve Mehmet Ali'nin adamları vasıtasıyla Londra'da da çevirmesi melhuz olan siyasî entrikalarının önüne geçmek için sarf-ı mesai edecektir.

Namık Paşa 1832 senesinin II. Teşrininde Viyana'ya muvasalat etti. Çok zeki, yakışıklı, devrinin siyasetini iyi kavramış ve fransızcaya fevkalâde aşına bulunan Türk murahhası burada samimî bir hüsn-ü kabul gördü. Metternich, Sultan Mahmud ordusunun kuvvetinden emin olmadığı takdirde İmparatorluğun mevcudiyetini tehlikeye maruz bırakmaması icabettiğini ve Suriye'yi Mehmet Ali'ye tevcih etmek suretiyle bir hal çaresi araması iyi olacağını bildirdi. Namık Paşa cevabında Sultanın karakteri buna müsaade etmeyeceğini ve kendisinin memleketi ve tahtını müdafaa edecek kuvvete malik olduğunu ve Padişahın buna katiyetle inandığını bildirdi. Fakat Namık Paşa'nın verdiği bu tafsilât Metternich'in korkusunu tamamiyle izale edememişti.

Mavroyani (Maurojeni) ve İngiltere'den yardım meselesine söz intikal ettiğinde Metternich, İngiltereden Mehmet Ali aleyhine sert bir şekilde siyasî bir tazyik icra edilmesini, fakat aktif bir tavasutun kabul edilmemesini tavsiye etti ve mısırlıların gemilerinde kullandıkları ve diğer devletler tarafından tanınmış olmıyan bayraklarına da temas ederek, böyle gemilerin ingilizler tarafından kabul edilmemesi icabettiğini bildirdi⁴⁸.

Metternich'in bu esnada şark meselesiyle uzun boylu meşgul ve alâkadar olmadığı anlaşılıyor. Metternich henüz meselenin Babıali tarafından Mehmet Ali'nin isteklerinin, bir dereceye kadar yerine getirilmesiyle halledilebileceğini zannediyor ve aynı zamanda biraz da mısırlıları Konya'da karşılayacak olan Sadrazam Reşit Mehmet Paşa'nın ordusuna güveniyordu.

Namık Paşa bu intibalarla Viyana'dan ayrıldı ve Fransa ta-

⁴⁸ Ernst Molden, S. 41.

rikiyle Londra'ya geldi. Elindeki talimatname mucibince yaptığı yardım teklifi reddedildi. Bu hususu tesbit eden elimizde üç vesika vardır. Bunlardan birincisi bizzat İngiltere kiralının II. Mahmud'a gönderdiği tahririn tercemesidir ki ⁴⁹ bu tahrirde kiral gerek kendisinin, gerek milletin bu yardım teklifini çok iyi karşıladıklarını, ancak "bazı ahvâl ve mülâhazat-ı azime,, hasebiyle bu ricanın maalesef is'af edilemeyeceğini, fakat bunun İngilterenin bu meselede bigâne kaldığına delâlet etmiyeceğini; Mehmet Ali, başlayan müzakereleri inkıtaa uğratmak ve tekrar isyana rücû etmek istediği takdirde, kendisine en şiddetli bir surette ikazda bulunmak üzere Kolombiya (Colombie) Cumhuriyetinde bulunan maslahatgüzarı Kolonel (Colonel) Campbell'i Mehmet Ali'ye gönderdiğini ve Namık Paşa'nın vazifesini fevkalâde iyi bir şekilde ifa eylediğini bildirmektedir. Tahririn ikincisi ⁵⁰ İngiltere Başvekâletinden Sadarete, üçüncüsü ⁵¹ ise İngiltere Hariciye Vekâletinden Sadarete hitaben yazılmış olup, her ikisinin de meali birinci tahrirata uymaktadır; bunlarda da istenilen yardımın yerine getirilemeyeceği teessüfle bildirilmekte, İngiltere Devleti'nin Osmanlı İmparatorluğu ile olan müteaddit menfaatlerini gözönünde tutacağı ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına müsaade etmiyeceği tekit edilmektedir. Son olarak Halil Paşa'nın Mehmet Ali ile yapmakta olduğu müzakereleri tervic etmek ve bunların inkıtında ve yahut Mehmet Ali'nin yeniden Osmanlı İmparatorluğu'na karşı harekete geçtiği takdirde, İngiltere Devleti'nin bütün nüfuzunu istimale salâhiyattar Kolonel Campbell'in gönderildiği zikredilmekte ve Namık Paşa'nın liyakatinden ve vazifesini bihakkın yaptığından bahsedilmektedir.

Bu üç tahrirat da Namık Paşa'nın İngiltere'den avdeti esnasında kendisine verilmiştir; halbuki Namık Paşa meseleyi çok daha evvel Babîâli'ye arz etmiş bulunuyordu ⁵². Namık Paşa İngiltere'den ve Fransa'dan gönderdiği tahrirlerinde, yardım meselesi

⁴⁹ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 73, Sıra No. 20392 B.

⁵⁰ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 73, Sıra No. 20392.

⁵¹ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 73, Sıra No. 20392 A.

⁵² Namık Paşa'nın göndermiş olduğu bu mealdeki tahririnin mevcudiyeti tesbit ediliyorsa da (bak, Başvekâlet arşivi Sandık No. 220, Tarih 10 Zilkade 48, Sıra No. yok) bu tahriri maalesef arşivde, tasnif edilmiş evrak meyanında bulamadım.

tahakkuk etmeyince, kendisine verilen talimatnamede⁵³ temas edilmemekle beraber, eli boş dönmek için, Cezayir meselesini kurcalamağa başladığını görüyoruz. Namık Paşa Babıâli'ye gönderdiği 10 Zilkade 1248 (Mart sonları 1833) tarihli tahririnde İngiltere Hariciye Vekili ile yaptığı temasları şu mealde anlatmaktadır: Namık Paşa Fransa'nın bundan evvel burasını muvakkaten işgal ettiğini bildirmiş olduğuna temas ederek Fransa Başvekili Maréchal Soult'un parlamantoda, Gezayir hakkında izhar ettiği, Cezayir'e Fransızların iskânı ve Kostantiniye'nin zaptı gibi niyetleri, bundan evvel bildirilen muvakkat işgal ile kabil-i telif olmadığını ve Devleti Aliye'nin bu hususta İngiltere'nin yardımını beklediğini ve bu hususa bir hal sureti bulunmadıkça İngiltere'den hareket etmeyeceğini bildirmiş ve Fransa'nın Afrika'da böyle bir yere sahip olması İngiltere için çok büyük zararlar vücuda getirebileceğini söylemiştir.

Hariciye Nazırı cevabında İngiltere'nin fikri de aynı merkezde olduğunu ifade etmiş, fakat Portekiz ve Belçika meseleleri bertaraf edilmeden Fransa'ya bu hususta bir şey açılmıyacağını beyan etmiştir⁵⁴. Aynı mektupta Namık Paşa bu mesele hakkında İngiltere Başvekili Lord Grey ile yaptığı mülakatı da hülâsa etmektedir. Lord Grey verdiği cevapta Hariciye Nazırının sözlerine tevafuk eder bir lisan kullanmış, bu meselenin şimdilik sırası olmadığını, Osmanlı İmparatorluğu da Mısır meselesi dolayısıyla buraya asker ve donanma gönderemeyeceğini bildirmiş ve halen bu fikirden vazgeçmenin en doğru olacağını söyliyerek, Fransa ile ileride vuku bulacak olan harbin Cezayir meselesinden doğacağını bildirmiştir.

Namık Paşa bu tahriratına ilâveten İngiltere Kralına vedaa gittiği zaman cereyan eden muhavereyi de dercetmiştir. İngiltere Kralı Namık Paşa'ya hangi tarikle gideceğini ve Rus donanmasının İstanbula geldiğinden haberi olup olmadığını sormuştur. Namık Paşa Rus donanmasının vusulünden haberi olmadığını ifade ederek Rus İmparatorunun izhar ettiği dostluğa karşı memnuniyeti şahaneyi bildirmek üzere Berlin ve Petersburg tarikiyle avdet edeceğini bildirmiştir. Kral cevabında Devlet-i Aliye'nin Rusya ile dost-

⁵³ Başvekâlet arşivi, Sandık No. 73, Sıra No. 20339.

⁵⁴ Görülüyor ki, Avrupa'daki hadiseler İngiltereyi kıs kıvrak bağlamıştır. Bu hadiseleri yakından takip eden Mehmet Ali Osmanlı İmparatorluğu'na taarruzunda Avrupa devletlerinin derhal bir müdahalesinden korkmamakta haklı idi.

luğuna razı olmadığını, çünkü bundan Osmanlı İmparatorluğu için bir fayda memûl olamayacağını söylemiş ve İngilterenin "Hind ülkesine,, yol bulmak için türlü türlü desiselere müracaat eden Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na olduğu gibi İngiltere'ye de tabii bir düşman olduğunu ilâve etmiştir. Namık Paşa buna cevaben Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu zararına olarak büyümüş olduğu şüphesiz olmakla beraber, Rusya'nın bu meselede gösterdiği dostluğun gayr-ı kabil-i inkâr olduğunu beyan ve Rusya Devleti, Osmanlı İmparatorluğuna, mukabilinde hiç bir talepte bulunmadan, yardım teklifinde bulunduğu halde kabul edilmediğini ve İngiltere'ye olan dostluk ve itimadın bir delili olarak bu yardımı İngiltere devletinden istediğini ve ancak bu yardım talebi İngiltere tarafından reddedildikten sonra Rusya'dan yardım kabul edildiğini söylemiştir. Bundan başka Namık Paşa bu tahriratında hareket günü Hariciye Nazırı tarafından çağrılarak kendisine Fransa elçisinin (Baron Roussin) İstanbul'a vardığını ve üç gün sonra Rusya donanmasının İstanbul'a geldiğini ve mezkûr elçi Reis Efendi ile anlaşarak Mehmed Ali'yi taht-ı itaate getireceğini taahhüt etmiş olduğunu⁵⁵ ve bundan dolayı artık Rus yardımına ihtiyaç kalmadığından, Padişah tarafından Rus donanmasının avdet etmesi emir buyurulduğunu ifade ederek, artık Petersburg üzerinden gitmeğe lüzum kalmadığını söylemiştir.

Namık Paşa aynı tarihte gönderdiği diğer bir mektupta, avdetinde Fransada gerek Kral ve gerek Hariciye Nazırı ile olan temaslarını anlatmakta ve Fransa elçisinin Mehmet Ali'yi taht-ı itaate alacağına dair etmiş olduğu teahhüdüne karşı, gayr-ı resmî olarak teşekkür ettiğini bildirmektedir.

Fakat birkaç gün sonra Avusturya elçisine kendi Devletinden gelen tahriratta İbrahim Paşa'nın Mısır kuvvetlerini, yiyecek temini bahanesiyle, İzmir'e gönderdiğini ve İzmir ihtisap nazırını azlederek, yerine Manisa mütesellimi Kara Osman Zâde'yi tâyin ettiğini haber alan Namık Paşa, Fransa Hariciye Nazırına meseleyi açmış ve sözde kalacak vaatlerle İbrahim Paşa'nın durdurulamayacağını ifade etmiş ve yalnız Fransa'ya bel bağlamak Osmanlı

⁵⁵ Bu anlaşma Reşat Ekrem Beyin Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar adlı eserinde yanlış olarak Kütahya muahedesi diye geçmektedir. Başka bir makalemizde böyle bir muahedenin zaten mevcut olamayacağını isbat edeceğiz. (R. Ekrem, S. 160-161).

İmparatorluğu için zararlı olacağını ileri sürmüştür. Hariciye Nazırı cevabında, Hüseyin Paşa'nın mağlûbiyetinden sonra, Fransa'nın donanmasını hazırlamış olduğunu ve İbrahim Paşa Adana'da kalmıyarak ilerlemek istediği takdirde irtibatını kesmek üzere emir aldığını söylemiş, ancak Sadrazam Mehmet Reşit Paşa'nın ordusunun da bozgunluğu çok âni olduğundan, Fransa donanmasının vaktinde yetişemediğini bildirmiş ve Mehmet Ali vaki olan teklifi kabul etmediği takdirde, muharebeye mübaşeret etmesi için donanmaya kat'i emir verildiğini ilâve etmiştir.

Şu halde anlaşılıyor ki zannedildiği gibi Baron Roussin keyfi hareket etmemiş, hükûmetinin kararlaştırdığı hatt-ı hareketi tâkip ederek, Reis Efendi ile kendi arasındaki, yukarıda ismi geçen 21 Şubat 1833 tarihli anlaşmayı, kendi şahsî mesuliyeti tahtında değil, aldığı emre imtisalen imzalamıştır⁵⁶.

Namık Paşa'nın yine aynı tarihte gönderdiği başka bir tahriratta⁵⁷ 25 Şevval 48 (Mart ortası 1833) de Londra'dan hareket ederek, hareketinin ikinci günü Paris'e muvasalat ettiğini ve burada da 9 gün kaldıktan sonra Petersburg tarikiyle döndüğünü bildirmektedir. Namık Paşa bu mektubunda Lûtfi tarihinde (S. 102—103) zikredilen 20 adet topun İngiltere Kralı tarafından Paşa'ya hediye edildiğini ayrıca bildirmektedir.

Namık Paşa Paris'ten hareketle 3 gün sonra Frankfurta muvasalat etmiş ve buradan Berlin ve Petersburg tarikiyle döneceğinden ve buralarda da bir müddet kalması iktiza ettiğinden, kendisine tevdi edilen İngiltere Kralı, Başvekili ve Hariciye Nazırının cevaplarını bir an evvel İstanbul'la ulaştırmak için, kendinin hazırlamış olduğu 10 Zilkade 48 (Martın sonu, Şubatın başı 1833) tarihli üç kıta mektupla beraber maiyetinde bulunan Yüzbaşı Haydar Beyle Viyana ve Belgrat tarikiyle İstanbul'a göndermiştir.

Ernst Molden eserinde (S. 43) bu esnada, Osmanlı İmparatorluğunda, İngiliz nüfuzu çok zayıftı ve Namık Paşa'nın Londra'da soğuk bir surette karşılanması, İngiltere'den beklenmekte olan son ümitleri de kırdı diyor. İngiltere, her ne kadar büyük mecburiyetler karşısında Osmanlı teklifini reddetti ise de, Türk elçisini, diğer elçilerin gıpta edecekleri bir şekilde karşıladı. Namık Paşa

⁵⁶ Karş. Kâmil Paşa, C. III, S. 140.

⁵⁷ Başvekâlet Arşivi, sandık No. 220, sıra No. yok, Tarih 10 Zilkade 1248.

Mavroyanı ile beraber bizzat Kral tarafından Windsor sarayına davet edilerek üç gün de burada misafir edildi.

Namık Paşa buradaki hatıratını da gönderdiği tahrirata ilâve etmeği ihmal etmemiştir. Namık Paşa çok parlak bir şekilde ağırlandığını yazmakta; yemekte daima Kraliçenin sağında oturduğundan, Kral ve Kraliçe ile olan samimi musahabelerinden, Kraliçe ile birlikte yaptıkları at gezilerinden bahsetmektedir. Bu musahabelerde Kral Padişahın resmini talep ediyor; Namık Paşa saraydaki hususî mektebin, bir gün için, Padişahın şerefine tatilini istiyebiliyor; nihayet Kral, Fransa'nın, Mehmet Ali'nin fesadında methaldar olduğunu ve İngiltere'nin, Fransa ile ittifakından memnun olmadığını beyan edecek derecede türk elçisine açılıyor.

21 I. Kânunda vuku bulan Konya mağlûbiyeti haberi 27 de; hemen akebinde, yani bir hafta sonra da Londra'da bulunan Namık Paşa'dan yardım talebinin reddedildiği haberi İstanbul'a gelmişti. Bu suretle bütün ümitlerini kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu çok tehlikeli bir safhaya girmişti; İbrahim Paşa bir hamlede, hiç bir mâniaya tesadüf etmeden İstanbul üzerine yürüyebilirdi, çünkü Mahmut, yaptıkları yardım teklifini reddetmek suretile Rusları da darıltmış bulunuyordu. Maamafih Ruslar, bilhassa İngiltere'de yapılan müzakerelerden birşey çıkmadığını görünce, bu işin peşini bırakmadılar. Rusya'nın gönderdiği hususî elçi General Murawieff, 21 I. Kânun da, yani Konya meydan muharebesinin vuku bulduğu gün İstanbul'a geldiği gibi, Ribeaupierres'in yerine Rus elçisi olan Rutenieff'te Rus yardım teklifini tekit ve teyit etti⁵⁸.

İstanbulda da bu husustaki nokta-i nazarlar biri birinden çok farklı idi. Divan böyle bir yardımın tamamiyle aleyhinde bulunmakta ve Rus yardım teklifinin reddedilerek Mehmet Ali ile doğrudan doğruya anlaşmak arzusunu izhar etmekte idi. Sultanın itimat ettiği Ahmet Fevzi Paşa gibi bazı rical bilakis Rus yardımını istemekte idiler⁵⁹.

Sultan Mahmut, Rus ve Fransız tesirleri arasında bir iki gün bocaladıktan sonra, kaybedecek vakit olmadığından, Rus teklifini kabul etmiş, fakat daha ertesi gün bunun tehlikesini düşünerek

⁵⁸ G. Rosen : Geschichte der Türkei . . . , C. I, S. 163-164.

⁵⁹ Aynı eser, aynı cilt, S. 164.

sözünü geri almıştı. Fakat II. Kânun başında Londra'dan gelen haberler, maddî bir yardımın temin edilemediğini bildirdiğinden, II. Mahmut bunun neticesi olarak, Harbiye Nezaretinde, 3, II. Kânunda Devlet ricalini bir içtimaa davet etti. II. Mahmut bizzat bu içtimada hazır bulunmuştu. Mahmut hazır bulunanlara vaziyetin çok tehlikeli olduğunu izah ederek, bu azgın asiye karşı ne gibi bir vasıta kullanılabileceğini sordu. Bu hususta elde artık hiç bir şey kalmadığından, meclis susmuştu. Bunun üzerine Mahmut elde mevcut bulunan az kuvvetin bizzat başına geçerek vatani müdafaa gideceğini bildirdi. Halbuki bu teklif Osmanlı İmparatorluğu'nu daha zayıf ve daha zavallı bir vaziyete sokmaktan başka bir şeye yarayamayacağından, hazır bulunanlar Mahmut'tan, Rus çarının yardım teklifinin kabul edilmesini rica ettiler. İşte Hünkâr iskelesi muahedesiyle neticelenen Rus yardımı bu şartlar içinde kabul edilmişti⁶⁰.

Yalnız şu noktayı unutmamalıdır ki II. Mahmut İngiltere'ye müracaat etmekle, her ne kadar istediği yardımı temine muvaffak olamadı ise de, Avrupa'nın dikkat nazarını Rus yardımına tevcih ederek, Avrupa devletlerini ayaklandırmış, onları bu mesele de aktif bir rol oynamağa icbar etmiş ve bu suretle bu yardımın Osmanlı İmparatorluğu için çok daha az zararlı olmasını temin eylemiştir.

⁶⁰ Aynı eser, aynı cilt S. 165.

KABAKCI MUSTAFA İSYANINA DAİR YAZILMIŞ BİR TARİHÇE

İ. HAKKI UZUNÇARŞILI
Balıkesir meb'usu ve T. T. K. üyesi

Başvekâlet arşivi vesikaları arasında olan bu tarihçe ¹ Kabakçı vak'asına ve Sultan Selim'in hal'ine dair yazılmış olan diğer yazma ve basma eserlere nisbetle pek basit ve aynı zamanda tahrir tarzı itibariyle yanlışları çok ise de bu gibi vekayinameler bazan birbirlerini ikmal eylediklerinden dolayı bunun mecmuamızda neşri faideden hali görülmemiştir.

Sultan Selim zamanında tevsi edilen yenilik kendisini gösterdikçe bir kısım âtiyi gören münevver devlet adamları bundan memnun olurlarken bir kısım muhafazakârlar da -ki içlerinde münevverler de vardı- taassub ve muhtelif ihtiraslar sebebiyle bu yeniliğe aleyhtar idiler. İşte bundan dolayı Kabakçı Mustafa vak'ası denilen reaksiyona dair eser yazmış olanların bir takımı bu teceddüdün lehinde ve dar görüşlü veya menfaatleri haleldar olanlar da aleyhinde idiler. Aşağıda suretini neşrettiğimiz tarihçe, ikinci zümre taraftarlarından biri tarafından yazılmıştır. Vak'ayı tertip eden ve körükleyen sadaret kaymakamı Köse Musa Paşadır ki nizâm-ı cedidin en nüfuzlu adamlarından sadaret kethüdası İbrahim Nesim Efendinin tavsiyesiyle o makama getirilmiştir.

Tarihçeyi yazan zat nizâm-ı cedid ricaline taraftar değilse de aleyhlerinde de atıp tutmayı fakat bazı noktalarda iğneleyici bir lisan kullanmıştır. Tarihçenin bazı yerlerindeki ibare ve cümleler okunamadığından ya aynen yazılmış veya terkedilmiştir. Terkedilen yerler zevait kabilinden olup silsileye hâlel vermemektedir. Mamafih arzu buyuranlar koymuş olduğumuz fotoğrafa bakarak tetkik buyurabilirler.

¹ Bu tarihçe henüz numaralanmamış olup Arşivde mühim diye ayrılan vesikaların konmuş olduğu tahta bir kutuda bulunmaktadır.

Nizam-ı Cedid aleyhindeki harekete dair bir tarihçe

Çün irade-i ezeliye-i cenab-ı halik-i kevn-ü mekân verây-ı pûşide-i lemyezel, vukuyâfte-i seraperde-i mülk-i cihan ola geldiği vares-te-i kayd-ü beyandır. Binaen alâ zâlik mukteza-yı irade-i seniyye üzre Karadeniz Boğazında kâin kal'alar neferatının nizam-ı cedid askeri zümresine ilhakı ile tanzimi karargir olan suret veçhile canib-i mîrîden dühte ve îmal olunan esvapları irsal ile nizama rap-tolunmak hususu için serbostaniyan Şakir Bey ilbas-ı hil'at ile memur buyurulduğundan mumaileyh dahi irade-i aliyye üzre Kavak-ağası Halil Ağa'ya tenbih ve tekit eylediğinden başka mukadde-ma boğaz kal'aları nezaretine memur reis-i esbak Mahmud Efendi'ye dahi husus-u mezbur mahsus ifade buyurulmaktan nâşi merkum Halil Ağa ile Efendi-i mumaileyh müşavere ve bilittifak neferat-ı merkumuna keyfiyet-i mezbure ifade ve ilbas olunacak esvapları irae olundukta evvel-i emirde suret-i inkıyad ile sem'an ve taaten merasimini icrada kusur etmeyüp beyinlerinde nâire-i fiteni İkad ve galeyân-ı diki fesâd itmek meram ve dilhahları olmağın cevaplarını vakt-i diğere talik itmişler ise de mezbur Halil Ağa merkumlara cebir ve şiddet ve unfle muamele eylediğinden ne olmak ihtimâli vardır, uramayormusunuz diyerek ağa-yı mer-kumu hezarpare kılıb ba'dezin bu hususu temyiz ve tekmil eylemek menut-ı uhde-i hamiyetimizdir deyu ittifakan hareket ve Mahmud Efendi'yi dahi i'dama müsaraat eylediklerini efendi-i mumai-leyh istihbar eyledikte kayık âmade kılıp çent nefer âdemiyle fir-rar kast eyleyüb ancak :

Beyt

Sarulup çıktı draht-ı ömrüne mâr-ı ecel
 Âşıyan-ı tende yatur bülbül-i can bî haber

mazmunu ile harmen-i âlemden dâne-i maksûmu çide ve kafes-i vücudunda dâmkeş-i kayd-ı hayat olan mürg-i cân-ı nâtuvanına dest-i ecel pûşide olmağın kayık ile firara ruhsatyâb olmayacağıın derkle hâh ve nahâh Kireçburnu sevhiline hurûc ile dahî rehâyâb olamayup neferât-ı merkumun verâsından yetişmişler ve Büyükdere ustası [Bostancı ustası] önlerine çıkup mumaileyhin halâsı emrinde bölük başılara recaya iptidâr itmişler lâkin reside-i gûş-u hûşları olmayup çend tüfenk endaht ile mumaileyhi ve mühürdarı yamağı Nuri Ağa bîçare (yi) menzil-i ademe reside kıldıkları haber-i vahşet eseri

firara kudretyâb olan duhânfsi Emin Ağa tarafından Dersaâdet'e İbrahim Kethüdaya² ifade ve takrir ve mumaileyh dahi keyfiyeti acaleten Bâbüâlîye tahrir ve bu fezahate kurb-ı saltanat-ı seniyyede müteca-sir olanların indifağı ve şerare-i fesad cemi-i erazil ve esafîle sâri olmadan ateş-i mazarratları itfası için 1222 senesi mah-ı rebiyülev-velinin 18 inci salı günü kaymakam ve sekbanbaşı ağa, efendi-i mumaileyh Zindan Kapusu haricinde ve Çartak tâbir olunur kullu-ğa vusûl ve bâdel mes'ul, keyfiyet sekbanbaşı ağadan tefahhus ve istifsar olundukta mumaileyh cevabında :

“Neferat-ı mezbûrûnun tahaşşur ve isyanları malûmum değildir. Def'i tedbiri dahi mütevakkıf-ı rey-i seniyyeleridir, dediginde İbrahim Kethüda cevabında :

“Bunlar karga derneğidir, Beher hal def-i mümkündür, eğerçi mümkün olmayup fesadları İkaında israr ederler ise cebren indifa-ına bakılır, tefekkür idecek mevaddan değildir, elbet nizam virilür., kelâmı ile ref-i meclis olup :

Beyt

Şâh-ı hâver çıktı hisar-ı çârüme
Âsumântler büruc-i çarha çün dikti alem

vefkince irtesi çarşamba günü neferat-ı merkumun Boğaziçinden hareket ve Rumeli tarafından Hisarlar ve Ortaköy ve Beşiktaş ve Tophane(ye) gelince kattı, vâfir asker peyda ve alaylarına alemle-rin pişvâ ve münadfleri nidâ ile :

“Ey ümmet-i Muhammed ağâh olunuz ki bizim ancak garaz ve maslahatımız nizâm-ı cedidin ref'i ve ferk-ı ibâd-ı müsliminden, mezalimin ref'idir. Yohsa kimsenin iyâl ve evlâd ve emvâl ve agraz-ı saireyi mealleri olmayup içimizden gasb-ı mâl ve hetk-i namus-ı iyâl kasdında oluru olur ise derhâl vücud-ı mefsedet âlûdını bin-nefs İdam ve paymâl eylemek câygir-i mâfilbâlimizdir, cemiyetimizi fâsid hayâl ile masalihinizi iptal itmeyüp cümleliz dükkânlarınızı küşâdbirle ahz-ü İtâlarınıza kemâ kân mübaderet ve yeniçeri olan-larınız refakat idin,„

deyû ilân ve İfaat ve Tophane kışlağına duhul ile birinci

² Kethüda-yi sadr-ı âli olan İbrahim Nesim Efendi nizâm-ı cedidin en ileri gelenlerinden olup sadrâzamlara bile tahakküm ederdi. Bundan dolayı kendisinin zevâlini istiyenler çoktu.

bölüğün kazanını alup ol gice Galataya duhûl ve Galata sükkânından tüvanâ ve bahadır katt vâfir gayrı ez mubalâğa şâiyle? on bin miktarı alemlerin çeküp alessheher karşı Balıkpa-zarı ve Yemiş iskelesi ve Kapan-ı dakik (Unkapanı) ve ol canip-lere fevç fevç geçüp:

Beyt

روان شد بیای سپه فوج فوج
چو بحر خروشان در آید بموج

zemzemesi ile Ağakapusu pîşgâhında müçtemi' ve ârâm ve zamir-i derunlarını ilân ve ifham ve icra-i meramları isti'lâm olunmak lâzime-i havas ve avâm olduğundan keyfiyetin istifsarı ile cumhurun sebep ve illeti ve sözbaşuları tefrikiyle varak-ı istid'alarına imza-yı müsaade temyîz olunmak muktezâ-yı raiyetperverî ve teşfikten olmağla şeyhülislâm sellemehüselâm efendi hazretleri bâ emr-i hü-mâyun Ağakapusu'na vürûd ve Tekeli tâbir olunan kasr-ı dilkü-şâdede mevcut olmalarıyla askerî serkerdelerinden kasr-ı mezbure bî had ve hudud nice mâlâyânî kelâm-ı turrehat sudur ile şeyhül-islâm efendi hazretleri³ ve sekbanbaşı ağaya:

"Buyurun Et meydanı ki⁴ mahall-i mezbûr cemiyetgâhımız. Ol mahalde sizlere cevabımız ve iltimas-ı bâ sevabımız vardır,"

deyû ibramlarına binaen hemen bargirlerine süvâr ve meydân-ı mezbûrede Tekke tâbir olunan mevzide karar ve rüesa-yı askerî, efendi-i müşarünileyh hazretlerine suret-i hâli iş'ar ile evvelâ üç madde üzerine yedlerine bir kıt'a fetva-i şerîf ve bir kıt'a hüccet-i şer'iyeye itasını tefhîm ve sâniyen rical-i devlet-i aliyyeden 11 kimesnenin hayyen kendülerine teslim olunmasını arz ve tâlim itmeleriyle istid'aları badettanzim zikri âtt ricalin meydan-ı mezbûre vürûd ve zuhuruna dide küşa-yı intizâr ve sükkân-ı Âsitane ise rical ve nisvan ve reâyâ ve sıbyân cemiyetin kesret ve bağteten zuhûr ve karışından kalup müminîn ve cümle ehl-i zimmet herkes hanelerine sür'atle esvaka sığmayup pabuç ve kellepûş bırakarak firar eylerler iken keyfiyetin kimesneye ziyan ve zararı olmadığını درکاً و ايمان derken ve İkan ile netice-i hâle nigerân oldular.

Ricâl-i devlet-i aliyye seherî Babîâli'ye cem olup cemi-i ekâbir-i ulema ve kaymakam paşa hazretleri ile müşaverelerinde müşarün-

³ Şeyhülislâm Topal Ataullah Efendi idi.

⁴ Etmeydanı yeniçerilerin Yeniodalar tâbir olunan kışlaklarında idi.

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a letter or official document, written in a cursive script. The text is densely packed and covers most of the page. It appears to be a formal communication, possibly related to military or administrative matters, given the context of the caption. The ink is dark, and the paper shows signs of age and wear.

Mustafa Reşid Beyin İbrahim Paşa'ya mektubu

ileyh ve ulema efendiler redd-i cevap itmeyüp izhar-ı sükûtu ihtiyar eylediklerinden keyfiyet İbrahim Kethüda marifeti ile huzur-ı hümayuna telhis olundukta taraf-ı hazret-i şehriyâriden:

“Ne vech ile defi enseb olur ise ol vech ile tanzimine bakın ve kendü başınız halâsı için beni meydana koyup padişahımızın matlubu şudur budur deyû ilân eylediğiniz evrakı ateşe yakun,”

cevabı vürudunda herbiri meyus ve hayran, sergerdan olup ulema efendiler hazeratı ile kimi Babîâli'den firar ve hulûl ve kimi konaklarına cây-ı selâmet hisseyledikleri mahalle vürud ve gûya tahlis-i can eylemek ümidiyle vasıl-ı maksud olup gittikçe asker müterakki olmağın terakki-i habaset rûnümud olmakta ve kani matlûbumuz olan hasımlar deyû herbiri diğ biler ve hûn-ı mefsedet makrunlarına aş virirler ve taraf taraf cüst-ü cûda sarf-ı iktidar iderler iken Langa Yenikapusu haricinde Gülâbi oğlunun hane-i kâfiranesi İbrahim Kethüdanın cây-i tahassunu olup ol hane-i muzlimhânede ihtifası askerin istimai olıcak hanesi basılıp yağma ve taraç olucağı meczum-ı yakın oldukta Babîâli'ye bil ifade kapu kethüdası ve Langa kulluğu ve Harbeciler marifetleri ile ihraç olunup piyadece Meydankapusu'na vüsulü anda bâran-ı belâ gibi sâti'i zerrin başına inüp *رجع الى اصله كل شيء* kaziyesi hakkında icra ve mehter başısı dahi farkdan arf vech ile amihte-i türab ve mahv-u heba oldu.

Ve yevm-i merkurda Hacı Ahmed oğlunun kapu çuhadarı İsmail namiyle bir şahs dahi mevzi-i mezkûrda hamle-i vahidde vücudı sahife-i ruzgârdan sahni hakk-ü imha ve ceraim-i sabıki mükâfatı vaktinde icra kılındı. Eğerçi istid'a ve matlupları olan ecilleden ser defter-i mutalebe ve mugalebe Bostancıbaşı Şakir Bey enderunda katl olunup sair mesturül esamı kethüdâi rikâb-ı hümayun Memiş Efendi ve reisülküttab Sâfi Efendi ve Darphane Emîni Bekir Efendi Babîâli'de hamam odasında katl olunduklarında ser-i maktuları meydana fâsıl ile galetan ve kibâre azîm haşyet ve mahall-i seyran olunduktan sonra ol gün kusur maksutların ele getiremeyüp akşam oldukta leyle-i mahudeyi gündüz misali meş'aleler ile ruşena kılup sabaha intizar ve şeyhülislâm efendi hazretlerini alâ tarikil müsafir meydan-ı mezburda istikrar eylediler.⁵

⁵ Burada bir kıt'a varsa da karmakarışık olduğundan yazamadım.

Çün sabah olup âfitab-ı tâbdâr ufk-ı kevakibten arz-ı dîdar eyledikte askerın matluplarına kemal-i hâhiş ve taaccüpleri müstağ-nî-i anışsiar yani gittikçe asker müterakki olmaktan naşi her birinden bir güne hezeyan nümâyan oldukça rüesa-i askerî ulema efendileri teklif ve cülûs olunmasını dahi istid'alarına terdif kılındıkta bu husustan feragatleri zımnında efendiler hazerâtı her çend niyaz ve iltizam ve kast-i teklif ve kemakân teklife ikdam ve iltizam ve ibram etmişler ise de kârgir olmayup çar nâçar askerî alemleriyle ulemâ efendiler pişva ve doğru Babıâlf'ye vürud ile kaymakam paşa hazretleri⁶ ve ser-i iftiharları âlemet-i divan-ı hümâyun ile tezyin birle bab-ı hümâyuna gelip kapular mesdud olduğundan bir miktar ârâm ve bade küşad ile yalnız efendiler ve kaymakam paşa ve bulunan rical-i devlet-i aliyye duhûl ve askerî alemleri bab-ı hümâyundan ta Babıâlf'ye kadar serapa iki keçeli Yeniçeri ve ecnas-ı muhtelifi ki her birinin lisanı kabahat beyanında "biz istemeyüz,, gûyan oldukça on bini birden yekseda feryat ve figanları suud-ı asüman olmakla darüs-saâdetişşerife ağası keyfiyeti istima ve suret-i hali ittila eyledikte iş işten geçti derya-yı kaza taşı baştan aşdı deyû heman Sultan Selim Hazretlerini harem-i hümâyuna tahrik ile kubbe altında taht-ı âlibaht âmâde kılup Sultan Mustafa Han İbnüssultan Abdülhamid Han Efendimiz mabeyne davet ve muazzezen iydi şerif-i meserret redif alâmetlerini ilbas ile hareket ve taraf-ı yemininde ağayı müşarünileyh ve yesarında silâhdar-ı şehriyarî ve sair ağayan ile kubbe altına teşriflerinde şeyhülislâm efendi hazretleri mukabele ve muvacehe-i hazret-i şehriyarî ile دست برداشت destberdaşte-i hazret-i girdgâr ile duayaya iptidar ve sada-i âmin peyveste-i kubbe-i nühdevvar olup kıraat-ı fatiha-i şerif ed'iyye-i me'sure-i şehriyaraneye karar verdikten sonra bittekrim taht-ı hümâyuna iclâs ve bünyad-ı taht-ı alibaht, cülûs-ı me'nus-ı hüsrevaneleriyle metin-i asayiş ve badehu bilcümle biat ve ilân-ı tebaiyet birle devam-ı ömr-i devlet-i şehinşahiye muvazabet ve resmen şeyhülislâm efendi ile kaymakam paşa hazretlerine ilbâs-ı hil'at-ı behcet de'b-i dirin-i saltanat-ı seniyyeden olduğuna mebni hil'atlerin iksası ile taşra avdetlerinde cum'a vakti bir saat mürûr itmiş ise de askerî tarafından padişahımızı rü'yet iltimas kerde-i cemiyetimizdir deyû selâmlık olmasını rağ-

⁶ Köse Musa Paşa.

betlerine mebni Ayasofya cami-i şerifine selâmlık oldurulup nam-ı nami-yi şehriyarî hutbe-i şerife-i cenab-ı mustafavî kıraat münir-i şevket olmağın soffa ve Sarayburnu ve Tophane ve sair mevaziden toplar endahıtı ile ilân-ı cülûs-u hümâyun-ı meymenet makruna mübaderet kılındı.

Ol esnada mabeynci Ahmed Bey hayyen girifte olunduğu kaymakam paşa hazretlerine ihbar Babîâli'ye isâli ferman olunduğundan Alay Köşkü pişgâhına geldikte askerî taifesi mir-i mezburu rü'yetlerinde ol zebun-ı natuvan üzerine kâffe-i ma'şer neşr yani izdiham-ı haşr-i ehl-i muhşerûn aley ve hücum ile her paresi hulkum-ı kilâbe luhum oldu. Güruh-ı mezbur defterinde mesturülsemadan (mesturülesamiden) hengâm-ı nimetinde balin-i zerkeş-i afitab ve pister-i zerbeft-i kehkeşane serfürû itmeyen sabıka defteri-i irad-ı cedid elhaç İbrahim Efendi eynelmefer ağazesiyle sahilhanesinde suyolu lâğımını mevâ ve mekar eylediği hafaya-yı cemiyet eserden olup ancak mumaileyhi sû be sû taharri ve custücu eylediklerinde ol rûz-ı firuzda ıkal-i zerrin şakka-i hurşid paye-i selh-i vakti asırda olup mütemayil-i zeval iken Babîâli'den muayyen kapu kethüdaları ve harbeciler mumaileyhi mahall-i mezburdan ahiz ve ihrac ile Babîâli'ye tesyir ve çavuşbaşı odasında takrir ittikleri izale-i vücuduna hasretkeşide olan efrad-ı تمداد ta'dadın mesmuları oldukta mumaileyh tavaif-i muhtelifeyi bî füruğ ve şahid-i deavi-i dürûğ hakaretiyle verasından kakarak ve nize-i tizeleriyle zahm açarak Sultan Bayezid yemenicileri sokağına vüsulünde meşy-ü harekete iktidarı kalmayarak sayeveş kamet-i zaf-nümudu nakş-ı pister-i türab olmağla tiğ ve şimşir zaif ve kebir ser-i bidevletine saikagîr olup vücud-ı illet aludı sadpare ve bezm-i zindegânından avâre ve hâşiye-i fasiha-i âlemden nam-ü nişanı hâk ve taharet kılındı.

Ol gün taife-i bihâife bab-ı hümâyundan bayrakların çeküp makarr-ı cemiyetleri olan Etmeydanına revan ve canib-i şehriyâriden nâil-i ihsan-ı fıravan ve ziyafe-i binihaye ile dilsir ve şakir ve handan oldular. Ol gice dahi killet-i ömr-i düşmen gibi zımmame-i ihtiyarın bend gerden-i vahş-i zülfüsiyah idüp oldu şafak ayarı surh-ı vehlede ezin suphun arusu olmağla çarh atına süvar mefhumu üzre:

Girince câme haba cihan-ı bukalemun
Uyudu fitne-i âlem kevakib açtı uyun

Ol şeb reside-i deşt-i subuhgâh ve deriçe-i subh-ı sadık den-
dane-i kilid-i şua-ı hurşid ile münkeşif-i hânîkah oldukta izale-i
vücuduna keşide-i kalem ve defter-i ömrüne çekide-i sıfır-ü rakam
olanlarından biri dahi sır kâtibî olup ⁷ Bozdoğan kemeri kurbünde
aççıbaşısının hanesinde muhtefi olduğu mütecessise gayr-ı hafi ol-
mağla hane-i mezkûrda manende-i kemermiyan-i halkagir gibi aman
oldukta giriftar-ı pençe-i kudretleri olacağı ihtisası olıcak damdam
dama atılup firar kastında iken bihikmetillahi tealâ alâmet-i cununa
müptelâ ve 15 zira saçığından kendisini aşağı ilka ile nüzulü anda
helâk ve teslim-i can-ı derd nâkten mukaddem katl olup ser-i
maktu-u meydana İsâl ile ibreten lilgayr cemi rical ve eptale
mahall-i seyr olup جسدى hayli نيه beste misâl-i çarub zokakları refte
ve bilâşuste(?) vücud-ı bisudî nokta-i sehv gibi sahife-i hayattan tıraş
ve kezalik nisyan ve nesh-i erkam iptal ve resan oldu(?)

Ve defterî-i frâd-ı cedid Ahmed Beyefendi eski odalarda bir
kışlağa vusul دخيل عرضك Vefkince istimaını kabul eylediğın-
den bilâ ihafe mumaileyh meydana İsâl ile hakkında teveccüh-i
irade-i aliyye sünuh-ı istifsarı için meydana tevkif ve takrir ve
yedlerinde mevkuf idigün Babîâlî'ye tahrir eylediklerinde Babîâlî'-
den dahi tahlis-i afvi hususî irade-i padişahiye havale olunmağın
bâ hatt-ı hümâyun mal-i in'am ve ceraim-i sabıkı ve refte-i keşi-
de-i afv-ı kalem ve safhi rakem ile makziyyülmeram olundu.

Dahi matlube-i ecilden biri dahi kapan naibi Abdüllâtif Efendi
olmağla ol dahi saydolunmuş olup ancak memur olduğu kapan-ı
dakik muhasebesi için icra-i tedip tehir ve muhasebesi rü'yet ve
tekmil olunduktan sonra Sinop kalesine nefy ve tevsili ferman bu-
yurulmuşken birtakrib medine-i Bursa'ya mahall-i makamı tebdil
ve tesbil kılındı. ⁸

قضاء قلمتراش قدر کسکین اولور
خط نمونمسنه باقسونکه عزیزک اشیدر

meali cümle hesabı havi ve tafsil-i sergüzeşte kâfidir.
Zira bu keyfiyetin zaman-ı sabıkta zuhur-u emr-i müşkil olup
هرکس بقدر خویش گرفتار محنت است
hususâ ummetan-ı bî insaf gürûh-ı mezbureden mukzaccır ve

⁷ Ahmed Bey.

⁸ Bu da idam edilmiştir.

mutazzarır olduğundan başka hergüne agraza tasaddi ve yağma ve hetk-i namusa teaddi vukua geldi. Tarih dide ve asarşenide olanların malûmu olmağla bu cemiyet suretyab oldukça موی زنگی وار muyizengivâr halk-ı cihanı birbirine giriftar olup her ferdin ukde-i müşkül-küşa-yı âlâmı rişte-i itaat nişan ile gayr-i mukarrer ve izdiham-ı âmmede hiç kimesne rahat ve âram ve âsudeği haram ve namüyesser iken hamdenlillâhi tealâ celle ve alâ bir mur-ı zaif vak'a-yı mezkûre zuhurundan vahşetdide ve remide olmadığı mahz-ı gayet-i cenab-ı bâri idigüne güvah-ı âdil-i kâfi ve delil-i vafi bu olur ki askerî tarafından mutalebe ve mukalebe ile murg-ı can-ı natüvanları menzil-i adem-i toprak iden zevatın herbiri gûya bir metin hisar-ı rasinülbeyan olup kaza yüzbinden mütecaviz rical-i zihal imal-i selâsil ve hayali itmişler. Suret-i cidarlarında nakş-ı nezl-i lüzûl ve birtaraf cûz'f inhinâ ve temayül müşahede olunmak gayr-ı ez tahayyül iken muhassıl üç gün içinde zavâbit-ı bürûc ve bedenlerinin müddet-i istihali karın-i inkıza ve inhilâl olmağın meydân-ı âlemden ref-i sıklet ve nakl-i esbâb-ı rihlet ile daht cümhurun şerare-i fesadları muntafi olmayup neticeleri cülûs-ı hümâyun olduğundan zamirlerin kavilden file yetürüp bâdehu alemlerin bend ile herbirleri mahallerine avdet ve ric'at ve devam-ı ömr-i devlet-i padişâhıye muvazabet eyledikleri sebt-i âsâr-ı sahf-e-i rûzgâr olacak kazayâ-yı acayibân ve eşrat-ı sâatten olmağla bu fakir her ne kadar nufuz-ı bidaâden berî ve hâlf ise de mâelkusur deryadan katre olmak üzere hallâl-i izâm ve ihvân-ı kiram-ı lâzım-ı igtimâm dilârâm olur ümidiyle nakl-i rivâyâta kem-ü kâst ve kec-ü rast mübaderet kılınmağın şikeste beste ma'zûr ve kusur ve kesri damen-i safh-i pîrâmenlerle mestur buyurulmak irâe ve kıraate rağbet eyleyen zât-ı hoceste sıfattan mercûdur.

ÂMEDCİ MUSTAFA REŞİD BEYİN KÜTAHYA'DA BULUNAN MISIR KUVVETLERİ KUMANDANI İBRAHİM PAŞAYA MEKTUBU

İ. HAKKI UZUNÇARŞILI
Balıkesir mebusu ve T. T. K. üyesi

Malûm olduğu üzere Mısır valisi Mehmed Ali'nin metbuu olan Osmanlı padişahına karşı isyanı üzerine muhtelif sebebler altında mağlûp olan Osmanlı ordusunun vaziyeti ve işin siyasî bir şekil alması üzerine İbrahim Paşa ile anlaşmak üzere İstanbuldan Kütahyaya o tarihte Âmedci bulunan Mustafa Reşid Bey (paşa) gönderilmişti. İbrahim Paşa her geçtiği yeri Mısıra ilhak eylemiş ve oraya kendi tarafından mütesellimler tayin eylemiş ve bu meyanında Kütahyaya da Osmanlılar zamanında Rauf Paşa'nın mütesellimi olan Dürrî zâde Reşid Ağayı ibka suretiyle mütesellim yapmış ve ona Mısır ordusu karargâhından bir de buyruldı göndermişti¹.

İşte bu sırada, yâni 1248 (1832) senesi sonlarına doğru Zilkade ayı içinde Mustafa Reşid Bey Kütahyaya varmış ve İbrahim Paşa ile görüşmüş, sonra İstanbula dönerek vaziyeti Sadriâzama ve Padişaha arzetmiş ve pâyitahtta yaptığı mülâkat neticesini İbrahim Paşaya bildirmiştir.

Aşağıya suretini koyduğum bu mektup iyice gözden geçirilecek olursa, Mustafa Reşid Beyin zekâ ve kiyaseti ve diplomatlık-taki mahareti ve bu tehlikeli işi hüsnü idaresi göze çarpmaktadır.

¹ Mısır ordusu, Konya ovasında Sadriâzam Reşid Mehmed Paşa kuvvetlerini mağlûp ve Reşid Paşayı esir ettikten sonra Kütahyaya doğru ilerlediği sırada tabiatîle mazûl olan Reşid Mehmed Paşa'nın yerine merkezi Kütahya olan Anadolu valisi, Karahisar ve Mentеше sancakları Mutasarrıfı Mehmed Emin Rauf Paşa Sadriâzam olmuştu. Rauf Paşa Kütahyadan ayrılırken bir buyruldı ile Dürrî zâde Reşid Ağayı yerine mütesellim bırakmış ve onu müteakip Kütahyayı işgal eden İbrahim Paşa da aynı zatı mütesellim yapmıştır. Gerek Rauf Paşa ve gerek İbrahim Paşa buyrulduları sureti Kütahya mahkemei şer'iyesi sicillinden alınarak (Kütahya Şehri) isimli eserimizde neşredilmiştir.

İşte anın temin eylediği muvaffakiyet neticesinde 1249 Muharrem (1833) inde Kütahya muahedesi aktedilmiş, İbrahim Paşa iki buçuk ay kadar Kütahyada kaldıktan sonra Gülek Boğazını aşarak cenuba çekilmiştir².

* * *

Mektubun sureti

Çakerleri vaktâ ki taraf-ı devletlerinden müfarekat-ı âcizane-min üçüncü salı günü teveccühât-ı haseneleri berekâtiyle Dersaadete dahil olarak doğru devletlû veliyün-niam Müşir Paşa kardeşlerine gidecek cevabnâme-i sâmilere takdim eylediğimden başka çünkü tafsil-i hal bende-i keminelere takrir-i âcizaneme havale buyrulmuş olup kulunuz ahval-i hâliye cihetiyle ibtida devletlû veliyün-niam Mehmed Ali Paşa efendimiz hazretleri pederlerine ve sonra taraf-ı valây-ı düsturilerine azimet ve iktisab-ı hususiyet etmiş olduğumdan âcizane iltizam eylediğim hayrhâfi ve sadakatim iktizası üzere meyanede olan bazı kıl-ü kalın külliyyen mübeddel-i hüsn-i hâl olması emel-i mahsusum bulunmak hasebiyle zat-ı samflerle esnay-ı müsahebatta mücerred gâh teklifsizliğe ve gâh siyak-ı muhavere icabına mebni lisan-ı devletinizden mugayir-i meslek-i ubudiyet sudûr eden dirice sözleri kat'a kale almayarak hemen adâb-ı makbule-i sıdk-ü ubudiyete dair vâki olan ifadât-ı seniyyelerini öğretleyüp tatlıca söylemek suretini kendü vicdanımda münasib ve maslahata mugayir ve hakk-ı devletlerinde her veçhile hayırlu ve enfa' bulduğumdan müşir-i müşarün-ileyh hazretlerine taraf-ı samtlerinden tebliğ-i selâm ve arz-ı hulus-i hakikat ittisam ile taraf-ı saltanat-ı seniyyeye iltizam buyurmakta oldukları niyet-i hâlise ve ubudiyet-i sâbiteleri keyfiyyâtını ve (okunamadı) olan Adana maddesinden dolayı vâki olan iltimaslarını lisan-ı âcizânem döndüğü kadar selika-i sıdk-u hakikatle tefhim ve inba eyledim. Doğrusu anlar dahi her ne sebebe mebni ise zât-ı sâmilere muhlis-i hayr-endişleri olmaklığı iltizam edinmiş olarak her halde teveccühât-ı aliyenin hakk-ı sâmilere tezayüdünü istediklerinden ve geçende vârid olan tahrirat-ı behiyyelerinde münderic olan tâbirat-ı ihlâs ayât mahzuziyetlerini mucip olmuş olduğundan kulu-

² Mısır ordusunun Kütahyayı işgaline Kütahya halkı (Arapların geldikleri zaman) derler ve bazı vak'aları tesbit için bazen bunu tarih başı gibi kullanırlar.

nuz dahi müvalât-ı hakikiyye-i düsturîlerine dair kelimat-ı lâzime tekrarîyle kendulerinde bir kat dahi gayret-i nâfia zuhura getürilerek bil-maiyye ve min gayr-i haddin mubarek hâkipây-i meram bahşay-ı hazret-i şâhâneye ruhsûde olduğumda dahi ahval-i felekiyye iktizasından nâşi eğerçi bazı şeyler vuku bulmuş ise de İbrahim Paşa bendeniz el-haletü hâzihi taraf-ı eşref-i saltanat-ı seniyyenizde doğrusu gerçekten iltizâm-ı sıdk ve ubudiyet etmiş ve hususîyle heme hâl tahsil-i rızây-ı meyamen iktiza-yı şehinşâhîlerine sây-i bi-hîmal itmekliği akde-mi efkâr idinmiş ehass ve esdak bir kulunuz olduğundan başka kendusi dahi sâye-i hüma pâye-i mülûkânele-
 rinde kudema-yı vüzerâ-yı izâmdan bulunarak şevketmeâb-ı merâ-himnisab efendimizin kadim bende ve bende zâdesi bulunduğundan pederi Mehmet Ali bendeniz hakkında erzan buyrulan müsaadat-ı seniyye-i cenab-ı cihandarinizden kendusi dahi başkaca hissedar-ı mefharet olmak üzere Adana eyaletinin muhassıllık veçhile uhdesine ihalesi niyazında oluyor ve bu suret-i lûtf-ü ihsan rehin-i müsâafe-i seniyye-i şâhâneniz buyurulduğu halde pederinin İmar-ı memalik-i mahrusa-i şâhânenizce çalışdığı misullü kendusi dahi eyalet-i mezkûrenin hüsn-i İmar ve idaresile taraf-ı eşref-i zıllullâhîleri için isticlâb-ı daavât-ı hayriyyeye sarf-ı mahasal-ı liyakat edesin bundan böyle aleddevam isbat-ı sıdk-u ubudiyet ve ifay-ı feraiz-i şükranîyyete muvaffak olmaklığa sarf-ı vus'ü makderet edeceğine taahhüd ediyor mezâ (mâ mezâ) olmaklık arzusu olduğundan inşaallahü teâlâ sırası geldikte âsitâne-i saâdetlerine sair bendegânları misüllü bil-iftihâr gelüp kadem-i hümâyunlarına yüz sürerek mubarek hâkipay-ı merahim ihtivâ-yı şehinşâhîlerine rusâ-yı mefharet olarak belki olvakıt zîver-i sine-i mubahâtı olmak üzere iftihar nişan-ı âlîsi ihsanına dahi niyâzmend olacağını söyleyor yollu levâzım-ı ubudiyete dair vâkıf olan ifadât-ı seniyyelerini güzel güzel beyan ve tebliğ eyledim ve fil-hakika müşir-i müşarün-ileyh hazretleri bu babda daht irad-ı kelimat-ı tayyibe ile levazım-ı gayretkeşi ve hayırhâhiyi kemâyenbagi icra buyurdular ve bu veçhile şerait-i rasne-i ubudiyet evfak suretle vâkıf olan hüsn-i ifadat ve iltimas-ı âlîleri nezd-i mekârimvefd-i hazret-i şâhânedede rehîn-i hayyız-i mahzuziyyet olarak rabbimiz tealâ hazretleri eyyâm-ı ömr-ü ikbal-i hümâyunlarını rûz efvân buyursun cemi zamanda padişâhân-ı zışan ve betahsis veliyün-nîmet-i biminnetimiz veliyyün-nîmeti âlemiyân efendimiz hazretleri ise zat-ı mekarimsimat-ı şâhânelerine

iltizam-ı sıdk-u ubudiyet eden bendegânları hakkında hiç bir şeyi diriğ buyurmadıklarından eğerçi İbrahim Paşa bu Adana madde-sini pederine yazılmasını iş'ar etmiş isede bil-farz pederi bundan feragat edecek olsa bile mademki kendusi bu veçhile tarafı şâhânenize samimî ibraz-ı kemal-i sıdk-u ubudiyet etmiş olmakla babası hakkında bunca inayât-ı seniyyemiz zuhura gelmiş olduğu misüllü Adanayı daht vâki olan niyazına binaen muhassıllık veçhle âna ihale ve ihsan eyledim deyu emr-ü ferman-ı mekârim ünvan-ı hazret-i şâhâneleri b'diriğ ve şayân buyuruldu ve hattâ Fransa elçisi bu kere dahi kulunuz Dersââdete gelmezden mukaddem kendülüğinden olarak tekrar taraf-ı devletinize şiddetli mektup yazdığını ve Adanadan vaz geçeceğini Babıâlye ihbar etmiş ise de bu dahî işbu ihsân-ı mahsûs-ı şâhâneye hâil olamadı yâni mukaddem dahi ecanibin bu maslahatlara karışmaları dilhâh-ı âlîye münafî iken olan şeyler olmuş ise de velinîmet-i âlem efendimiz kendü vüzerâ ve bendegânları hakkında olmayacak ihsan ve iltifat ve inayetleri aharlerin tavassut ve müdahalelerinden vâreste olduğu bir kat daha tebeyyün eyledi.

İşte efendim bu maddede kimsenin ve şunun bunun bir günâ medhal ve şefaati olmayarak mücerred lûtf-u ihsan-ı hazret-i mülûkânenen nâşî inayet ve icrâ buyurulup el-mülûkû mülhemûn (الملوك ملهون) mefadınca galiba cenâb-ı müşîrânelerinin zat-ı hümâyun-ı hazret-i şâhâneye iddiasında oldukları sıdk-u hulûs-i samimî ve hakikatin mir'at-ı tâbnâk-i kalb-i hümâyun-ı hazret-i cihanbânfyeye aksendâz olmasından mıdır nedir bu mertebe hakk-ı âlilerinde teveccühât-ı seniyye ve inayet-i aliyyenin zuhûru cümleye bâis-i hayret olmak derecesine varmıştır. Her ne ise lil-lâhil-hamd cenâb-ı hak bu abd-i âcizi velinîmet-i âlem efendimiz ile bende-i muhtassı beyninde böyle müntic-i hayr maslahata muvaffak buyurmuş olduğundan bu suret kulunuza ilel-ebed müstelzim-i mefharet olsa gerektir. Eğer bu maddeden dolayı meâzîr-ı halîye ve mevâni-i mâlûme cihetiyle taraf-ı ecanibden vukuu muhakkak olan târîzâtın bâdezin tesiri olmayup madem ki iltizam buyurdukları kemal-i sıdk-u istikamet-i hakikîyyeleri asârı meydanda meşhud oldukca hariçteki avarızın hüsn-i müdafaası mümkünattan olmakla inşaallah-ü teâlâ karîben her dürlü âsâyîş ve hüsn-i hal suretleri runümâ olacağından şüphe yoktur; bu babda yâni bazı tebligat-ı seniyyenin ifadesi zımnında rical-i devlet-i aliyyeden halâ Mühim-

matı Harbiye Nâzırı Devletlü Mehmed Emin Seyda Efendi bendeleri ba irâde-i seniyye mahsusen taraf-ı devletlerine memur buyurulmuş ve afv-ı umumî evâmîr-i şerffesi dahi mumaileyh hazretleriyle gönderilmiş olmakla bimennihi teâlâ vusullerinde malûm-ı devletleri buyurularak artık cenâb-ı valâları dahi işbu inayât-ı seniyyeye teşekküren ifadât-ı vâkıa-i meşruhalarını ifâya ve belki işbu Adana eyaleti hakkında lûtfen ve ihsanen müsaade-i seniyye erzan buyrulduğunun haber-i meserret eseri sû-yi valâlarına vasıl olduğu gibi derhal mevcud-ı maiyyetleri olan askeri takım takım Kütahyadan geruye tahrik ve tıam ile nihayet yedi sekiz gün içinde cümlesinin ardını alarak zât-ı âlîleri dahî hemen bil-izze vel-ikbâl hareket ve avdet ve müddet-i kalfle zarfında Gülek Boğazını mürûra müsâreat edecekleri ifade buyurulmuş ise de çakerleri mücerred mürevvic-i maslahat ve mültezim-i mahzuziyyet olmak üzere sevk-i kelâm iktizasınca eyyâm-ı hareketlerini taklil ederim. Üç dört gün zarfında hareket buyuracaklardır vâdisinde söylemiş bulunduğumdan eğerçi bir kaç gün tehirden her ne kadar beis yok ise de lûtfen ve keremen bu hususlarda bende-i bîriyâlarını tekzib buyurmayarak inşaal-lâh-ü teâlâ her yüzden mehasin-i teveccühât-ı aliyye-i şâhânenin bir kat daht tezyidine ve bazı mahallerde bulunan mütesellimleri bendelerini derhal ref-ü celb ile şimdiye kadar müterakim olduğu ifade buyurulmuş olan on beş bin kiseden mütecaviz emvâl-i miriyyeyi dahi mesbuk olan vâd-i âlîleri iktizasınca henen cânib-i mîrîye tediye ve teslîme inayet-i seniyyeleri derkâr ve bîdiriğ buyurularak kulunuzu nezd-i âlîde mahcup etmemekliğe bezl-i âtîfet buyurmaları temennasiyle şukka.

TERCÜMELER :

İRAN'DA KÂĞIT PARA*

KARL JAHN

Almancadan çeviren: MEHMET ALTAY KÖYMEN

METHAL

Dünya tarihinde, Uzakşark'la Önasya ve Avrupa arasında ilk ve fiili irtibatı, Cengiz Han İmparatorluğu tesis eder. İki âlem arasında¹ Antik devirde ve yukarı orta zamanda da kültür münasebetleri mevcut idiye de, Milâdî 13 üncü asırdakine nisbetle tâli derecede bir ehemmiyeti haizdir.

Her büyük işin tahakkuk ettirilmesi, ekseriya büyük kurbanlara vabestedir. Cengiz Han'ın cihangirliği de, kan dökülmesi ve medeniyetler imhası ile sıkı sıkıya bağlı idi, fakat bunu takip eden mühim inkişaf, bilhassa Garbî Moğol İmparatorlukları sahalarının gelişmesi imkânlarını bu kurbanlarda görmek lâzımdır.²

* Archiv Orientalé, sene 1938, cilt X. sayı 1-2, sa. 308,340.

¹ a) Antik devirdeki münasebetler hakkında bilhassa A. Herman'ın (A. Hermann) *Paoli'nin* (Pauly) *Realenzyklopädie'* deki « Seres » maddesine, yine aynı müellifin *Die alten Seidenstrassen zwischen China und Syrien*, Berlin, 1910 ve F. Hirt'in (F. Hirth) *China and the Roman Oriand ... Shanghai, 1885* adlı eserlerine bak. b) İslâm-Çin münasebetleri hakkında M. Hartman'ın (M. Hartmann) *Ej*, deki «China» maddesine, ve G. Ferrad'ın *Relations de voyages et textes géographique arabes, persans et turcs relatifs à l'extrem Oriant du VIII au XVIII siècles*. Paris 1913. adlı eserine bak. Nihayat, Karter'in (The. F. Carter) *The Invention of printing in China and its Spread westward*, New-york, Columbia University Press 1925. adlı, muhteviyatı adını taşıyan malûmattar kitabına bak.

² Bununla İran İlhânî imparatorluğunu ve Altun orduyu kasedtim. *Dosson'un*, (D'Ohsson) *Hammer - Purgstal'in* (İ. v. Hammer - Purgstall) ve *H. Hoors'un* (H. Houvorh) aşağıda zikredilecek tarihî eserlerinden maada, *V. Bartold'un* (W. Barthold) 1935 senesine kadar yalnız Türkçe tab'ı bulunan ve bundan sonra ise, *T. Mensel'in* (Th. Menzel) almancaya tercüme ve nakli sayesinde umumun istifadesine arz edilen «Orta Asya türkleri hakkında dersler» adlı eserindeki (sayfa 167 ve müteakip) esaslı müşahedelere bak. (Bu eserin almancası, 1935 te «Welt des Islam» külliyyatı içinde çıkmıştır.) Gene aynı müellifin, «Uluğ

Medenî tekâmül yoluna ancak yeni girmiş olan sahalarda maruz kalınan gayıplar ve zararlar bir tarafa bırakılacak olursa, Avrupa dahi, bu terakkiden hissesini almıştı. Daha Haçlı seferleri zamanında büyük mikyasta genişlemiş olan Avrupa ufku, şimdi bir göçebe başbuğunun, esasında hiç te tasarlanmayan ve hattâ dünya tarihi mikyasındaki ehemmiyeti asla kavranmayan³ bir hareketi ile birdenbire, akıllara hayret verecek bir tarzda genişliyecekti. İslâmiyetin, beş yüz senedenberi iki âlem arasına diktiği aşılması hemen hemen imkânsız olan duvar, şimdi şüphesiz yalnız bir asırlık kısa bir müddet için, yıkılmıştı. Fakat bu zaman (*Saeculum*) esnasında, her şeyden önce, Moğol hükümdarlarının aydın, temiz ve anlayışlı dünya görüşleri (ideoloji) sayesinde, Şark ile Garp arasında dikkate değer temaslar husule gelebilmiştir. İran İlhanlılar İmparatorluğu, bu muazzam mübadele işinde, mutavassıt olmak itibariyle, fevkalâde mühim bir rol oynadı. Ortodoks İslâm âlemi ile, yani kendisini bu âlemin mümessili hisseden Mısır memlûkleriyle fasılasız ve hararetili mücadele halinde bulunduğundan hem Şark'taki anavatanla hemen hemen daima semereli bir tarzda, teması muhafaza etmeğe, hem de Avrupa kırallarını, müttefiği olarak kazanmağa muvaffak oldu.⁴ *Hulâgû*'nun haleflerinin saltanatı zamanında, İran, ne daha önce, ne de müteakip asırlarda, hattâ buna yaklaşacak derecede bile, orta ve şarkî Asya'nın tesirleri için bu kadar geniş açılmamıştı ve bu tesirleri kabule âmade değildi. Bu tesirler, kendini, belki en kuvvetli şekilde, iktisadî hayatta hissettirdi. Fakat bundan maada, edebî yaratmalar - müsbet ilimler-

Bey ve zamanı» (Bu eser *V. Hins* (W. Hinz) tarafından, Abhan. f. d. Kunde d. Morgenlandes «Şark ilimlerine ait eserler» külliyyatında almancaştırılmış ve hakikaten teşekküre şayan bir tarzda itmam edilmiştir. [Cilt XXI, No. 1, sayfa 8-9] adlı eserine de bak.

³ Gengiz Han'ın garba seferi hakkında *Bartold*'un (W. Barthold) «Mogol istilâsına kadar Türkistan» (Gibb. Memo, yeni seri, cild V, sahife 393 ve müteakip) adlı eseriyle Cengiz Han'ın ve Timur'un karakteristik vasıflarını çizen «Uluğ bey ve zamanı» adlı eserine (sahife 50-51), bunlardan mada *B. Vladimirov*'un (B. Vladimircov) Chingis-Khan (*Mirski* (D. S. Mirsky) tarafından yapılmış İngilizce tercümesi, Londra 1930, sahife 114 ve müteakip) adlı kitabına bak.

⁴ Bu hususta bak: *Abel Remuza* (Abel-Rémusat), Mémoires sur les relations politiques des Princes Chértiens et particulièrement des Rois de France avec les Empereurs Mongols, Cilt: VI (1821) sa: 396 ve cilt VII (1822) sa: 335 (l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, de neşredilmiştir). Bu hususta, *Şimid* (J. Schmidt) ve *V. V. Kotviç*'in (V. V. Kotvitz) muvaffak tetkiklerine de bak.

den ve tasvirî san'attan sarfınazar ediyoruz - orta Şarkî Asya fatihler tabakasının - ki malûm olduğu üzere, bunlar kısmı âzâmî itibariyle Türk'lerden ve ancak pek az kısmı Moğol'lardan ve Şarkî Asya'lılardan mürekkepti-iktisadî ve âmelî ruhunun (*economisch-nüchternen Geistes*) huzmeleri tarafından yaka landı ve tesir altına alındı. Bir taraftan *Reşîd-ud-Dîn*'in şaheserinin, ve diğer büyük tarihî eserlerin meydana gelmesini, diğer taraftan ise lirik mahsullerin hemen tamamen noksanlığını, sadece daha önceki zamanların san'at severlik (*Maezenatentum*) yokluğu ile izah etmek, fikrimce, o zaman İran'da vukubulan, fevkalâde dikkate lââyık ruhî değişmeye tamamen göz yummak demek olurdu. Burada bu meselenin tafsilâtına girişilemez. Bu ancak, bütün mevzuubahs materyalin gözden geçirilmesi, tetkiki ve işlenmesi ile mümkün olur. Uzun zamandanberi bu meselenin hal-line çalışmış olan müellif, bu çok esaslı mesele hakkında müşahhas bir (*Stellungnahme*) fikir edinmeğe müsaade edecek zamanın çok uzak olmadığını kanaatindedir.

Aşağıda, İran Moğolları tarihinden,⁵ her şeyden önce büyük iktisadî ehemmiyeti olan ve Uzak Şark âleminin bariz ve doğrudan doğruya bir tesirini gözümüzün önüne seren bir hâdise, kâğıt para usulünün ihdası hâdisesi aydınlatılacaktır. Filhakika bu cesurane tecrübe, daha önce ezcümle, gerek *M. Dosson*⁶ (*M. D'Ohsson*)⁷ *Yozef f. Hammer-Purgstal* (Josef v. Hammer-Purgstall) in, bugün dahi düsturülamel avrupalı tarih eserlerinde, ve gerekse⁸

⁵ *Dr. B. Şpuler* (Dr. B. Spuler) İran'ın Moğol tarihi hakkındaki menbalarını, DMG nin celsesinde (kânunusani 1938) kısa bir müddet evvel tenkidi bir tarzda gözden geçirmiştir. Bak ZDMG, cilt 91 (1937), cüz 3, sayfa 19-21.

⁶ *M. Dosson* (M. D'Ohsson), *Histoire des Mongols*, La Haye et Amsterdam 1835, cilt 4, sayfa 100-6. Fakat bu tarihciden daha önce *Langle* (Langlé), *Geyhâtü'nin* kâğıt parasını zikretmiş ve aynı zamanda *H. Vâdemir* in «*Habîb us-siyer*» inden buna tekabül eden kısmı, tercümesile beraber, *M'ém. de la classe de littérature et des beaux arts de l'Institut* (cilt IV, sayfa 110 ve dv.) de neşretmişti.

⁷ *Yozef f. Hammer-Purgstal* (Josef v. Hammer-Purgstall) *Geschichte der Ilchane in Persien*, Darmstadt 1842 cilt I, sayfa 104-105 ve cilt IV, zeyl, sayfa 423.

⁸ *H. Hovars* (H. Howarth), *History of the Mongols*, London 1888, cilt III, sayfa 370-372. Bundan maada, *Fransuva dö Solsi'nin* (François de Saucly) JA, daki (seri 3, cilt XIII, sayfa 122-128) *Reşîd-ud-Dîne* ve *Bar Hebracus*, a istinat

H. H. Hovars'ın (H. H. Howarth) büyük, fakat daha ziyade kompasyon mahiyetinde olan eserinde tasvir edilmiştir, fakat bu hâdise, ehemmiyeti nisbetinde mufassal bir tarzda, ve her şeyden önce, şimdiye kadar ya hiç yahut da noksan olarak ele geçirilebilmiş menbaları tam olarak bildirmek ve zikretmek suretiyle mevzuubahs edilmemiştir. Bu son hususa, bir dereceye kadar yardımda bulunmak üzere, her tafsilâta bulundukça, *Raşîd-ud-Dîn*'in *Câmi-ut Tevârih*'inden, Viyana kütüphanesi yazmasına göre (*Flügel* = 326: *Miscel No. 957*) buna tekabül eden kısmı aşağıya almağa karar verdim.

NAZARİYAT

İran'a mahsus 1294 senesi kâğıt para emisyonu, tıpkı *Kubilây* çininde olduğu gibi, memlekette bulunan bütün kıymetli madeni, o zaman peşin paradan (*Barmittel*) mahrum kalmış devlet hazinesine sokmak ve bu suretle hükûmetin, siyasî, iktisadî tam istiklâlini emniyet altına almak hedefini güdüyordu.

En salâhiyetli ve itimada şayan muasır tarihçilerden biri olan *Vassâf*, banknot emisyonunu, yukarıda bahsedilen hakikî sebebi tamamen ihmal ederek, aşağıda, bize İlhân'ler İmparatorluğunda bu tecrübe etrafında husule gelen dahilî siyaset münasebetlerinin fevkalâde vazih bir tablosunu vereceği için, mufassalan mevzuubahs edeceğimiz bir sıra siyasî ve iktisadî inkıraz sebepleriyle izah ediyor.

Vassâf'a göre, kâğıt para usulünün ihdasında başlıca dört âmil vardı.⁹ Bu âmiller, kısaca şunlardır: *Ergûn-Han*'ın vefatını

eden «Sur quelques points de la numismatique orientale» adlı mâkalesile, *E. Druen*'in (E. Drouin) «Notices sur les monnaies mongoles» (JA, seri 9, cilt VII, sayfa 526-527) adlı yazısında ve *Con Malkolm*'un (Sir John Malcolm) «Geschichte Persiens» (Leipzig, 1830, cilt I, sayfa 85-280) adlı kitabı ile, *E. G. Braon*'ın (E. G. Brown) «Literary history of Persia» (cilt III, sayfa 37-38) adlı eserinde kâğıd para hadisesi hakkında verilen malûmata sağlık vermek isterim.

⁹ Tarih-i *Vassâf*, Bombay tabı, 1269-1852, sehife 271; buna istinad eden *Mirhvand Hvandemir*, ın *Ravzat us-Safâ* adlı eserinin, (bu eser, *F. V. Erdmann* tarafından neşredilmiş, *C. Defremery* (C. Defréremery) tarafından tercüme edilmiştir) Bu hususa ait kısmı (J. A, seri: 4, II, sahife 286 ve müteakip). Bu eserler, bu makalemizde, daima, fakat kısaltılmış vaziyette zikredilecektir. *Vassâf*'ın aynı eserinin hind taş basma tabı, 1883, cilt 5, sahife 124, burada hind tabı şeklinde zikredilecektir; bunlardan sonra, yine *Vassâf*'a istinad eden *Hvandemir* *Habib-us-Siyer*, taş basması Tahran tabı, 1855 sahife 79.

müteakip vukubulan büyük mevaşi telefâtı, devlet kasasının, Hanların değişmesi ve orduya müsrifâne taksim edilen meblâğ yüzünden, tamamen boşalması, herkesin hoşuna gitmek için, aşırı maaşlar ve hediyeler veren *Sadr ud-Dîn*'in, tabiati iktızası cömertliği, nihayet hediyeler ve tutumlu iktisat hususunda, İlhan'ın gösterdiği lâkaydı ve ehemmiyet vermemezlik.

Menbalarda daima "Yut", (یوت) Türkçe - Çağatayça ıstihaleyle gösterilen¹⁰ ve bilhassa *Bağdad, Musul, Diyarbekir* ve *Horasan* eyaletlerinde ikamet eden askerî kıt'aların sürülerini yakalayan¹¹ bu büyük mevaşi hastalığı salgını yani yukarıda zikrettiğimiz bu ilk âmil, ilk bakışta, o kadar ağır basan bir âmil gibi görünmez. Fakat bu hayvanların, Hanları gibi ekseriya göçebe hayatından başka bir hayat sürmeyen, Moğol ve Türkler arasından toplanan, - eğer o zaman böyle bir tâbirden bahsedilebilirse¹² - maaşları (*Solde*) tedahüle kalması âdet olan askerin bütün servetini teşkil ettiği düşünülürse, *Vassâf*'la hemfikir olarak, böyle bir felâketin, devletin bünyesine yapacağı ciddi tesirler, pekâlâ ölçülebilir. *Vassâf*'tan maada, diğer tarihçilerin de tebarüz ettirdiği - yukarıda saydığımız - müteakip âmilleri, aşağıda, *Geyhâtû* ve vezirinin şahsiyetlerini karakterize etmeğe teşebbüs ederken daha mufassal bir tarzda mevzuubahs edeceğiz.

¹⁰ *W. Radlof*'un lûgatına, III, sahife 560 bak. *Vassâf, Mirhvând* ve *Hvândemîr* tarafından moğolca gösterilen, fakat kadim türkçede, uygurcada ve çağataycada geçen bu kelimenin manâsı, esasında, (bugünkü modern türkçede de olduğu gibi) yüksek kar ve ilkbaharda kar ve buzların erimesinden sonra husule gelen ve bu suretle mevaşi ölümüne sebep olan donmadır. Sonradan sebep, bizzat ad haline geçmiştir. Şayanı dikkattir ki Reşid ud-Dîn, yukarıda zikredilen büyük mevaşi kıranından hiç bahsetmez.

¹¹ Yalnız *Vassâf*'ın yukarıda zikredilen eserinde, sahife 271. Orada kullanılan tâbirle, *Mavâşî* (Maşîye'nin cemi). Mevaşi tâbiri umumiyetle dört ayaklı hayvanları, fakat bilhassa koyun ve develeri gösterir.

¹² Orduya verilen ücretin esaslı bir şekilde tanziminden, ancak *Gâzân*'dan itibaren bahsedilebilir. Reşid ud-Dîn'in, E. J. W. Gibb. Memorial de neşredilecek olan *Tarih-i Gâzân* adlı eserinin [yeni seri: XV de (1940) *Tarih-i Mübarek-i Gâzân*, adı ile çıkmıştır] bu hususa ait kısmına bak: folio, 317. *Gâzân-Hân* tarihinin tarafımdan yapılan neşri, henüz tab' halinde bulunduğundan, sahifeye göre zikretmek maalesef mümkün olamamıştır. Onun için, neşre esas teşkil eden *Topkapu sarayı* (Revân köşkü) yazmasının (Numara 1518, S. şeklinde kısaltılmıştır) folio'lerine göre zikrediyorum. Bak: (F. Tauer), *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul*. I, *Archiv Orientalni*, VII, 1931, s: 93.

Abaka-Han'ın ikinci oğlu¹³ *Geyhâtû-Han*, 24 Recep 690=23 Temmuz 1291 de, *Ahlat*'¹⁴ da, biraz da istemiyerek,¹⁵ *Hulâgû* tah-tına çıktığı zaman - cülûs merasimi ancak kendisinin *Rum*'dan av-detinden sonra, *Alatag* yazlık ordugâhında 12 Recep 691=20 Ha-ziran 1292 de vukubuldu - herhalde kırkıncı yaşını idrâk etmişti.¹⁶ O, bu zamana kadar, ancak *Hulâgû*'dan itibaren filen Moğol hâ-kimiyeti altına giren *Rum* eyaletinin (ancak Şarkî Anadolu'yu ih-tiva ediyordu) valisi olarak faaliyette bulunmuş, ve - menbaların tamamen susmasından istintac etmek icap ederse - orada zikre şa-yan bir tarzda temayüz edememişti. Yumuşaklığının ve bilhassa cömertliğinin, kendisine, itimada şayan taraftarlardan mürekkep büyük bir muhit temin etmiş olduğu, hâdiselerin inkişafından, va-zihan anlaşılıyor.¹⁷

İlhanî İmparatorluğunun, bilhassa gerek *Abaka-Han*'ın en kü-çük oğlu *Ergün-Han*'ın son saltanat senelerinde, ve kâdiri mutlak veziri *Sa'd ud-Devlé*'nin despotluğu zamanında, ve gerekse bu

¹³ *Geyhâtû*'nın adı hakkında bak: *Hovars* (Howorth) yukarıda adı geçen eser III, sayfa 357. V. Prof. Kotvic-Livov (V. Kotvicz - Lwow), eski şeklinin *Geyihagatû* olduğunu, 13 üncü asırda ise *Geyhâtû* şeklinde telâffuz edildiğini bildirmek lütfunda bulundu. Mogolca «*Geyiha*» (taaccüp etmek, hayrete düş-mek) filinden iştikak eden bu isim, «şayanı hayret, mucizevî» (*miraculsux* = der wunderbare) kimse mânasına gelir.

¹⁴ Viyana yazması, folio 242v ve 243 r; *Vassâf*' da, *Mirhvând*' da ve *Hvândemir*' de tahta cülûs tarihi yoktur. *Dosson* (D'Ohsson)' a da bak: Yukarıda adı geçen eser IV, sayfa 83.

¹⁵ *Bar Hebracus*' a devam eden (*E. A. W. Budge*' nin tercümesine göre zikredilmiştir: *The Chronography of.... Bar Hebracus*, Volume I, English transl. oxford-London 1932) sayfa 492; bu hususta *Vassâf*' a da bak: yukarıda adı geçen eser, sayfa 267.

¹⁶ Viyana yazmasında, folio, 242v, maalesef, *Geyhâtû*' nun doğum tarihi verilirken, birler hanesi (yalnız واربعمین...) noksandır. Fakat bana öyle geliyor ki bu noksanlık Reşid ud-Din'in diğer yazmalarında da vardır; zira, yukarıda zikredilen Moğol devri tarihçilerinin hiç biri bu İlhan'ın ne tam yaşını ne de doğumunu bildiriyor. Viyana yazmasında da bulunan Yezdigerd takvimine göre tarihten takriben 1273 senesi, şu halde şüphesiz doğru olmiyan bir tarih elde ediliyor.

¹⁷ Hattâ, bu kendinin ve geri kalan emirlerin menfaatlerini tehdit eden taraftarlıktan dolayı - bu taraftarlar meyanında ezcümle, daha sonra başku-mandan (Généralissime) olan *Akbûkâ* ve Emir Hasan, *Tâyçû* vardı- Emir *Tagâçâr* reyini *Geyhâtû*' nun intihabı aleyhine kullandı. Bak: Reşid ud-Din, Viyana yaz-ması, folio, 243 r.

ikisinin ölümünden sonra (Mart 1291) uzun müddet devam eden karışıklıklar esnasında şiddetle imtihaneye çekilmiş olan mevcudiyeti, her türlü hükümdarlık faziletlerinden mahrum, kendisini ihtiraslarına ve zaaflarına tamamen kaptırmış bu adamın¹⁸ intihabı ile, ciddi bir şekilde tehlikeye düşmüştü. *Hulâgû*'nun halefleri arasında hakikaten devlet adamı dehasına malik biricik kimse olan *Gâzân Han* (1295—1304), dört sene süren çetin mücadeleden sonra, iktidarı, hayatı müddetince hudutsuz bir şekilde eline almağa muvaffak olunca, en ciddi tedbirlerin ve çarelerin daimi bir surette tatbiki, kendisi için imkân dahilinde girmişti.¹⁹ Filhakika *Gâzân*'ı bir çoklarının nazarında kana susamış ve zâlim göstermekle beraber, bunlar İran-Moğol İmparatorluğuna, 50 seneden fazla, devamlı ve sağlam bir mevcudiyet göstermesi imkânını hazırlayan fevkalâde lüzumlu tedbirlerdi. 1294 senesi buhranı gibi bir dahilî politika buhranı, *Gâzân*'ın, sistemli bir şekilde tanzim ve şiddetle organize edilmiş devlet teşkilâtında, hiç olmazsa saltanatının son zamanlarına doğru, zor düşünülebilirdi; fakat kâğıt para sisteminin ithali gibi bu kadar cesurane bir teşebbüse de, yalnız dirayete lüzum gösteren ve mes'uliyeti mucip bir teşebbüs olması itibariyle değil, aynı zamanda Uzak Şark ile olan münasebetlerin tabii bir tarzda ve zamanla sür'atle artan gevşemesi, bir de, malûm olduğu üzere, *Gâzân* tarafından İslâmiyetin kabulünden ve İslâmî fikirlerin yeniden durdurulamaz zaferinden itibaren, putperest Şark'a karşı hissedilir bir arka dönüş müşahede edilmeğe başladığı için de, fikrimce, zor girişilebilirdi. *Gâzân*, 1295 senesinde vukubulan ve mevkiini de fevkalâde kuvvetlendiren din değiştirmesinden sonra, büyük Han tarafından tanınmaktan - ki bu tanınma keyfiyeti,

¹⁸ Biricik menba yani Patrik *Mar Iabalâhâ* III. ün biyografisi, (*P. Bedjan* tarafından yapılmış süryanice tabı, 2. A, Paris 1895, sayfa 98 ve *I. A. montgomeri* (I. A. Montgomery) tarafından yapılmış ingilizce tercümesi, Newyork 1927, sayfa 75 ve müteakip sayfalar) *Geyhâtû* hakkında pek takdîrkâr bir lisanla bahsediyor. Bu şüphesiz, Budist *Geyhâtû*'nun, islâmiyete karşı mevcut nefretinden (Antipathie) dolayı hıristiyanları himaye etmesinden ileri gelmektedir.

¹⁹ *Gâzân*'ın ilk saltanat yılları esnasında öldürülenlerin sayısı fevkalâde yüksekti. Sadr ud-Dîn'in mukadderat saati, malûm olduğu üzere, nisbeten daha geç çaldı. Büyük düşmanı emir *Nevrâz*'un düşmesini müteakip, yeniden kısa bir müddet için vezir olduktan sonra (1277), ertesi sene (1298) bizzat *Gâzân* tarafından *Reşid ud-Dîn* ve emir *Kutluğşâh*'a karşı entrikalar çevirttirildi ve mahkemesiz öldürüldü; bak: *Howars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, 426-27.

kısa süren saltanatlarından dolayı ne *Geyhâtû*'ya ne de *Baydu*'ya nasip olmuştu²⁰ - vazgeçebilirdi ve buna da mecburdu.²¹ Her ne kadar Şark'la olan münasebeti, bu yüzden asla düşmanca bir çehre almadı, bilâkis, *Gâzân*, Şark'taki ecdadının tarihinin en mümtaz tanıyıcısı ve onların müesseselerinin takdirkârı olarak, tamamen müsbet olan mevkiini muhafaza etmesini bildiyse de, seleflerinin zamanında gördüğümüz işitilmemiş medenî ve iktisadî mübadele devri artık tamamen geçmiş idi. *Geyhâtû Han*'ın saltanatı esnasında İlhanî İmparatorluğu maliyesinin büyük ve ağır borç altında kalmasına başlıca sebep olarak, diğer muasır menbalar tarafından dahi, müttefikan, bu hükümdarın ve vezirinin müsrifliği gösteriliyor.²² Şüphesiz, bu vak'anın dahi, kâğıt para emisyonu için - İran tarihçileriyle hemfikir olarak - ancak dolayısıyla bile olsa bir âmil addedilmesi icap eder. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, halk ve memleket, *Ergûn Han*'ın yahudi veziri *Sa'd ud-Devle*'nin yüklediği vergi altında ezilmişti; buna mukabil devlet hazinesi (خزانة بزرگ) çok muazzam bir yükseliş gösteriyordu. *Vassâf*, hazine mevcudunun (*encaisse métallique=Barbestand*) bin T u m a n yani on milyon dinar olduğunu, tesadüfen bildiriyor.²³ *Ergûn Han*'ın topladığı ve *Sugurluk*'ta anbar ettiği bu muazzam meblâğdan ve diğer zengin

²⁰ Tarihçilerin tamamen susuşu buna delildir.

²¹ Bak: *Hovars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, sahife 486. Bir İlhanî yazıcısının 1305 senesine ait mühür kopyasına göre -ki bu mühür, İlhanlıların metbu'larınının, yâni büyük handan aldıkları büyük mühürün bir kopyasını teşkil etmektedir -hüküm vermek icap ederse, *Gâzân*'ın istiklâlinin hiç de tam olmadığını görünüyor. Bak: *T. F. Karter* (Th. F. Carter), *The Invention...*, sahife 127, ve sahife 237 Not 1.

²² *Reşid-ud-Dîn* (Viyana yazması, folio, 245 r, satır 14); *Vassâf* (Yukarıda adı geçen eseri, sahife 271 ve müteakip sahifeler ve aşağıda verilmiş olan misaller), *Hamd-Allâh Kazvîni* Tarih-i Guzide) E. Bravn (E. Brown) tab'i, sahife 590) ve *Bar Hebraeus'a devam eden kimse* (yukarıda adı geçen eseri, sahife 496), kâğıd para sisteminin idhalini, sadece *Geyhâtû* ve *Sadr-ud-Dîn*'in müsrifliği ile izah ediyorlar. Ne Gürcü menbaları (*Brosse*'nin [Brosset] *Histoire de la Géorgie* adlı eserinde «Sen Petersburug» bildirilen menbaalar) ne de *Haithon v. Gorhigos*, *Geyhâtû*'yi ismen zikretmekten fazla birşey yapmıyorlar. Bu malûmatı, çok muhterem ihtisas arkadaşım *Şpuler*'e (Dr. B. Spuler) borçluyum.

²³ *Vassâf*, yukarıda adı geçen eseri, sahife 271 : « روزی از زبان آن صاحب : « استعافتناکه سعدالدولہ را در زمان کار ممالک را تمشیت میسر گشت که هزار تومان درخزانة بزرگ معد بود...» *Sa'd ud-Devle*'nin vergi tahsildarı olarak faaliyeti hakkında bak : *Hovars* (Howorth), yukarıda adı geçen eseri, sahife 331-332

hazinelere, *Geyhâtû*'ya pek az bir şey kalmıştı; zira bu paralar, *Ergûn*'un ölümünden sonra, âsî emirlerin toptan yağmasına uğramıştı. *Reşid ud-Dîn*, "*Ergûn Han*'ın hazinelerinden geriye bir miktar kalmışsa bile, onu da *Geyhâtû*, halka hediye etti," diye yazıyor.²⁴ *Reşid*'in, *Gâzân Han*'ın, iktisadî ve medenî (*Kültürel*) tedbirlerini (*mesure*) çok objektif ve faydalı surette tasvir eden satırları arasına, bu mevzua dair sıkıştırdığı bu sözlerin doğruluğundan şüphe etmeğe hiç bir sebep yoktur. Bununla beraber, *Geyhâtû*'nun ve *Sadr ud-Dîn*'in sarfettiği para ve kıymetli şeyler hakkında bir dereceye kadar daha müşahhas bir fikir elde etmek için, *Vassâf*'ın tarihî eserine müracaat etmek zarurîdir. Şüphesiz, bu menbalar-daki ifadeler (*donnée*) bu tarihçinin, süslemeğe, ve hattâ mübalâğaya olan temayülü dolayısıyla, büyük ihtiyatla kabul edilmesi icabeder. *Vassâf*, *Geyhâtû*'nun şuursuz müsrifliğini, yalnız ve ancak *Oktay*'ın malûm cömertliği ve yüksek kalpliliği ile mukayese etmeyi, muvafık addediyor.²⁵ Keza, bu hükümdarın adalet fikrini ve iyiliğini de över. Bu meziyetler öyle meziyetlerdir ki bir dereceye kadar tenkidî surette nazarı itibara alınacak olursa, şahsî zayıflığı, korkaklığı ve hurafelere inanışı meydana çıkar.²⁶ *Vassâf*'a göre *Geyhâtû*, kendi karlılarına, 30 Tuman yani 300.000 dinara baliğ olan meblağlar hediye etti veyahut, karlılarının ve cariyele-

²⁴ *Reşid ud-Dîn* S. fol. 297 (Matbu eser sayfa 182) ... وارغون خان از هر کونه ... خزانه در سفورلوق جمع کرده بود آنرا بعضی بدزدیدند و بعضی تلف کردند و بعد از آن آنچه ارغون خان در زمان پادشاهی خود حاصل کرده بود چون امرا غدر و مخالفت اندیشیدند و بعضی امرا و مقربان اورا بکشتند آن خزانه بعضی بخویشان بخش کردند و بعضی گفتند که بلشکرمی دهیم و تلف کردند و کیخانو خود چیزی حاصل نکرد و اگر بقیه از خزانه ارغون مانده بود مردم داد

²⁵ *Vassâf*, yukarıda zikredilen eseri, sahife 226; *Mirhvând*, Hind tab'ı 5, sahife 124; *Hvândemir*, yukarıda zikredilen eseri, sahife 78. *Hamd-Allâh Kazvini* de bu medhe iştirâk ediyor, yukarıda adı geçen eseri, 589 ve 590.

²⁶ *Vassâf* (yukarıda adı geçen eseri, sahife 267), *Mirhvând* (Hind tab'ı sahife 124), *Geyhâtû*'nun saltanatı başlangıcında şamanlardan, *Ergûn*'un niçin daha uzun yaşayup saltanat sürmediğini sorması üzerine bunun sebebini *Ergûn*'un Prenslere, birçok emir ve askerlerin kanını, sel halinde akıtması vakıyasında aramak icap ettiği cevabını aldığını . . . onun için, *Geyhâtû*'nun, saltanatı esnasında hiç kimsenin öldürülmesinde ısrar etmediğini bildirirler. Buna göre, emir *Tagâçâr Bâydü*, ve yahut hattâ *cânî Efrasiyâb-ı Lur*'e karşı aldığı vaziyet, kendisinin korkaklığı, zayıflığı dolayısıyla, daha anlaşılır bir mahiyet alır. *Geyhâtû*'nun bu son zikredilene karşı aldığı vaziyeti, hattâ *Vassâf* bile fevkâlade acayip bulur, yukarıda zikredilen eseri sahife 267: «دعفو و انماض ایلخان کناه اورا عجبتین غرائب و غریبتین عجائب است»

rinin, emirlerinin ve gulâmlarının hesabına henüz tahakkuk etmemiş olan vergiler (tribut) bıraktı.²⁷ *Geyhâtû*'nun bu delice tarz-ı hareketi hakkında çok ihtiyatlı davranan *Vassâf*, devlet hazinesine (خزينة بزرگ) ait - ki bununla *Ergûn Han*'ın yukarıda bahsedilen hazinelerinin bakiyesi kastedilmiş olması icabeder - mücevheratı (*Chose précieuse* = *Kostbarkeit*) karılarına sarfettiğini izhar etmekten de kendini alamıyor. *Vassâf*'ın *Geyhâtû*'ya söylediğine göre, "mücevherat, kimseye faydası olmadan, sultanların hazinelerinde saklanmak için değil, kadınlara ziynet vazifesini görsün diye icat edilmişti."²⁸

Sarayın, *Abaka Han* ve Ahmed zamanında 40 tuman a balığ olmuş olan havayıcı zaruriye (*approvisionnement*) masrafları, şimdi, 195 tuman a aşıyordu. 1800 tuman a (= 18 milyon dinar) balığ olan topyekûn devlet varidatından 700 tuman mutat masraflara çıktıktan sonra geriye kalan meblağ yani 1100 tuman, sarayın ihtiyaçlarına kifayet etmiyordu²⁹.

Geyhâtû'nun müsrifliği, sefahate karşı olan sülâlevî aşırı temayülü ile el ele virdi³⁰. *Reşîd ud-Dîn*'in bu hususta da muhafaza ettiği sükûtu, diğer tarihçilerin verdiği hemen hemen mufassal denecek kadar çok malûmat, kâfi derecede telâfi etmektedir. İlhan'ın bu gayri ahlakî temayülü, *Baydu*'nun, zaten kolay elde

²⁷ *Vassâf*, yukarıda adı geçen eseri, sahife 266; *Mirhvând*, Tahran tab'ı 5, S. 114 ve *Hvândemîr*, adı geçen eser, S. 78.

²⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 264; *Mirhvând*, Hint tab'ı, 5, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. Bu hususta *Montgomeri'ye de* (Montgomery), *The History of Mar Yaballaha* tercümesi, S. 75 ve müteakip, bak.

²⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271. *Hovars*'ın (Howorth) adı geçen eserinde (S. 367) 1600 ve 500 Tûman mukayyet bulunuyor. İlhanî İmparatorluğunun bütçesi hususunda, *A.Z. Validî*'nin «moğollar devrinde İlhanî İmparatorluğunun iktisadî durumu» adlı tahririne de bak. «Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası»nda (C. I, S. 1-42) hulâseten neşredilmiştir. İki yıl önce, bu makalenin Almancaya çevrilmesini deruhte ettim, lâkin müellif, şimdye kadar neşretmemiştir.

³⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, sahife 268, *Mirhvând*, hind tabı, sahife 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, sahife 80; *Hamd-Allah Kazvîni* adı geçen eseri, sahife 590; *Bar Hebraeus*'a zeyil yazan, adı geçen eseri, sahife 497 ve *Marko Polo* (Marco Polo), *Yul Kordiye* (Yule Cordièr) tabı, Londra 1921, II, sahife 475. Bundan mada, *Geyhâtû* içkiye de büyük ölçüde düşküdü. Malûm olduğu üzere, bu kötü huy, seleflerinin ve haleflerinin ekserisinde vardı. Bu hususta bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 275, *Mirhvând*, Hint tab'ı, adı geçen eseri, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

ettiği zaferi, herhalde daha fazla kolaylaşır; zira onun bu hali, kendisine karşı, *Baydu*'nun isyanını, muasırlarının nazarında ancak haklı ve meşrû gösteriyordu. fakat *Geyhâtû*'nun başına gelen felâketi, sadece bununla izah etmek istemek,³¹ şahsının, bir hümdarın malik olması mutlak lâzım olan kabiliyetlerden, siyaset dirayet ve enerjiden tamamen mahrum olması ve fazla olarak mukadderatın, bu devlet adamına, kendisine şef ve hâmilîği temin edebilecek olan hakikî büyüklük (*Format*) ve sadıkane hulûsu nasip etmemesi gibi ciddi ve ehemmiyetli sebeblere göz yummak demek olurdu.

Malûm olduğu üzere, hayrete şayan tesamühleri dolayısıyla, ekseriyeti itibarıyla Budî dinine salık olan Moğol hükümdarları için, İslâmlığı kabul ettikleri zamana kadar, ne ırk ne de din farkı hiç bir rol oynamamıştır. Yahudi *Sa'd ud-Devlé*'nin (29 Şubat 1291 de ölmüştür) takriben iki sene müddetle en yüksek makamı elinde tutmağa muktedir olabilmesi ancak bu suretle anlaşılabilir³². Prensler, müşavirlerinin ve memurlarının intihabında esas olarak, her şeyden önce, onların kabiliyet ve iktidarını göz önünde tutarlardı. İmparatorluklarının daimî idaresini, *Cuveynî* ve *Reşîd ud-Dîn* ayarında politikacı ve tarihçi şahsiyetlere tevdi etmeleri, *Hulâgû*'nun, oğlu *Abaka*'nın ve torunları *Gâzân* ve *Ûlcaytû*'nun keskin zekâlarına ve mükemmel insan tanıyışlarına delil teşkil eder. *Ergûn Han*, veziri *Sa'd ud-Devlé*'nin intihabında pek de mes'ut bir isabet göstermemişse de, *Geyhâtû*, *Sadr ud-Dîn*'in şahsında, filhakika büyük bir meharete ve kurnazlığa sahip olan fakat, biraz evvel tasvir edilen, muzır ve sistemsiz idarî tetbirleriyle, İmparatorluğu büyük müşkülâta düşür eden ve bunun neticesi olarak, dolayısıyla de olsa, ilk efendisinin akibetini çabuklaşdıracak olan bir adamı bulacaktı.

Hvândemîr'e göre, *Zincan* eyâletinin bir hâkim ailesinden

³¹ *Bâydu*'nun ve emirlerin *Gâzân*'a gönderdiği mesaj'a da bak: *Bar Hebraeus*'a zeyl yazanın yukarıda adı geçen eseriyle (S. 498) *Abu'l-Fidâ*'nın *Chronikon*'unda (İstanbul, 1284, S. 823), *Geyhâtû*'nun çirkin hayat tarzı, kendisinin *Bâydu* tarafından bertaraf edilmesinin sebebi olarak gösterilmiştir.

³² *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, S. 30 ve müteakip sahifeler; *Hammer - Purgstall* (Hammer - Purgstall), adı geçen eseri, C. I, S. 382 ve müteakip sahifeler; *Hovars* (Howorth), adı geçen eseri, C. III, S. 331 ve müteakip sahifeler.

dünyaya gelmiş³³ olan *Sadr ud-Dîn*, *Reşîd ud-Dîn*'in eserinin bir yerinden tebarüz ettiğine göre, şayanı dikkattir ki en yüksek mehafîle mensup şahıslardan mürekkep olan³⁴ M a z d e k mezhebi taraftarlarıyla münasebetlerde bulunuyordu ise de, din itibariyle Müslüman idi. Hattâ, fikrimce, gizlice, bu mezhebin bir azası olması gayri muhtemel değildir. kendisinin, tıbkı edebiyatçılara karşı olduğu gibi, çok hürmet etmek ve zengin bahşışlarda bulunmak itiyadında olduğu, - maalesef adları ve mahiyetleri daha yakından bildirilmeyen mezhep ve tarikat - Şeyh ve devrişlerine karşı beslediği sempati ve hüsn-ü teveccüh, bu türlü istintaclar-da bulunmamıza mani teşkil edemez³⁵. *Sadr ud-Dîn*'in şahsında *Sa'd ud-Devle* ile bir ve aynı dîne mensubiyet arkadaşlığını görmemize de - ki *Hovars* (Houvorh) bu fikirdedir³⁶ - hiç bir sebep veya esas (*Point d'appui*) mevcut değildir. *Reşîd ud-Dîn*'in *Sadr ud-Dîn*'e karşı pek de dostane olmayan vaziyetini izah etmek için, fikrimce, sadece dînt zıddiyetleri, nazarı itibare almamalıdır, bu hususta - tabii zıddiyetlerden umumiyetle sarfı nazar ediyoruz - *Sadr ud-Dîn*'in, bizim tarihçinin hayatını doğrudan doğruya tehlikeye sokan tehlikeli entirikalarını hatırlatmak tamamen kâfidir³⁷.

Reşîd ud-Dîn, *Sadr ud-Dîn*'in yükselişi hakkında, bize nisbeten mufassal malûmat veriyor. Nüfuzlu Emîr *Tagaçar*'³⁸ in maliyecisi ve vekili olarak icra-yi memuriyet ederken, her şeyden önce

³³ *Hvândemîr*'e göre (adı geçen eseri, S. 70).

³⁴ *Sadr ud-Dîn* taraftarlarının (bunlar şu kimselerdi: *Pîr Ya'kûb-i-Bâğbâri* *Sadr ud-Dîn*'in şeyhi olan Şeyh *Reşîd*, *Kaan*'ın dâisi iki Alevî ve Bulgar dâisi *Habîb*) *Gâzân* tarafından şahsen yapılan isticvabı, bu kimselerin M a z d e k tarikatine mensup olduklarını göstermiştir: «... معین شد که ایشان همان شیوة مزدک است - *Reşîd ud-Dîn*'in sözleri (Viyana yazması, fol., 291r ve v; matbu eser, S. 153), bu mezhebin mahiyeti hakkında hiç bir netice çıkarmak imkânını vermemektedir. Orta Zaman İnan M a z d e k i z m 'inin, komünist ve insaniyetçi (*humanitaere*) temayüllerini taşıyan bir *secte*'inin mevzuu-bahs olması pekâlâ mümkündür. Maalesef, İslâm tarikatlerinde M a z d e k i z m 'in devamı hakkında, şimdiye kadar itimada şayan hiç bir tetkik yapılmamıştır. E J' deki « M a z d a k » maddesine bak.

³⁵ *Reşîd ud-Dîn*'in *Gâzân* tarihinden ve *Hvândemîr*'in adı geçen eserinden (S. 79) alınmış aşağıda geçecek olan iki parçaya bak.

³⁶ *Hovars* (Howorth), adı geçen eseri, C. III, S. 502 ve 521 notlar.

³⁷ *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, C. V, S. 198-99 ve fol., 283r ve v; (matbu eser, S. 118).

³⁸ *Reşîd ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 244r.

Ergun'un ölümü sıralarında ve ölümünden sonra bir çok siyasî kurbanların tasarrufatından (*Possession*) meydana gelen büyük bir servete malik olmağa muvaffak olmuştu³⁹. *Sadr ud-Dîn*'e ihtilâlcî maksatlar güden *Tagaçar*, 690 senesi kışında (= 1290 sonu ve 1293 başlangıcı) mafevkî prens *Enbârcî*'nin *Rey*'deki ordugâhını terkettiği zaman, daima entirikalar çeviren, bu *Ergûn* düşmanı emrînin kaymakamı olarak tesadüf ediyoruz. Şüphesiz *Tagaçar*'ın emriyle, *Sadr ud-Dîn*, *Kazvîn*'de bulunan kardeşi *Kutb ud-Dîn*'e *Geyhâtû*'nun, Rum türkmenleri ve Karamaniler (ترکان روم و قرامانیان) tarafından imha edildiği, ve emirlerin, kendisine halef olarak prens *Enbârcî* üzerinde ittifak ettikleri *mesaj*'ını gönderdi⁴⁰. *Kutb ud-dîn* bundan, *Enbârcî*'yi haberdar edecek, onu *Horasan*'a seferden vazgeçirecek ve *Erran*'a avdete teşvik edecekti. İhtiyatkâr⁴¹ *Enbârcî* ise, daha başlanğıçtan itibaren, bu haberlere itimat itmedi. *Kûre* civarında bulunan *Karaçal*'da, *İlhân*'ın eski yurdunda (Lager = یورت) ikamet eden *Şiktûr-Noyan*'a (*Geyhâtû*'nun kaymakamı) hadiselerin hakikî mahiyeti hakkında tenevvür etmek üzere bir haberci gönderdi. *Şiktûr-Noyan*'a giden sâfye daha yolda iken malum oldu ki mesele *Enbârcî*'nin ve taraftarlarının lehine inkişaf edecek ahval içinde, kendisine büyük fenalıklar gelebilecek olan *Sadr ud-Dîn*'in bir entirikasından ibarettir. Onun için, *Enbârcî*, *Şiktûr-Noyan*'ı gizlice haberdar etti ve *Şiktûr-Noyan* bundan biraz sonra, *Tagaçar* ve *Sadr ud-Dîn*'i tevkif ettirdi. *Sadr ud-Dîn*'i, *Geyhâtû*, *Rum*'dan, 691 İlbaharında (= 1292 senesi ikinci yarısı) dönünceye kadar, kendi evinde tevkif etti, sonra, her ikisini de, 500 suvarinin muhafazasında, Erzurumda ulaştıkları *Geyhâtû*'ya gönderdi⁴². *Tagaçar*, ve *Sadr ud-Dîn*'in nasıl olup ta hürriyetlerini

³⁹ Adı geçen emirin hizmetinde iken *Sadr ud-Dîn*'in faaliyeti hakkında, *Reşid ud-Dîn* (Viyana yazması, fol. 328r ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 79) iyi malûmat veriyor.

⁴⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. *Geyhâtû*'nun *Rûm*'daki faaliyeti hakkında daha mufassal malûmat, şayanı hayrettir ki, kâfi derecede hiç bir İran tarihçisinde yoktur, bilâkis yalnız ve ancak *Bar Hebraeus*'a zeyl yazanda (adı geçen eseri, S. 492) vardır; bak *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, C. IV, S. 35-86.

⁴¹ Prens *Enbârcî*'nin, yukarıda zikredilen şayiaların tesiri altında kalarak, taht gasp etme fikirleriyle meşğul olduğu görünüyor. Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123.

⁴² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123.

tekrar elde ettikleri ve hatta bu dereceye kadar varmış hadisenin faili olan bu iki kimsenin nasıl olup ta İlhan'ın hususî hürmetine nail oldukları hakkında, hiç bir malûmatımız yoktur.

Vassâf'ın bu hususa dair sözleri,⁴³ itibarî ifadelerden ibarettir. Bu ifadelerden, *Gayhâtû*'nun, yeniden, neticeleri kestirilemeyen bir zafer kazanmış olan yumuşaklığından, daha iyisi korkaklığından başka dürlü bir netice çıkarmak müşküldür. *Sadr ud-Dîn*, daha o zaman, *İlhan*'ın itimadını kazanmış olacak. Zira bu faraziye, bundan kısa bir müddet sonra vuku bulan vezirlik makamının tevcihi ile teyyüd ediyor⁴⁴. *Vassâf* bizi, umumiyetle, olup biten vak'alar karşısında bıraktığı halde *Reşîd ud-Dîn*, bu hususta daha yakından malûmat vermesini biliyor. Bu tarihçinin ifadesine göre, *Sadr ud-Dîn*, menşei yukarıda gösterilmiş olan büyük servetini, hediye olarak kullandı ve bunun yardımıyla, *Geyhâtû*'nın gözdesi (*Favori*) *Bûrakçîn İlkâcî*'yi kendi lehine kazanabildi.

Daha sonra *Gazan Han*'ın veziri olan *Şeref ud-Dîn Simnânî*'nin tavassutiyle, *Geyhâtû*'nun kaynatası „میر میران“ (*Généralissime*) *Akbuka*'ya yaklaşmaya, ve himayesini elde etmeğe muvaffak oldu. Emîr *Akbuka*'nın, *Geyhâtû* üzerindeki nüfuzunun çok kuvvetli olduğu görünüyor, zira *Sadr ud-Dîn*, 6 Zilhiççe 691 (= 18 Teşrinisani 1292) de, *Erran* kışlık ordugâhında, - *Şems ud-Dîn Lâkûşî* gibi çok kudretli bir şahsiyetin, bu makama erişmek için enerjik bir surette uğraşmasına rağmen - *Sahib Dîvan* makamına yükseltildi⁴⁵. *Vassâf*'a göre, *Geyhâtû*, vezirlik makamı için nazar-ı itibare alınacak şahısların bir listesini yaptırdı ki içinde *Sadr ud-Dîn*'in adı noksandı⁴⁶. Bu noksanlığın derhal farkına varan İlhan, listede adları bulunan bu şahıslara karşı, nokta-i nazarına göre, bu ma-

⁴³ Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 262, *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 123; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78.

⁴⁴ *Vassâf*, *Mirhvând* ve *Hvândemîr*, aynı yerler.

⁴⁵ *Reşîd ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol., 244: «و صدرالدين زنجایی از اموال مقتولان که بر داشته بود مالی وافر بیشکش کرد بپوراچین ایکنجی که پرورائیده گیخانو بود و بغایت التجا نمود و طلب وزارت کرد و شمس‌الدين احمد لاکوشی نیز بترتیب جمعی امرا طالب آن منصب بود صدرالدين بواسطت شرف‌الدين سنائی جانب امیر اقبوقا معصور کردائید مری خود کرد وهمکنارا بتومانات تقبل میکرد و درششم ذی‌الحجه سنه احدی و تسعین و ستائنه بقشلاق اران صاحب دیوان ممالک بر صدرالدين مقرر شد.»

⁴⁶ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; *Hamd-Allâh Kazvîni*, adı geçen eseri, S. 589: «و وزرت بخواجه صدرالدين احمد خالدی داد در ذوالحجه سنه احدی و تسعین و ستائنه.»

kama lâyük biricik namzet olarak onu tercih etti. Bunun üzerine, bütün prensler, prensesler ve emirler, *Sadr ud-Dîn*'in vezirliğini müttefikan kabul ettiler. Üstelik *Geyhâtû*, kendisine altın bir mühür, at kuyruğu ve 10.000 asker kumandanlığıyla (Tuman) birlikde bir harp tırampeti verdi⁴⁷. Aynı zamanda, İlhan, ister prens olsun isterse prenses veya emîr olsun, hiç kimsenin - ne miktarda olursa olsun - Devlet malına karışmamasını veyahut bu hususa dair kendisine, *Geyhâtû*'ya müracaat edilmesini emretti⁴⁸. Şu halde, bu Yarlık sayesinde *Sadr ud-Dîn* bütün devlet emvalinin tek ve hudutsuz hâkimi oluyordu⁴⁹. Bundan kısa bir müddet sonra, idarî ıslahatına devam ettiği esnada, *Geyhâtû*'nun *Rûm*' dan avdetindenberi nedimleri *Hasan* ve *Taycû*'nun idare etmiş oldukları⁵⁰ İlhane ait emlâki (Dalâ دلا) bu iki kimseyi tereddütsüz memuriyetlerinden azlettikten sonra⁵¹ Devletleştirdiği zaman iktidarının evc-i balâsına varmıştı⁵². Sırf kendi arzusu, ve *Geyhâtû*'nun tasvibiyle "Sadr-i Cihân,, (dünyanın reisi⁵³) lakabini taşırken, ezcümle, İmparatorluğun en yüksek kadılığına (قاضى القضاة ممالك) ve *Tebrîz* Valiliğine (حاکم) yükselttiği kardeşi *Kutb ud-Dîn Ahmed* de, "Kutb-i Cihân,, (dünyanın kutbu) lakabını aldı⁵⁴. *Sadr ud-Dîn*'in Sâhib-i Dîvân olmak sıfatıyla takibettiği yol ve gösterdiği faaliyet hakkında aşağıda vereceğimiz tafsilâtı, bilhassa *Vassâf*'e ve *Bar Hebraeus*'a zeyil yazan kimseye borçluyuz. Buna mukabil kendisinin resmî, fazla olarak oldukça kısa tutulmuş *Geyhâtû*

⁴⁷ *Vassâf* ve *Hvândemîr*, aynı yer.

⁴⁸ *Vassâf*, aynı yer.

⁴⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265-66; *Mirhvând*, Tahran tab'ı, C. V, S. 123 ve 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79,

⁵⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265.

⁵¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 268.

⁵² *Vassâf*, *Mirhvând* ve *Hvândemîr*, aynı yerler.

⁵³ Reşîd ud-dîn, Viyana yazması, fol., 244v: « و (صدرالدين) از بشدكى كيشاتو درخواست کرد تا اورا صدر جهان لقب دادند »
⁵⁴ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 265, *Mirhvând*, Tahran tab'ı, S. 123 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78.

⁵⁴ *Reşîd ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol., 244v; *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 266; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 123 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 78. *Reşîd ud-Dîn*'e göre *Sadr ud-Dîn*'in amcası, «Kivâmi-i Mulk» (imparatorluğun mesnedi) ünvanını aldı ve *Hovars*' ın (Howorth) dediği gibi (adı geçen eseri, S. 368) *Tebrîz* valisi değil, *Irâk* valisi oldu.

tarihinde *Reşîd ud-Dîn*, sükûtu muhafaza ediyor. Ancak *Gâzân* tarihinin ikinci kısmında bir kaç yerde bu sükûtu bozuyor, fakat burada da, ancak *Sadr ud-Dîn* zamanında hüküm süren fena hali mukayeseli bir tarzda izah ve tasvir etmek için bozuyor. Aşağıda verilen misaller *Reşîd ud-Dîn*'in tarihî eserinin bu kısmından alınmıştır.

Zül-ka'de 692 (3 Teşrinevvel — 2 Teşrinsani 1293) de *Sadr-i Cihan* tarafından uzaklaştırılmış olan Emîr *Hasan* ve *Taycû*, gayri memnun unsurlarla birlikte kendisinin sukutunu te'min etmeğe teşebbüs ettikleri zaman, müteşebbisler, onu (*Sadr-i Cihan*'ı) saraya ve orduya tahsis edilmiş olan umumî paranın israfı ve sırkati ile ithiham ettiler⁵⁵. İttihamlarının doğruluğuna delil olarak, Devlet kasası bomboş olduğu halde, *Tebriz* ayâletinin, - 80 Tümanından 30 unu kendi hususî maksatları için sarf ettiği - *Tamga*'sını (vergi varidatı) ileri sürdüler. Bununla beraber, *Geyhâtû*, bu ittihamlara hiç aldırmaz etmedi ve şikâyetçileri, kadın ve çocuklarıyla birlikte derhal vezirine teslim etti. Vezir, onları evvelâ hapsedirdi, fakat suçlarını itiraf ettikten sonra, âlicenabane bir tarzda, hemen hürriyetlerini iade etti⁵⁶. Bu hâdise *Sadr ud-Dîn* için, ehemmiyet ve kudretinin yeniden kuvvetlenmesini ifade ediyordu⁵⁸. Bütün imparatorluk dahilinde (از آب امویه تا مبتداء مصر) mutlak otoritesini tasdik ve te'kit eden yeni bir Yarlık neşredildi; bu Yarlık, kendisine, memuriyetlerinden affedilmiş bütün Emîr ve Bâskâk'ların yerine, yenilerini intihabetmek ve daha ileri giderek prenses ve emirlerin maiyetinde olup yazı bilen bütün kimseleri kendi hizmetine almak hakkını bahşediyordu. Nihayet, iâşe (آش و نثار), askerî ücret (mevacip = *Sold*), ikta'

⁵⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 269; *Mirhvând*, Tahran tab'ı, S. 123 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79.

⁵⁶ Zikredilen kimseler, bu şikâyeti, *Geyhâtû*'nun *Eher* (bu mevki *Azerbaycân*'da, *Erdebil*'in 150 mil garbinde kâindir; bak: *Le Strange*, The lands of the easter Caliphate, S. 169) de yaptığı bir av asnasında kendisine duyurdular; bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 269: «درشکارگاه امر»

⁵⁷ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 269: «اربعیت طبع زاهر و کمال درع باهر صاحب بهترین خصلت است کاربست مخالفان نیز بر اقترا ایشارا استتالت کرد و هنگام قدرت عقوا، بخشایش که بهترین خصلت است کاربست مخالفان نیز بر اقترا bu hususta, bak: *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 124 *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79.

⁵⁸ Yalnız *Vassâf*'ın, eserinin yukarıda verilen yerinde.

(*Militaerlehen*) masraflarını kapatmak maksadiyle Devlet tasarrufatına yalnız dokunmak bile, Prens ve Emirlere bir daha yasak ediliyordu⁵⁹ *Sadr ud-Dîn*'e, bu tarzda hemen hemen diktatörce iktidar ve salâhiyetler tevcih edilmiş olmasına rağmen, Devlet maliyesinde en küçük nizamı teminetmek şöyle dursun, bilâkis *Reşîd ud-Dîn*'in noktai nazarına göre, maliyeyi, tamamen harabiye doğru sürükledi.

Sadr ud-Dîn, Devlet varidatını, bizzat İlhan'dan daha fazla düşüncesizce ve ondan daha fazla müsrifane kullanıyordu, bu hususta, bütün muasır tarihçiler müttelikdir⁶⁰. Bunu, aşağıda verilecek olan misâl, kâfi derecede tebarüz ettirecektir. Sâhib-i Dîvân yani Maliye nazırı olarak vazife gördüğü esnada bizzat kendisi tarafından, fakat bilhassa *Geyhâtû* ve saray tarafından daimî snrette yağma edilen Devlet kasasını, bunu karşılayacak şekilde tekrar doldurmak vazifesi de gine kendisine düşüyordu. Buna, *Vassâf*'ın ifadesine göre, iki sene süren memuriyet zamanı esnasında 500 Tumana (= 5 milyon altın dinar) balığ olmuş olan yüksek kırediler teminetmek (*emprunt*) suretiyle muvaffak oldu⁶¹. Bu istikraz işlerine esas teşkil eden usuller, her dürlü sağlam ticarî temellerden mahrumdu ve bu istikraz işleri o zamanki bütün iktisadî hayata oldukça (*beispilhaft*) tesir etmeğe başladığı için, aynı iktisadî hayatta, ancak *Gâzân*'ın islahatı ile ortadan kaldırılacak olan hakikî bir anarşi doğurdu. *Reşîd ud-Dîn*'in, *Sadr-ı Cihân*'ın icraatını ve zamanını⁶² bilâ kaydüşart mahkûm etmesini tamamen kabul etmemekle beraber, sözleri - büyük efendisinin heraretili biyoğrafçisi olmak itibariyle hoş görülmesi icabeden mübalağalardan sarfı nazar - umumiyet itibariyle tasvip edi-

⁵⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 269-70.

⁶⁰ Aşağıda verilen misâllerden başka, *Vassâf*, (adı geçen eser, S. 271), *Ham-Allah Kazvîni* (adı geçen eser, S. 590), *Mirhvând* (Hint tab'ı, S. 124), *Hvândemîr* (adı geçen eser, S. 79) ve *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimse (adı geçen eser, S. 496) ye bak.

⁶¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 124; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; *Sadr ud-Dîn*'in kredi ve istikraz işleri hakkında, tebarüz ettirici mahiyette olmamakla beraber, daha fazla malûmatı, *Reşîd ud-Dîn* ve *Vassâf*'da buluyoruz.

⁶² Farsça metin hakkında, benim *Gâzân Tarihi* tab'ının buna tekabül eden kısımlarını sağlık veririm (bak, fol. 314r ve 332; matbu eser: S. 248-49 ve 319-20).

lebilir. Zaten ehemmiyetli bütün noktalarda verdiği tafsilât, diğer tarihçilerin, *Sadr ud-Dîn* hakkında bize verdikleri malûmata tevafuk etmektedir. Bu karışık ahvalin, *Reşîd ud-Dîn*' de tasvir edildiği gibi tam bir tablosunu virmek, bu kısa makalenin çerçevesi içinde ne mümkündür, ne de böyle bir maksadım vardır. Burada, ancak *Sadr ud-Dîn*'i doğrudan doğruya alâkadar eden iki fevkalâde karakteristik bahis almancaya nakledilecektir. Asıl metnine gelince, benim yukarıda zikredilmiş olan Tarih-i Gâzân tabını tavsiye ederim.

fol. 332 r, (matbu kitap sahife 319-320): "*Sadr-i Çâvî*, (yani Çav sistemini ithâl eden kimse) vezir olunca, mürabahacılık, sözle tasvir edilmesi imkânsız bir hal aldı. Fakat şimdi, söz bir defa bundan açıldığı için, (bunun) pek cüz'î bir kısmını anlatmamız icabeder. Bu hususta hiç boş bir laf söylenemez, zira bütün muasırlar, (bu söylenenlerin) şahididirler. Onun için ilerde (aşağıda söylenenleri) bir defa okuyacak olanlar, hayrete düşmüş görüneceklerdir.

Eyâlet vergi mültezimleri, zamanlarının en hasis mahlukları idi. onlar, onun, *Sadr ud-Dîn*'in bir kulak için bir öküzü satmak âdetini biliyorlar ve faizle para istikraz ediyorlar, (sonra da) ona hediye yapıyorlardı. On dinar kıymetinde olan bir şeyi 20 dinara alırlar ve ona (*Sadr ud-Dîn*'e) 30 dinara verirlerdi. O da bunu kabul ederdi ve "Devlet kasasının paraya ihtiyacı vardır,, sözünü söylemek âdeti idi. Buna, daima vergi mülteziminin şu cevabını alırdı. "Buraya parayı faizle veriyorlar (sana) takdim ettiğim meblağı, ancak pek büyük müşkülâtle toplayabildim., *Sadr ud-Dîn*, "Bunda ziyan etmiyeceksin, aldığın gibi bize ver,, cevabında bulunurdu. Şimdi bu şahıs, 10 dinâr kıymetinde olan bir şey için, sermayeyi aşan fahiş faiz dolayısıyla, 30 dinar ödemek âdetinde olduğu için, vezire 40 dinar üzerinden hesap veriyor ve geri kalan on dinarı derhal harcayordu. Şayet *Sadr ud-Dîn*'in, peşin paraya acele ihtiyacı olursa, bu şahıslar vezire şunu derdi: "Aşağı yukarı on dinar değerindedir, fakat en fazla 6 dinara satılabilir,, onlar, 4 dinarı ceplerine atarken oda (vezir) sarfedilmiş olan 40 dinarlık sermaye yerine, en çok 6 dinar alırdı.

Uşaklarından biri, onun hesabına, bir tüccardan, iki ay sonra ödenmek üzere her biri beş dinara bir kaç bin koyun satın aldı. Fakat müddetin hitamında, borcu ödemek için para yoktu. Bu

müddet esnasında satın alınan bu koyunların pek büyük bir kısmı telef olduğu için, bakiyesinin ucuzca satılmasını ve bu suretle iki aya isabet eden faizin ödenmesini emretti. Kontrato yani borcun ödeme müddeti ise, iki ay daha temdit edildi.

İmparatorluk servetinin, böyle sonu meş'um mürabahacılıkla israf edilüp, Devlet kasasına, (buna göre) hiç bir varidatın geçirilmediğine kat'iyen şüphe yektur. *Geyhâtû*'nun tahsis ettiği paralar [havaleler] (ki bunu onun cömertliğine atfetmelidir) dan bir tek *Dâneğ* ($\frac{1}{4}$ dirhem) bile sahiplerinin ceplerine girmedi ve aynı hal asker ücretlerinde, maaşlarda ve diğer sabit masraflarda da vaki idi, ordunun, *Geyhâtû*'dan nefret etmesinin bir sebebi de budur. Buna rağmen, *Sadr ud-Dîn* daima müflisti ve öldüğü zaman halka binlerce ve binlerce haksızlıklar işlemiş bulunuyordu, servet ve saadet dolu ne kadar evleri, aynı tarzda soymuştu! ,

Folio 314 r, (Matbu eser 247-48): "Ticaretin bu nevi ve tarzı (daha önce vergi toplamının iğrenç şekillerinden bahsolunuyordu) ise, *Sadr ud-Dîn*'in bütün faaliyetini teşkil ediyordu. O bu hususta üstad olmuştu ve bu iğrenç icraat ve haksızlıkların son haddine varıyordu. Bunun neticesi, İmparatorluğun ve hükûmetin tamamen harabiye sürüklenmesi olmuştu. Zamanında, hiç kimse kendisinin bir eyâletinin, bir Berât (*Staatliche Geld anweisung*) ile garanti edilmiş parasını (ne miktarda olursa olsun) tahsil etmeğe muvaffak olamadı. Hak edilen tekaüdiyelerin ve maaşların hiç biri, doğru olarak ödenmedi, zira kendisinin (Vezirin) bütün Berât ları ve çekleri, hiyle ve iğfal olarak görünüyordu.

Nezdine gelen dervişlerden, şeyhlerden ve müstahak şahıslardan birine, şu veya bu sebeple ricası üzerine, içinde 500 dinar yazılı bir Berât'ı verdiği çok olurdu. Ömrü boyunca aslâ yüz akçe (küçük gümüş paralar) görmemiş olan bu kimse, (Vezirin) cömertliğinden bahsetmeği âdet edinir ve pek sevinirdi. Aynı kimse, daha kendine tahsis edilen sermayeyi tahsil etmeden önce, 500 dinarlık bir serveti olduğunu dikkate alarak, yüz dinar istikraz etmeğe ve bununla atının, techizatının ve kendisinin seyahat erzakının masraflarını karşılamağa karar verirdi. Borçlarını ödedikten sonra, geriye dört yüz dinar kalacağını hesap ederdi ve bu ümitle hiç yorulmadan para arkasından koşardı, o kadar çok koşardı ki, bu hususta, hattâ şeyhlik şerefini de unuttur ve bir

beylik, bir vergi tahsildarlığı mesleği öğrenirdi. Herkes hiç bir şeyden korkmadığı için, o (borçlu) nihayet, bu kendi alacaklısından kaçardı.

Bu kötü durum ve israfın neticesi olarak, ekseri eyalet sakinleri, vatanlarından kaçtılar ve Garp eyaletlerinde yerleştiler. Böylece şehirler ve köyler ıssızlaştı.,,

Yukarıda dercedilenlerle münasebeti dolayısıyla, *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimse tarafından bildirilen bilhassa karakteristik bir hâdiseyi ⁶³, burada aynen vermek yerinde olur: "*Geyhâtû*'nun (yemek) masası için tek bir koyunu gütmekten de âciz olan *Sadr ud-Dîn* sarayın iaşesi idaresini *Reşîd ud-Devle* adında bir yahudiye tevdi etti. Bu yahudi, memuriyetine hararetle sarıldı ve şahsî servetinden büyük bir meblâğı, on binlerce koyun ve öküzün işti-rasına yatırdı, bundan maada, kasaplar ve aşçılar tuttu. Bütün bunlara mukabil, *Sâhib-i Divân*'ın kendine her ay muayyen bir para tahsis etmesi şartını koştu, bu para ile masraflarını kapatmayı umuyordu, zira devlet hazinesi boştu, Fakat *Sâhib-i Divân*'ın, muhtelif eyaletler varidatının kendisine verilmesi için yazdığı *Berât*'lara rağmen, yahudi için, en ufak bir meblağ bile toplamak mümkün olmamıştı. Kendisi, bu tarzda bütün servetini kaybetmiş olduğu ve bu suretle vecibelerini artık yerine getirmeğe muktedir olamadığı için, her şeyi olduğu gibi bıraktı ve kaçtı.,,

Şu halde, yokarıdanberi zikredilen vak'alarla, bilhassa *Vassâf*'a istinaden, *Sadr ud-Dîn*'in veya *İzz ud-Dîn Muhammed*'in teklifi üzerine husule gelen ve tatbik sahasına giren kâğıt paranın ithâli meselesi kâfi derecede anlatılmış oluyor.

Moğol devri tarihçileri, bunlar arasında bilhassa *Reşîd ud-Dîn* izahatlarıyla bizde, Çine ait kâğıt paranın, *Sadr ud-Dîn*'in zamanından önce, yakın şarka umumiyetle meçhul imiş gibi bir kanaat uyandırabiliyorlardı, öyle ki bunun neticesi olarak, bizim, adı geçen Veziri ve muhitini, bu yeniliğin hiç olmazsa İran için, bir dereceye kadar muhterii addetmemiz icabediyordu. Bu devreden önceye ait yerli Çin kaynaklarının sükûtu ile, kuvvet bulmuş görünen böyle bir telâkki, İran Moğol İmparatorluğunun, *Hülâgû* tarafından filen kurulmasından itibaren, hâkimiyet sahasını zaman

⁶³ *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan, adı geçen eseri, S. 496.

zaman garba doğru oldukça ilerilere kadar uzatmış olan⁶⁴ Şarkî anavatanla daima pek sıkı ve pek canlı münasebetlerde bulunmuş olması⁶⁵ gibi bir tek vâkıa ile kıymetini tamamen kaybediyor. Zira bu münasebetler esnasında, tabiatıyla kâğıt para sistemi de kâfi derecede öğrenilmiştir⁶⁶.

Yukarıda zikredilen sebep dolayısıyla, üstelik, kâğıt para sisteminin İran'a ithalinin, takriben mevzu bahis zamanlara tesadüf eden⁶⁷ *Poli* seyahati ve ikameti ile her hangi bir suretle alâkadar bulunmuş olabileceği sabit fikri de kıymetten tamamen düşüyor⁶⁸.

⁶⁴ *M. Polo* (The book of Sir Marco Polo, neşreden: *H. Yul* (H. Yule), Londra, 1875, I, Sahife 196), *Kubilây* İmparatorluğunun, *Hoten* ve bunun şarkında kâin sâhaları ihtiva ettiğini bildiriyor. Bu hususta *Bartold*'un (Barthold), «Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler» (Almanca tercümesi, Sahife 187) adlı eserine de bak.

⁶⁵ Burada, ilk plânda, hâmilleri, her şeyden önce, İlhânî'ler İmparatorluğunda yeni bir vatan ve zengin bir faaliyet sahası bulmuş olan birçok Orta ve Şarkî Asya tüccarları telâkî edilebilecek olan, İran - Şark ve Şark - İran müte-kabil canlı ticaret münasebetlerini (belki de bu, diplomatik icabattandı!) düşünüyorum.

⁶⁶ Dut ağacının kabuklarından imal edilen Çin kâğıt paralarının, XIV. asrın başlangıcında yazmış olan *Ahmed Şihâb ud-Dîn*'in (1338 de ölmüştür) şahadetine istinat ederek - İslâm âleminde ancak XIV. asrın başlangıcında malûm olduğu yolundaki *Ş. Şefer*'in (Ch. Schefer) noktai nazarına, yukarıda geçen ifadelerime göre, tabii iştirak edemem, hattâ *Şefer* (Schefer), Garbî İslâm âleminin muayyen sâhalarını nazarı itibara almış olsa bile, görüşü, bu takdirde dahi, bana şayanı kabul görünmemektedir. [*Ş. Şefer* (Ch. Schefer), *Relations des Musulmans avec les Chinois*, «Centenaire de l'Ecole des Langues orientales» de münteşir. Paris 1895, s. 17].

⁶⁷ Bak; *Yul* (Yule) adı geçen eseri, S. 35-38.

⁶⁸ *Potiye* (Pauthier), *Sör Con Malkolm*'un (Sir John Malcolm) «Geschichte Persiens» adlı eserinde geçen bu fikirlerini, hence tamamen haklı olarak reddetmiştir (Geschichte Persiens, Leipzig, 1830, C. I, S. 281); Bak, *Yul* (Yule), adı geçen eseri, C. II, S. 429. Albay *P. K. Kozlof* (P. K. Kozlov), 1907-8 senelerinde yaptığı ilmî seyahatleri esnasında, Şarkî Türkistan'da *Khara-Khoto*'da, *Kubilây Han*'ın saltanatı zamanına ait (1260-1295) bazı banknotlar bulmuştur. *Khara-Khoto*'nun, kâğıt paranın yayılma sahasının garbî hududunu teşkil etmediği, - yukarıda serdedilen fikirlere göre- kabul edilebilir. Bu hususta *V. Kotviç*'in (V. Kotwicz) *Obrazcy assignacii Yuanskoj dinastii v Kitaje* (Izvestija Imp. Russkago geografičeskago obščestva, XLV [1909], S. 474-477) adlı makalesi ile *A. Ivanof*'un, (A. Ivanov) *Bumaznoje obrasceniye v Kitaje do XV. vjeka* (Materialy po etnografii Rossii II [SPB 1914], S: 9-14) adlı makalesine bak. Maalesef elime geçmemiş olan son makale, 10-11 sahifelerde, *Kozlof*'un (Kozlov) «Mongolei u. Amdo»

Yalnız mahiyeti itibariyle zikredildiği kadar yabancı her hangi bir müesseseyi tanımakla, onu tahakkuk ettirmek arasında, hele bütün hayatında bu kadar muhafazakâr olan ve ananeyi her şeyin üstünde tutan şarklılar için, büyük bir mesafe vardır. Bu hal lâyük olduğu derecede nazarı itibare alınınca, fikrimce bizim tarihçilerin şüphesiz kendilerince uzun zemandan beri malûm bir müessese, ansızın *réalité* halini aliverince, bir dereceye kadar yeni bir şey addetmeleri (*Novum*) ve böyle hissetmeleri tamamen anlaşılabilir görünüyor.

TATBİKAT

Bununla beraber, Sâhib Dîvân, İlhan teklifini arzetmeden önce (ihtimal Cumâze II, 693 başlangıcında = 1294 senesi Nisan sonu ve Mayıs başlangıcı) bu hususa dair Emîrlerinin bazılarıyla istişarede bulunmuştu⁶⁹. *Vessâf*'a göre, bunlar, yukarıda adı geçmiş olan müşavir ve Vezir *Mazaffer b. Muh. b. Âmîd* idi - bu sonuncu, bizim müellife, gerek vücutca ve gerekse ruhca, çirkinliğin ve fesadın bir nümunesi olarak görünüyor - bunun (Amîd'in) teşviki üzerine, *Sadr ud-Dîn* bu teşebbüse iştirâk etmişti⁷⁰. Tıpkı Büyük Han İmparatorluğunda olduğu gibi, İlhaniler İran'ında dahi, kâğıt para madenin yerine geçecek ve madenî para ise, toptan İlhan'ın hazinesine girecekti. Bununla, ticaretin inkişafının, ve içtimâî ahvalin umumî ıslahının temin edilebileceği zannediliyordu⁷¹. *Sadr ud-Dîn*'in teklifi, *Geyhâtû*'nun arzularına, pek tevafuk ediyordu. Zira, o, bu teklifte, her zaman ihtiyacı olan muazzam meblağı, zahmetsizce tedarik etmek imkânını görüyordu,

(St. Petersburg 1909) adlı eserinin rusça neşrinde de aynen verilmiş bulunan bu parçaların üç «Reproduktion» unu ihtiva ediyor; fakat, 1925 senesinde *V. Filhner* (W. Filchner) tarafından neşredilen Almanca tercümesinde, bu parçalar yoktur.

⁶⁹ *Reşîd ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 245r, satır: 8: «در اول جمیدى الآخر سنة» ve satır 15: «ثلاث كسكاج چاو كردند».

⁷⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 271; *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 287; Hint tabı S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79; burada *Muzaffer fena* bir tahsildar olarak gösterilmiştir: «عدارى شری»; *Vassâf* (adı geçen eseri, Ş. 268)'a da bak; burada, vezirin müşaviri olarak faaliyetine, kısaca işaret edilip geçilmiştir.

⁷¹ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 273), *Mîrhvând* (adı geçen eseri, S. 287 ve 88, Hint tabı, S. 124), çok sadet haricine çıkan ifadelerinde, *Mazaffer b. Amîd*, vezire, kâğıt para sisteminin kabulünün, lüzum ve iyiliğini anlatıyor.

bu hususta daha mufassal malûmat almak maksadıyla Büyük Hanın, kendi sarayında bulunan murahhası Emîr *Pûlâd Çîngsâng*'a müracaat etti⁷². *Hanbalık* sarayını uzun yıllar temsil etmiş olan ve *Reşîd ud-Dîn* tarafından Mogol tarihinin en iyi tanıyıcısı olarak takdim edilen⁷³ bu elçi, Büyük Hanın mühûriyle (T a m g â) mühürlenmiş olup, meskûk para (درم مسكوك) yerine İmparatorluğun her tarafında tedavül eden bir kâğıttan ibaret olan Ç a v'ın mahiyeti hakkında *Geyhâtû*'yu tenvir etti. Nakdin ise, İmparatorluk hazinesine akan B â li ş⁷⁴ (بالش) olduğunu ilâve etti. *Raşîd ud-Dîn*'in sözlerine göre, cömertliğine, bütün dünyanın malı yetmiyecek olan İlhan, Emîr *Pûlâd Çîngsâng*'ın verdiği bu izahat ile, ümitlerinde kuvvetlenmiş olduğunu ve Sâhib Dîvân'ın teklifine muvafakat ettiğini bildirdi.

Şiktûr-Nôyan'ın Ç a v sisteminin ihdasına karşı yaptığı itirazlar, - bu Emîr, *Geyhâtû*'nun *Rûm*'dan avdetinden sonra, hâkim mevkiini kaybetmişti,⁷⁵ fakat gine de *Reşîd ud-Dîn* tarafından Emîrlerin en nüfuzlusu olarak gösteriliyor⁷⁶ - Sadr-i Cihân tarafından sadece hotperestçe tahrikât olarak gösterildi ve bertaraf edildi: "*Şiktûr Nôyan*, altunu (madenî para) sevdiği için, Ç a v'ı yok etmek istiyor,"⁷⁷.

Şu halde, böylece kâğıt para sisteminin ihdası için, ortada hiç bir engel yoktu. *Geyhâtû*'nun Yarlığının intişarı üzerine, karar altına alınmış olan şeyi, çabucak tatbikat sahasına intikal ettirmek

⁷² *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 272), *Mîrhvând* (adı geçen eseri, S. 279, Hını tabı, S. 124) ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 79) e göre, *Sadr ud-Dîn*, teklifini, Emîr *Pûlâd Çîngsâng* ile anlaşarak yapıyor.

⁷³ *Dosson* (D'Ohsson), adı geçen eseri, IV, S. 350-60.

⁷⁴ O zaman Çin'de, bundan maada, kâğıt بالش (b â li ş)'in tedavül ettiği ni, burada nazarı itibara almadık. Bu hususta *E. Katrmer*'in (E. Quatrmère) «Histoire des Mongols» (S. 320, not 20) adlı eseriyle, *H. Yul'un* (H. Yule) «Cathay and the way thither» (II, S. 196, notlar) adlı eserlerinde verilen esaslı malûmata bak. *İbn Batûtâ* (Defremery-Sanguinetti tabı, IV, S. 260)'da B â li ş kelimesi «B â li ş t» (بالشت) şeklinde geçiyor.

⁷⁵ *Şiktûr-Noyân Geyhâtû*'nun gaybubeti zamanında, onun, mutlak salâhiyetli vekili idi, *Geyhâtû*'nun, *Rûm*'dan avdetinden sonra artık yalnız *Mîr mir a n* (*Généralisme*) *Akbûkâ*'nın yaveri (*Adjutant*) oldu. Bak: *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 260 ve 265.

⁷⁶ *Reşîd ud-Dîn*, Viyana yazması, fol., 245r: «الفعل امر».

⁷⁷ Aynı esere bak.

üzre, *Sadr ud-Din*, Emîr *Akbûkâ*, *Tagaçar*, ve *Tamâ-çî Inak*'le birlikte, 27 Şaban 693 (= 23 Temmuz 1294), de, 19 Ramazanda vasıl olduğu *Tebriz*'e hareket etti. Burada, büyük miktarda kâğıt para hazırlattılar ve ilk olarak, 19 Şevvâl 693 (= 13 Eylül 1294), de tedavüle çıkardılar⁷⁸. Aynı zamanda, bir emirname neşredildi. Buna göre, kâğıt parayı, mübadele vasıtası olarak kabul etmeyen herkes, derhal öldürülecekti⁷⁹. *Vassâf*'ın tasvirine göre, *Geyhâtû*'nun Yarlığı, nakdin (Sikke = *Bargeld*), iktisadî hayatta, her ne suretle olursa olsun, kullanılmasını şiddetle yasak ediyordu. Bundan mâda, aynı Yarlık İlhane ve derecesi pek yüksek Emirlere mahsus olanlar müstesna, altın işlemeli elbiselerin imâlini, kıymetli madenlerden kablur yapılmasını, ve nihayet, umumiyetle altın ve gümüşe ihtiyaç gösteren her san'atın icrasını men ediyordu⁸⁰. Bu suretle zarar görecektir olan esnafa, Ç a v ile tazminat verilecekti ve kazançlarına göre, alacakları tazminatın miktarını, Valiler tesbit edeceklerdi⁸¹. Ecnebî memleketlerle ticaret yapan tüccarlar, istisnâî muameleye tabidilir. Hazine bunların elinde bulunan sikkeleri, Ç a v'la peşinen değiştiriyordu⁸².

Şu halde, bu söylenenlerden, tıbbî Çin'de olduğu gibi, maksadın hiç olmazsa, yalnız sikkeleri değil, aynı zamanda mevcut bütün kıymetli madenleri hazineye doldurmaktan ibaret olduğu⁸³ şüpheye mahal bırakmayacak şekilde tebarüz ediyordu⁸⁴.

⁷⁸ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 290, Hint tabı S. 125), ve *Hvândemîr*'e göre, Ç a v, zû'l-ka'de ayında Tebriz'de tedavüle çıkarıldı.

⁷⁹ *Mirhvând*'ın (adı geçen eseri, S. 291; Hint tabı, S. 125) ifadesinden, baş kesmek suretiyle ölümün, mevzuubahs olduğu anlaşılıyor. *Bar Hebraeus'a zeyl gazan* (adı geçen eseri, S. 497), şöyle devam ediyor: «... ve elinde gümüş bulunup ta devlet memuruna teslim etmeyen... ve buna karşılık olarak Şav (aynen böyle yazılı) almıyan herkes, ölmelidir».

⁸⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79.

⁸¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁸² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁸³ Bütün bu zikredilen maddelerin filen mevkii icraya koymağa muvaffak olup olunmadığı ve ne derecede muvaffak olduğu hakkında maalesef hiç bir şey bilmiyoruz.

⁸⁴ *Yul - Kordiy*e (Yule - Cordier), adı geçen eseri, I, S. 425.

Yarlık'ın ihtiva ettiği maddelerin icra ve takibi hususuna, İmparatorluğun *Irak-ı Arap* ve *Irak-ı Acem* sahalarına, *Diyaribekir'e* *Diyar Rebi'a*, *Musul'a*, *Mayyafarkîn'e*, *Azerbaycan'a*, *Horasan'a*, *Kirman* ve *Şiraz'a* sırf bu vazife ile tanzif edilmiş, *Vassaf* ve *Mir hvând* tarafından büyük Emîrlere (امراء بزرگ) denen komiserler nezaret ediyordu⁸⁵. Vessâf tarafından verilmiş olup Çav emisyonu merkezleri olarak telakki edilebilecek olan bu sahaların çok sathî bir tarzda tadadından da müsteban oluyor ki, İmparatorluğun bazı mühim kısımları *Sadr-i Cihân*'ın bu tecrübesinden masun kalıyordu. Bu memleketler, her şeyden önce Garpta *Rûm* ile bazı Şimal ve Şark sahaları, ezcümle *Mazenderan* ve *Vassâf*'ın saydığı memleketler arasında zikredilmiş olmasına rağmen, Horasan idi. Bu memleketlerin bu tecrübeden masun kalmasının sebebinin, bir taraftan merkezî idarenin iktidarsızlığında, diğer taraftan da, kâğıt para aksiyonunun (Action), bu uzak sahalara yayılmağa vakit bulmadan önce, çabucak sona ermiş olmasında aramak lâzımdır. *Reşid ud-Dîn*, Gâzân Hân tarihinde, bu söylediklerimiz hususunda bize tipik (*instructiv*) bir misal veriyor. Filhakika, bize, görünüşe göre *Mazenderan* ve buna komşu sahalara tanzif edilmiş *Ordübûka* adlı Çav komiserinin, *Simnân* da *Gâzân*'la karşılaşmasını bildiriyor. *Ordübûka*'nın beraberinde, bir kaç eşek yükü Çav ile gerek bunu beyaz kâğıttan (کاغذ سپید) imâl etmek için lüzumlu alât ve edevatı ve gerekse Devlet mühürünü yani Al'ı (آل) da götürdüğünü görüyoruz. Tam o sırada Bâydû'ya karşı sefere çıkmak üzere bulunan *Gâzân*, *Ordübûka*'nın bütün bu malının yakılmasını emreder, zira: "Demir ve silah bile dayanamadıktan sonra, *Mazenderan*'ın aşırı rutubetine kâğıt nasıl mukavemet edebilir,"⁸⁶.

⁸⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290; Hint tabı, S. 124; *Hvândemîr*, (adı geçen eseri, S. 80), sadece, vergi tahsildarının (عل) tanzifinden bahsadiyor.

⁸⁶ *Reşid ud-Dîn*, folio, 270v: «چون بسمان آمد اوردو بوقا از خدمت کيخانو رسيد باچند خروار چاو و آلات آن از کاغذ سپيد و آل و غيره غازان خان فرمود که در مازندران و این خود از غایت نمناکی هوا آلات آهن و سلاح رابقا نمی باشد کاغذ را چگونه تواند بود و فرمود تا تمامت راپسوختند. - Y. Hammer - Purgstall'a (J. Hammer - Purgstall) göre, (adı geçen eseri, C. I, S. 405) burada mevzu bahis olan Gâzân değil, bilâkis, Horasan'da bulunan Prens Aghul idi. Hammer'in, bu haberi, hangi menbada iktibas etmiş olduğunu, şimdiye kadar tesbit etmeğe muvaffak olamadım.

Yukarıda adları sayılan sahalarda⁸⁷ kurulmuş olan malûm «چاوخانه» ler (Ç a v h â n e, banknot dairesi), Ç a v'ın imâl (*fabrication*) ve ihracına (*émission*) yarayorlardı, buralarda, banknotların imâlinde istimâl edilen bir çok amelelerden⁸⁸ başka, idareci (*Gérant, administrateur*), kâtip ve veznedar gibi bir çok şahıslar çalışıyordu. Bu iş için sarfedilen meblâg, *Vassâf*'ın bildirdiğine göre, pek ehemmiyetli miktarlara bâliğ oldu⁸⁹. Meselâ Şiraz'da, Ç a v işine, beş T û m a n yani 25000 dinar sarfedildi⁹⁰.

Resmî emirnamelerde (*Ordonnance*=*Erläss*), halka, kâğıt paranın muhassenatı (*bénédiction*) tasvir ediliyordu. Çok mufassal böyle bir emirname (*Manifesto*), *Vassâf*' dan öğrendiğimize göre, Şiraz şehri için de isdar edildi. Kısacası, içinde, Ç a v'ın fakirlik ve sefaleti ortadan kaldıracacağı ve zenginle fakir arasında farkı yok edeceği bildiriliyordu⁹¹. *Geyhâtû* ve Vezirine yaranmak üzere Ç a v'ın medhini terennüm eden şairler de vardı. *Vassâf*, bize, o zamandan kalma bu mahiyette bir kıt'ayı, bildiriyordu: «Ç a v dünyada tedavül etmeğe muvaffak olursa, o takdirde İmparatorluğun ihtişamı ebediyen devam edecektir»,⁹².

Geyhâtû'nun kâğıt parası, halis Çince olan «Ç a v», adının da gösterdiği gibi,⁹³ Şarka aid örneğinin oldukça tam bir kılışesi

⁸⁷ Bak : *Vassâf*, aynı yer ; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 124 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 79 : « در هر شهری از ... »

⁸⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272 : « متصرفان و بیتکچیان و خزانه و دیگر عمله » ; *Mirhvând*, Hint tab'ı, S. 125.

⁸⁹ *Vassâf*, adı geçen eseri, 272 ; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

⁹⁰ Yalnız *Vassâf*' da (adı geçen eseri, S. 274).

⁹¹ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273. Bu *manifeste*'in hulâsası, *Mirhvând*, (adı geçen eseri, S. 290, Hint tab'ı, S. 125) de - nereden aldığıını bildirmeksizin - bulunmaktadır.

⁹² *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 273 ; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290, Hint tab'ı, S. 125 ; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80. «چاواکر درجهان روان کردد رونق» Bu hususta *Bar Hebraeus*'a zeyl yazana (adı geçen eseri S. 497) bak : And there was not a single maker of verses, who did not gibe at this act and not a single singing man who did not string together poems and ditties and admirable verses (aboutit).

⁹³ Çince şekliyle Ch ' a o 'nun iranî yazılış şekli «Çav» dır. (Bu sebepten, Çince Ch ' a o şekli, fikrimce, en doğru bir tarzda, «Chão» veya «Çâu» şekliyle çevrilebilir ve telâffuz edilebilir, yoksa «Çâw» şeklinde değil). Ch ' a o adı, bu şekil altında, evvelâ, XII. asrın ortasında Sung ve Kin sülâleleri zamanında

idi⁹⁴. İran Ç a v'ının⁹⁵ *Vassâf* tarafından yapılmış mufassal ve nisbeten katî tasvirine sahip bulunmasaydık bile *Yuan* sülâlesi zamanında tedavülde bulunan Çin kâğıt parasını mevzuubahis eden Çin ve Avrupa menbalarından,⁹⁶ bu kâğıt paranın ehemmiyet ve mahiyeti hakkında kolayca ve oldukça doğru bir fikir edinebilirdik⁹⁷.

Vassâf'dan⁹⁸ maada, bizim, verdiği kıymetli malûmattan

meydana çıkan ait *Oktay*'dan itibaren Moğollar'da da kullanılan kâğıt paraya verilmiş bir isimdir. Bak: *Biyo* (Biot), J. A, seri: 3 C. IV, S. 247 ve 441; *E. Katrmer* (E. Quatremère), «Notices et Extraits» de, C. XIV, 1843, S. 508 ve *T. F. Karter* (Th. F. Carter), adı geçen eseri, S. 238, not 10.

⁹⁴ *Reşid ud-Dîn, Vassâf, Hamd-Allâh Kazvîni, Mirhvând ve Hvândemir*'deki ifadeler böyle. Buna mukabil, *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan kimsenin, bunun Çin menşinden geldiği hakkında hiç bir şey bilmediği görünüyör; zira ona göre, bu kâğıt para *Sadr ud-Dîn*'in bir keşfinden ibarettir.

⁹⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; buna istinaden, *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289 ve *Hvândemir*, adı geçen eseri, S. 80.

⁹⁶ Çine ait kâğıt parayı mevzuubahis eden veyâhut sadece zikredip geçen Moğol devrine ait avrupai ve gayri islâmî eserler kronoloji sırasına göre şunlardır: *Vilhelm f. Rubrik*'in (Wilhelm v. Rubrik) seyahat raporu (1253-55), *Fr. Riş* (Fr. Riesch) tercümesi, Veröffentl. d. Forschungsinst. f. vergl. Religionsgesch. a. d. Universität Leipzig (Leipzig Üniversitesinde mukayeseli din tarihine ait tetkikat enstitüsü neşriyatı içinde) R. II, H. 13, S. 230; *Marko Polo* (Marco Polo), burada evvelce zikredilmiş olan *Potiye* (Pouthier) ve *Yul-Kordiy*e (Yule Cordier) tab'ı ve tercümesinden başka, H. Lemke tarafından yapılmış Almanca tercümesi, S. 266 ve 269; *Odorico de Pordenone* (1320-30), «Cathay and the way thither» adlı H. Yule'ye ait eserin içindeki tercüme, C. II, S. 196 ve Hakluyt Society, seri: 2, C. XXXIII; *Jourdain Catalani de Severac*: «Mirabilia descripta», H. Cordier tarafından neşredilmiş metin ve tercümesi, Paris, 1925, S. 90; *Francisco Balducci Pegolotti* (134 da), *Yul'un* (Yule) Cathay...,... adlı eserinin içinde, C. III, S. 154-155, bu hususta, *E. Friedmann*'ın şu mükemmel makalesine bak: «Der mittelalterliche Welthandel v. Florenz nach F. B. Pegolotti» (F. B. Pegolotti'ye göre Ortazamanda Filoransa dünya ticareti), Abhandl. d. K. K. Geographischen Geschichte in Wien'de neşretmiştir, C. X, No. 1, 1912, S. 19-21; *Jean de Cora* (ölümü, 1346): «Estat et la Governance de Grand Khan de Cathay», J. A., de (C. VI, 1830, S. 97-72) Jaquet tarafından yapılmış neşri. *Haython v. Gorhigos*, F. A. *Kravze*'nin, (F. A. Crause) «Das Mongolenreich in der Darstellung des Armaniers Haython» (= ermeni Haython'un eserinde Moğol İmparatorluğu) adı ile Ostasiat. Zeitschrift (şarkî Asya Mecmuası, 1920, S. 247) de çıkan makalesindeki metin ve tercümesi.

⁹⁷ *P. Kozlof*'un (P. Kozlov) Khara-Khoto'da bulduğu aşağıda zikredilecek olan kâğıt paralar, verilen bu malûmatın tamamen itimada şayan olduğunu tekit etmişlerdir.

⁹⁸ *Resid ud-Dîn*'de, bu hususa dair hiç bir şey bulunmamaktadır. Çin'e

dolayı medyunu şükran olduğumuz biricik emin menba olan *Bar Hebraeus* kuroniğinin devamı, İran Mogol devri tarihi ve medeniyeti (*Gerittung*) için münakaşa götürmez derecede büyük kıymetine rağmen, umumiyetle bu hususta kuvvetli istintaçlara esas olamayacak kadar çok umumî ve fakir kalmaktadır.

Kâğıt paranın, daha Milâdî 9 uncu asırda Orta İmparatorlukta (*Im Reiche der Mitte*), tedavül halinde bulunduğu tarihen sabittir⁹⁹. Bu zamandan Moğol devrine kadar, kâğıt paranın, orada daima bir meydana çıkup bir kaybolduğunu görüyoruz¹⁰⁰. Gerek cömertliği, ve gerekse adaleti ile meşhur olan, *Çingiz-Han*'ın en küçük oğlu *Oktaykaan* (1227-1248), 1236 senesinde, Mogol hükümdarları arasında ilk defa olmak üzere, şumulü itibariyle nisbeten mahdut kâğıt para ihracına karar vermişti¹⁰¹. Zamanında *Sung Cenubî Çin* İmparatorluğunun da ilhakı ile İmparatorluğun, en büyük vüs'at ve kudrete eriştiği, fakat aynı zamanda medenî ve iktisadî bakım-

ait kâğıt para hakkında nisbeten daha mufassal malûmat veren İslâm müellifleri, ancak XIV. asırda meydana çıkarlar. Bunlar da şu kimselerdir: *Şihâb ud-Dîn il-'Omert* (ölümü: 1338) «Mesâlik ul-Ebsâr fi memâlik il-Emsâr» adlı eserinin, *E. Katrmer* (E. Quatremère) tarafından, «Notices et Extraits», (C. XIII, 1838, S. 223)' de yapılan kısmî metin ve tercüme neşri ve *Ş. Şefer*'in (Ch. Schefer) «Centenaire de l'École des Langues orientales vivantes» (Paris, 1895, S. 17 ve müteakip sahifeler) de çıkan «Relations des Musulmans avec les Chinois» adlı makalesindeki metin; *İbn Batûtâ*, *C. Defremeri* (C. Defrémery) ve *B. R. Sanguinetti* (B. R. Sanguinetti) tarafından neşredilmiş metin ve tercümesi, Paris, 1853, S. 257-58 ve *H. v. Mzik* tarafından yapılmış Almanca tercümesi, S. 417); *Makrizî* (*S. dö Sasi* (S. de Sacy)' nin *Chrestomatie arabe*, I., S. 150-151 adlı eserinde); *'Abd ur-Razzâk is-Semerkindî* («Matla us-Sa'deyn ve Mecma' ul-Bahreyn» de ve *Firişte*'in «Geschichte Indiens» adlı eserinde). *Katrmer*'in (Quatremère) «Notices et Extraits...» de C. XIV, 1843, S. 333, 417, 503.

⁹⁹ Bak: *J. Klaprot* (J. Klaproth) J A, birinci seri, S. 260; *Bigo* (Biot), adı geçen eseri, S. 125 ve müteakip sahifeler; *W. Vissering*, «On Chines Curreney» Leiden, 1877; *Yul - Kordiyе* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, C. I, S. 426-27; *St. Balász*, MSOS, XXXV (1932) S. 33 ve müteakip; *Carter*, adı geçen eseri, S. 70-81.

¹⁰⁰ *J. Klaprot* (J. Klaproth), adı geçen eseri, S. 260-264; *Bigo* (Biot), adı geçen eseri, S. 125-141 ve S. 207-252; buna istinaden, *Yul - Kordiyе* (Yule-Cordier) (adı geçen eseri, S. 426-427,

¹⁰¹ *J. Klaprot* (J. Klaproth), adı geçen eseri, S. 265), *Oktay*'ın kâğıt parası hakkında hiç bir şey bilmiyor. O, *Kubilây*'ı, bu müessesenin Moğol rehberi olarak gösteriyor. Buna mukabil, *Bigo* (Biot), (adı geçen eseri, S. 441) ve *Karter* (Carter) (adı geçen eseri, S. 75]' e bak.

dan da altun devrinde bulunduğu üçüncü halefi büyük *Kubilây* (1260-1294), sefelinin misalini takibetmiş ve uzun saltanat senelerinin seyri esnasında bu hususta onu kat kat geçmişti. 3 den az olmayan büyük kâğıt emisyonu hakkında (1260, 1276 ve 1286 senelerinde) Kroniklerin mufassalan malûmat verdiklerini biliyoruz¹⁰². Malûm olduğu üzere *Marko Polo* (Marco Polo), Kubilây'ın saltanatının daha en parlak zamanında Ç a v'ı tanımış, bize, bu zamanın bütün Avrupa seyyahlarından daha pek çok kıymetli, fakat bu müessese hakkında inkâr edilemeyecek derecede büyük hayrete düşüren tasvirler bırakmıştır¹⁰³. Ç a v'ın garpta, İrân'da kısa bir zamana münhasır (*episodique*) hâkimiyetinin, niçin *Marko Polo*'nun (Marco Polo) buradaki ikametiyile münasebettar addetmek teşebbüsünde bulunduğunun bir sebebini de, ezcümle bunda görmek lâzımdır¹⁰⁴.

Gayhâtû-Han'ın kâğıt parası (*papier-monnaie*), kenarına Çince bazı sözler yazılmış olan uzunlamasına bir bilet şeklinde idi¹⁰⁵. üst kısımda, her iki tarafta, - İmparatorluğun müslüman halkına bir cemile (*Konzession*) olmak üzere-Kelime-i şahadet: « لا اله الا الله و محمد رسول الله » ve bunun altında, ya Moğol Tibet Bahşi'leri ve yahut K a m'lar tarafından taşınan *Geyhâtû*'nun *İrencin Dürçü* adı (manası: "kıymetli mücevher" = *Kostbarer Edelstion* ve yahut "kıymetli âsâ", = *Kostbares Scepter*) bulunuyordu.¹⁰⁶ Malûm olduğu

¹⁰² Bak: *Biyo* (Biot), adı geçen eseri, S. 442-445. *Poffye* (Pauthier), Kubilây'ın saltanatı esnasında yapılan kâğıt para emisyonunun bir fihristini vermiştir; bak: *Yul - Kordige* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, C. I, S. 426.

¹⁰³ Bak: *Yul - Kordige* (Yule - Cordier), adı geçen eseri, S. 423-425.

¹⁰⁴ Yukarıda söylölenlere bak.

¹⁰⁵ «Kenarında» (پیرامون سطح) sözü, yalnız, *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 272) ve *Mirhvând*'da (Hint tab'ı, S. 125) geçmektedir ve *Hvândemîr* (adı geçen eseri, S. 80) sadece şunları söylüyor: « چند کلمه بخط حطائی بر آن نوشته »; banknotları *Kozlof*'un (Kozlov) keşfettiklerinde rastladığımızıza müşabih, tezyinat *Brodür*'lerinin çevrelemiş olması, bence, pek muhtemeldir; bak: *Kozlof* (Kozlov), adı geçen eseri, S. 122 ve 123 ve *V. Kotviç* (V. Kotwicz), adı geçen eseri, S. 475. Buna müşabih tezyinat *Brodür*'leri, banknot vazifesini 'gören, bakır levhalarda (bak: *J. Mulli* (J. Mullie) Une planche à assignats de 1214, To'ung Pao, C. XXXIII, Kitap 2, 1937, S. 156) ve daha sonra, *Yul* (Yule) (adı geçen eseri, C. I, S. 424) ve reproduisé edilmiş Ming devri (XIV asır) banknotlarında (*Geldnote*) da bulunmaktadır.

¹⁰⁶ *Iren Cîn Durçü*'nin (Reşid ud-Din, Viyana yazması, fol., 242v; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289, Hint tab'ı, S. 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80 de

üzere aynı ada, *Geyhâtû*'nun sikkelerinde de tesadüf ediyoruz¹⁰⁷. Banknotun ortasında bulunan bir daire (*Orbiculaire*) içinde¹⁰⁸ banknotun rakamlarla kıymeti okunabiliyordu ve bunun altında şu sözler yazılmış bulunuyordu:¹⁰⁹

“Padişah-ı Cihân, bu mübarek kâğıt parayı (چاومبارك), 693 (1294) senesinde İmparatorlukta tedavüle çıkardı. Bunu, taklit eden veya üzerinde bir değiştirme yapan kimse, karısı ve çocuğuyla birlikte öldürülecek ve malı, devlet tarafından müsadere edilecektir.”¹¹⁰ *Bar Hebraeus'a zejl yazan kimse*, diğer tarihçilerden

bu şekilde geçmektedir; *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 260, 272 de: «ایرنجین تورجی» şeklinde, «kıymetli mücevher» mânasına gelen Tibetçe «rintschen do-rdje» ile aynı olduğunu, ilk defa *E. Burnuf* (E. Burnouf), doğru olarak tanımıştır. Bak: *F. dô Solsi* (F. de Sauley), «Sur quelques points de la numismatique orientale», JA, seri: 3, XIII., S. 131-132. *Kowaleski ve Popof* (Kowaleski ve Popow)'a istinad eden F. Erdmann'a göre, «Edelstein = mücevher» yerine, «scepter, force» kelimeleri ile de tercüme edilebilir. Bak: JA, seri: 4, II, S. 297 ve *E. Druvin* (E. Drouin): «Notices sur les monnaies mongoles» JA, seri: 9, VII, S. 524. *Ergûn*'un dahi bu adı taşıması dikkate şayandır; bak: *Druvin* (Drouin), adı geçen eseri, S. 525. *Vassâf*, bu ismin -*Hammer - Purgştal* (Hammer - Purgstall) (adı geçen eser, C. I, S. 428) ve buna istinaden *Hovars*'ın (Howorth) (adı geçen eser, C. III, S. 357) görmek istediği gibi - Çince (Uygurca) olduğunu hiç bir yerde iddia etmiyor. Onların bu hatası, *Vassâf*'ın (adı geçen eseri, S. 260) şu ifadesinden çıkmış olacak: «... خطایان تقریر کردند که نام ایلیخان برای طول بقاء و دوام رفعت و ثناء در یرلیغها و مکتوبات ایرنجین تورجی نویسند» *Reşid ud-Din*'e göre (Viyana yazması, fol., 242v) *Geyhâtû*'nun bu adını, *Bahşî*'ler, *Mirhvând* ve *Hvândemîr*'e göre ise, Çin Kam'ları (*voyant = Seher*) kullanıyorlardı. Bu ad, herhalde, Moğol murabba yazısından ziyade, Arap yazısıyla yazılıyordu.

¹⁰⁷ Bak: *Leyn Pol* (Lane - Poole) ve *E. Druvin* (E. Drouin), adı geçen eser.

¹⁰⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272; *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 289, Hint tab'ı, S. 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80. *Vassâf* ve *Mirhvând*'a göre, banknotun kıymeti, onun tam merkezinin dışında yazılmış bulunuyordu. «نارج مرکز و نارج مرکز صواب».

¹⁰⁹ *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 289; Hint tab'ı S. 126) ve *Hvândemîr*'e (adı geçen eseri, S. 80) göre, şu sözler, banknotların üzerinde okunan sözlerin ancak hülâsasını teşkil ederler: «... خلاصه مضمون آنکه.. وایضاً سطور چند بر آن کاغذ مسطور بود مضمون آنکه».

¹¹⁰ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272: «... و صورت چاودین منوال بود پیرامن سطح: کاغذ پاره مربع مستطیل چند کلمه بخط خطائی که مخص خطا این بود نوشته و بر بالای آن از دو طرف لاله‌الاله محمد رسول‌الله .. و فروتر از آن ایرنجین تورجی تحریر کرده و درمیانه دائرة کشیده خارج از مرکز صواب از نیم درهم تاده دینار رقم زده و بشیوه مسطور در قلم آورده که پادشاه جهان در تاریخ سنه ثلث و تسعین و ستائمه این چاو مبارک را در ممالک روانه کردانید تغییر و تبدیل کنندند را بازن و فرزند بیاسارسانیده مال اورا جهت این چاو مبارک را در ممالک روانه کردانید تغییر و تبدیل کنندند را بازن و فرزند بیاسارسانیده مال اورا جهت» *Mirhvând* (adı geçen eseri, S. 289) ve *Hvândemîr* (adı geçen eser

farklı olarak, bize banknotun (*billet de banque*) kırmızı bir damga¹¹¹ (*Aufdruck*) taşıdığını bildiriyor. İslâm müellifleri tarafından zikredilen daire ile alâkası olmayan bu kırmızı damga, o zamanki hükümdarlara verilen Yade (yeşim)' den mamûl devlet mührünün, yani (آل) Âl'ın bir kopyesini teşkil etmektedir¹¹². Malûm olduğu üzere, *Geyhâtû*'dan *Gâzân*'a devredilmiş olan ve kâğıt para imâline yarayan âlet arasında, Âl da bulunuyordu. Bu mührün, daima bilhassa damgalamak için işe yaradığı kabul olunabilir.

Banknotun arka tarafının da, aynı tarzda mı veyahut da, metin itibariyle pek kısaltılmış olarak mı basıldığı - ki bu pek muhtemeldir - ve üzerine *P. Kozlof* (*P. Kozlov*) tarafından keşfedilmiş olan banknotların üzerinde olduğu gibi, diğer bir resmî mühür basmak âdetinin¹¹³ mevcut olup olmadığı hakkında, menbalarımız, maalesef, bir şey bildirmiyorlar, fakat bu hususta - başka sahalarda, meselâ idarî işlerdeki âdetleri¹¹⁴ dikkate alarak - bir netice çıkarmak tamamen mümkün olacaktır.

S. 80)' e de bak. Gerek *P. Kozlof* (*P. Kozlov*) tarafından keşfedilmiş banknotlarda ve gerekse *I. Mulli* (İ. Mullie) tarafından tasvir edilen bakır levhalar üzerinde, kalpazan, ölümler, bir daha vukuunda, baş kesmek suretiyle ölümler tehdit ediliyor. Fakat kâğıt para mensupları ölüm cezasından daima istisna ediliyordu; şu halde, ceza ölçüsü, Şark'ta, İran'dakinden pek daha yumuşaktı. Bak: *V. Kotvîç* (*V. Kotwicz*), adı geçen eseri, S. 476; *I. Mulli* (I. Mullie), adı geçen eseri, S. 156.

¹¹¹ *Bar Hebraeus*'a zeyl yazan, adı geçen eseri, S. 497; *P. Kozlof* (*P. Kozlov*), (adı geçen eseri, S. 122, 123) tarafından keşfedilmiş kâğıt paralar üzerindeki siyah ve kırmızı damgalara bak; gene *P. Kotvîç* (*P. Kotwicz*)' e de bak: adı geçen eseri, S. 156.

¹¹² Elimizde bulunan Moğol mühür damgaları, kâmilten şakulî şekiller arz ediyor ve tamamen çok stilize edilmiş Çin yazı işaretleriyle örtülüdür. Ekseriya *cînabre* kırmızısı (zinnoberrot) renginde basılmıştır. *Yul-Kordiyeye* (Yule-Cordier), adı geçen eseri, S. 424 e de bak. *Reşid ud-Dîn*'in *Gâzân Tarihi* adlı eserinden (Paris Millî Kütüphanesi yazması, No. 254, fol., 226v) *Nevrûz*'un ricası üzerine, (*Gâzân*'ın *Bâydu*'ya muzafferiyetinden sonra), şimdiye kadar dört köşeli olan *Altamga*'nın şimdi daire şeklinde imal edildiğini ve Allah ve Peygamber'in adlarıyla süslendiğini öğreniyoruz.

¹¹³ İlhanî'lere ait mühürlerin muhtelif şekilleri ve kullanılış tarzları hakkında, *Dosson*'un (*D'Ohsson*) (adı geçen eseri, C. IV, S. 411) *Reşid ud-Dîn*'den iktibas etmiş olduğu malûmata bak. (Her ne kadar burada söylenenler, *Gâzân*'ın zamanına aitse de, umumiyetle *seleflerinin zamanı için de* muteber addedilebilir).

¹¹⁴ Bak *Dosson* (*D'Ohsson*), adı geçen eseri, C. IV, S. 410 ve müteakip sahifeler.

Nihayet, *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, banknotun, material itibariyle, *Papirus* kâğıdından olduğunu iddia ediyor¹¹⁵, buna mukabil, *Vassâf, Reşid ud-Dîn, Mirhoând, Hvândemîr* daima sadece kâğıttan bahsediyorlar.¹¹⁶ Bundan, mevzuubahs kâğıdın cinsi hakkında bir istintaçta bulunmak istemek, tabiatıyla imkânsızdır. Malûm olduğu üzere, yerli kâğıdın imali, Milâttan sonra VIII. asırda¹¹⁷ islâm âleminin, orta (*Mitte*) İmparatorlukla ilk temasının bir semeresidir. Bu andan itibaren, imalinde, umumiyetle, keten ve kenevir lifleri kullanılırdı.¹¹⁸ Fakat bundan maada, kâğıt dudu ağacı'nın¹¹⁹ (*Broussonetia Papyrifera*) kabuğundan ve ihti-

¹¹⁵ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, adı geçen eseri, S. 496; müellifin, 3 asırdan fazla bir müddettenberi, yazı maddesi olarak istimalden sakıt olmuş olan *Papirus*'u nazarı itibara almış olabilmemesi, tabiatıyla tamamen imkânsızdı.

¹¹⁶ *Reşid ud-Dîn* (fol., 276v) « کاغذ سپید » den bahsediyor; kendisinin bu kelimeleri söylerken, muayyen bir kâğıt nev'ini nazarı itibara almış olup olmadığı çok şüphelidir.

¹¹⁷ Bak: *A. F. R. Hoernle*, Who was the Inventor of Rag Paper? (*Journal of Royal Asiatic Society*), 1903, S. 663 ve müteakip sahifeler ve *F. Hirt* (*F. Hirth*), *Chinese Studies*, S. 270. Çin'e ait bir ithalât maddesi olmak itibariyle, kâğıt, şüphesiz daha *Sasani*'ler zamanında İran'ca malûmdur. Bak: *B. Laufer* (*B. Laufer*), *Sino-Iranica*, Şikago, 1919, S. 559.

¹¹⁸ Keten ve kenevir liflerinden mamûl kâğıt, malûm olduğu üzere, Milâttan sonra 100 yıllarında *Tsai-Lun*'ün keşfi telâkki edilir. Bak: *F. Hirt* (*F. Hirth*), *Toung Pao*, birinci seri, birinci cilt, S. 10; *O. Franke*, *Geschichte d. chin. Reiches*, Berlin, 1930, I., S. 414 ve *Karter* (*Th. F. Carter*), *The Invention of printing in China and Its Spread Westward*, New York, Columbia University Press, 1925, S. 2). Kâğıdın, bundan biraz sonra *Garb'a* doğru yol alışı, şu son on senelerde, *Sven Hedin*, *Sör Orel Ştayn* (*Sir Aurel Stein*), *A. f. Lökok* (*A. v. Lecoq*) v.s. tarafından Orta Asya'da yapılan keşiflerde gösterilmiştir. Bu hususta bak: *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 96-97, ve bundan başka, *I. v. Vizner* (*I. v. Wiesner*) ile *I. v. Karabacek* tetkiklerine istinaden, *Arap ve Türkistan kâğıtlarının en eski ترکیبی (combinaison, Zusammensetzung) ve paçavra kâğıdının Çin'e ait menşei hakkında verdiği tafsilâta bak*, adı geçen eseri, S. 4-6; gene bak: *I. v. Vizner* (*I. v. Wiesner*), *Die Rohstoffe des Pflanzenreiches*, C. I, 8. A, S. 680 ve müteakip sahifeler.

¹¹⁹ *F. Hirt*'in (*Hirth*), İran'ca «kâğıt» kelimesi Çin'ce *Ku-chi* kelimesi yani kâğıd dudu ağacından mamul kâğıdla bir ve aynı addetmesinden [*Identifizierung* = *identification*] (*Hirt* adı geçen eseri, S. 12), ezcümle İranlıların dahi, hiç olmazsa başlangıçta, kâğıt imalinde aynı maddeyi kullandığının belirdiği görünüyör. İlk islâm kâğıdının «otlar» dan ve «nebatlar» dan imâl edildiği hakkındaki *Kitâb-ül-Fihrist* (I. c, 21) in [*MPER*, II-III S. 114 deki *J. V. karabacek*'e göre zikredilmiştir.] İfadesi de buna delil addedilebilir, daha

mal, menşei Uzak Şark olan *Morus alba* (İranca: توت)¹²⁰ dan ve İran'da yetişen ¹²¹ *Morus Nigra*'dan da imal edilirdi. Moğol devrinde, İran dışı banknotlar, tamamen, ham maddesini yukarıda bahsedilen ağaç kabuğu ¹²² teşkil eden kâğıttan imal edildiği için, hele Çin'e ait nümunesine pek fazla benzeyişi de - bu iki kâğıt paranın yekdiğeriyle mukayesesini başka bir yerde yapılmıştı - nazarı dikkate alınınca, İran kâğıt parasının imalinde de aynı menşeden gelen (ağaç kabuğundan) kâğıdın kullanılmış olduğu büyük bir ihtimalle kabul edilebilir. Mevzuubahs nebati kâğıdın imali, - Moğol devri esnasında bu imalât durmuş olduğu takdirde - bu esnada şüphesiz fevkalâde incelmış olan Uzak Şark imalât tarzından yeniden iktibas edilebilirdi. Tebriz nev'i ¹²³ (کونی تبریزی = *Teb-rizer Spezialität*) ve (خطائی) hatâyî diye gösterilen kâğıtlar, - ki bu iki nevi kâğıt, Şark'tan iktibas edilmişlerdi - kısmen, belki yukarıda bahsedilen nebattan hazırlanan yazı materyali kâğıtlarını teşkil ediyordu. Bu banknotların, sırf bu zikredilen nebati kâğıtlardan imal edilip edilmediği hakkında kat'î bir şey söylemek şüp-

muahhar zamanlar için maalesef her hangi bir literatür *indication*'u olmadığı gibi bu hususta iyi bir tetkik te yoktur; *B. Lavfer*'e (B. Laufer) (adı geçen eseri, sayfa 557) bak: Burada mühim sebeplerle «kâğıd» kelimesinin Çin menşei aleyhine fikirler serd ediyor. Bankanotun, doğrudan doğruyakâğıd dudu kabuğundan (*Papiermaulbeerbast*) imalinin sebebinin ihtimal bu yazı maddesinin, sık, bununla beraber lifli dokunmuş olması, uzun lifli oluşu ve kumaş gibi eğilip bükülebilmesi gibi karakteristik meziyetlerinde aramalıdır. bak: *Vizner* (J. V. Wiesner), adı geçen eseri, s. 669.

¹²⁰ İran'da ağac kabuğundan imal edilen kâğıdın, bu memlekette çok iyi yetişen *Morus alba*'dan imâl edilip edilmediği katiyetle tesbit edilemiyor. Çinde her halde bu ağactan imal edilen kâğıd tıpkı *Broussonetia papyrifera* kabuğundan hazırlanan kâğıd gibi, kâğıd para imâlinde kullanılıyordu. bak. Yul-Kordiyeye (*Yule-Gordier*), adı geçen eseri, I. s. 430; Kordiyeye (*Cordier*), *Notes et adenda* s. 70 ve *B. Lavfer* (B. Laufer), adı geçen eseri, s. 582.

¹²¹ A. Engler (*Syllabus und Pflanzenfamilin* A. 7, Berlin, 1912, S. 165) ve *Vizner*'e (J. V. Wiesner) (adı geçen eseri, S. 454) göre, *Morus Nigra* İranda yurd tutmuştur. Bu ağacın kabuğunun, Şarkî Türkistanda olduğu gibi (bak: *Vizner* [J. V. Wiesner], *Mikroskop. Untersuchungen alter ostturkest. Papiere* S. 9) burada da, kâğıd imalinde kullanılıp kullanılmadığı henüz isbat edilememiştir,

¹²² Bak: Yul-kordiyeye (*Yule-Cordier*), adı geçen eseri, S. 430 ve *Cordier*, adı geçen eseri, S. 70.

¹²³ Bak: J. V. Karabacek, *MPER*, II-III, S. 127.

hesiz, imkânsızdır. *Vassâf*'ın eserinin ¹²⁴, bütün mevcut kâğıtlar, Çav imalinde kullanıldığı için, Şiraz'da ölüm tehdidi altında bile bir tek kâğıt bulunmadığını bildiren bir yerinden, hiç bir muayyen nev'in tercih edilmediği kanaatine varılabilir. Kaldı ki görünüşe göre, Moğol devrinde kurulmuş olan Şiraz kâğıt sanayii, münhasıran, nebatî kâğıt imalâtiyle iştilal ediyordu.

İran kâğıt paralarının kıymet basamakları hakkında, menbalarımızdan bazıları malûmat veriyor, fakat bunlardan ancak *Vassâf*'ın ifadesi itimada şayan görünüyor. Bu tarihçiye göre, banknotlar, yarım dirhemden başlayarak 10 dinara kadar yükseliyordu ¹²⁵. Halbuki *Bar Hebraeus*'a *zeyl yazana kimse*, en aşağı kıymet olarak, bir dinarı veriyor. ¹²⁶ Banknot kıymetlerinin, 1 ile 10 dirhem arasında değiştiği hakkındaki *Mîrhvând* ve *Hvândemîr*'in ifadeleri de, şüphesiz, doğru değildir ¹²⁷.

Geyhâtû'nun kâğıt parasının tecrübevî (*experimentelle*) ve kısa bir zamana münhasır olduğu (*episodique*) karakterini, banknot ihracının bu kadar aşağı kıymete münhasır kalması vâkiasından daha fazla hiç bir şey aydınlatamaz.

Çin'de olduğu gibi, İran'da da, eskimiş kâğıt para sahipleri, itibarî kıymetinden % 10 tenziliyle, Çavhane'den yenisiyle değiştirebilirlerdi ¹²⁸. *Kubilây* İmparatorluğunda mutad olanla mukayese edilince ¹²⁹, oldukça yüksek görülen bu iskonto, zikredilen müessesese (Çavhane) vasıtasıyla devlet hazinesine giriyordu.

İran'da kâğıt paranın nasıl imal edildiği hakkında, maalesef,

¹²⁴ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), Şiraz'da 40 nevi kâğıdın elde dolaşmakta (*Circulé*) olduğundan bahsediyor, fakat bunu ancak mecazî (*figuré*) manada anlamak lâzımdır.

¹²⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 272.

¹²⁶ *Bar Hebraeus*'a *zeyl yazan*, adı geçen eseri, S. 497.

¹²⁷ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 289. *Hind tab*'ı, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

¹²⁸ Yalnız *Vassâf*'ın adı geçen (S. 273) eserinde,

¹²⁹ *Marko Polo* (*Marco Polo*) Büyük Han'ın İmparatorluğunda eskimiş kâğıd paraların yenileriyle değiştirildiği esnada mutad olan kırdırmanın yüzde 3 olduğunu bildiriyor, şüphesiz, bunun aynı emisyonda böyle olduğunu ilâve etmek lâzımdır. Zira muhtelif emisyonlarda, meselâ 1288 senesindeki emisyon-da kırdırma nisbeti yüzde 80 idi., bak *Yul-kordiye* (*Yule-Cordier*), adı geçen eseri, S. 427. *J. klaprot* (*J. Klaproth*), adı geçen eseri, S. 265, *Biyo* (*Biot*) adı geçen eseri. S. 244.

hemen hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Lâkin, bu hususta, Çin'de, Milâttan sonra VIII. asırdanberi mutad olan tabı şeklini yani *Blockdruck*'u¹³⁰ (*blok* şeklinde tabı = *impression*) kullandıkları muhakkaktır. Tabı işinin, ağaç bloklarla mı (*Block*), yoksa, 1277 senesinden itibaren, *Kubilây* Çin'inde olduğu gibi bakır levhalarla mı yapıldığı¹³¹, kat'iyetle tespit edilemiyor. Fakat birinci şekilde, yani tabı işinin ağaç bloklarla yapıldığı, *Reşîd ud-Dîn*'in yukarıda zikredilen bir ifadesinden kat'iyetle istintaç edilebiliyor. Malûm olduğu üzere, bunda, *Ordûbûka*'nın Çav imal etmeğe mahsus âlat ve edevatını, *Gâzân* Han tarafından yakıldığı bildiriliyordu. Kalitece nasıl olursa olsun, tabı levhalarının imaline gelince, bu işin münhasıran olmasa da, ekseriyetle, - inkişaf halinde bulunan Başşehir *Tebrîz*'in Çin mahallesinde yurt tutmuş olan - Çin'lilerin elinde idi.¹³² Gerek kâğıt paraların üzerinde görünen Çin yazı işaretleri, ve gerekse bu tabı şeklinin yani blokla tabı işinin (*Blockdrücke*) İslâmî Şark'ta *épisodique* bir tarzda meydana çıkışı, buna delildir. Memlekette bir dereceye kadar malûm olduğundan ve kök salmış bulunduğundan, bu tabı tarzı, büsbütün ortadan kalkmazdı, nitekim böyle de olmuştur. Tabı maddesi olarak istimal edilen matbaa mürekkebinde (*encre d'imprimerie* = *Druckerschwaerze*) maada, bu takdirde de (yerli ve pratik bakımdan aynı terkibi haiz olan madde nazarı itibara alınmazsa) Çin imal tarzına göre hazırlanan is mürekkebi (*noir de fumé* = *Russtinte*) mevzuubahstir - yalnız *Cinabre* kırmızısı (*Couleur de cinabre* = *Zinnoberrot*) baskı rengi (*Stempel-farbe*)¹³⁴ olarak kullanılmıştır.

Yakın Şark'ta matbaasının (*Blockdruck*) istimali hususu için

¹³⁰ Çine ait blok (Matbaa) tab'ı hakkında *Reşîd ud-Dîn*'in, dünya tarihinde söylediklerine bak, Bu sözlerin bazı kısımları, muahharen *Gâzânın saray şairi* (Hofdichter) *Benâketi* tarafından Tarih-i Benâketi adlı eserine mal edilmiştir: *G. Braun* (G. Brown) (adı geçen eseri, III, S. 103-101) tarafından yapılan tûrcümesi; bu hususta *Karter*'e de (*Carter*) (adı geçen eseri, S. 31-32) bak.

¹³¹ Biyo (*Biot*) adı geçen eseri, S. 444. Bankanot basmağa yarayan 1204 senesine ait bir bakır levha hakkında bak: *Mulli* (*Mullie*), adı geçen eseri S. 150 ve müteakip sayfalar.

¹³² *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 129.

¹³³ Bu terkip, Mısır Blok Matbaasının mürekkebinin terkipini de göstermektedir. bak ; *Karter* (*Carter*), adı geçen eseri, S. 25.

¹³⁴ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, adı geçen eseri, S. 497; *karter*'e de (*Carter*) (adı geçen eseri, S. 193 not 9 ve S. 201 not 7) bak.

malûm biricik misal olmak itibariyle ¹³⁵ *Geyhâtû*'nun kâğıt paraları, hele, bu tabı usuliyle XIV üncü asrın sonunda Almanya'da meydana çıkan ve *Gutenberg* Matbaasının mübeşşiri olan matbaa arasında, derin fakat henüz tetkike mühtaç münasebetlerin mevcut olabilmek ihtimali de düşünülürse, medeniyet tarihi bakımından, fevkalâde dikkate şayandır ¹³⁶.

Geyhâtû'nun yarlığı üzerine, Çav kılıç korkusuyla, bir hafta kadar değer (*Valeur* = *Zahlungsmittel*) olarak kabul edildi, fakat ticarî sahada umumiyetle revaç bulmadı. Bu malûmatı ve Başşehir *Tebrîz*'in ahvalini tasvir eden aşağıdaki malûmatı, her şeyden önce, İlhan'ın hususî doktoru olmak itibariyle ¹³⁷ hâdiselerin şahidi (*temoin oculaire*) olarak nazarı itibara alınabilecek olan *Reşid ud Dîn*'e ¹³⁸, sonra da, *Vassâf'a* ve *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye* medyunuz. *Hvândemîr* ve *Mîrhvând*'ın verdikleri malûmat, umumiyetle başka hususlarda da olduğu gibi, *Reşid ud-Dîn*'in eserinin, hemen hemen münhasıran hulâsasından ibarettir. ¹³⁹ Bu şehir sakinlerinin pek büyük bir kısmı - bunu eserlerin hepsinde okumak mümkündür - şehri mecburen terk ederek memlekete dağıldı. Bütün yiyecek maddelerinin ve kumaşların pazardan uzaklaştırılmış olması da, halkın, şehrin önünde kâin bahçelere - kendilerini buralardaki meyvalarla doyurmak üzere - sığınmalarına sebep oldu. Öyle oldu ki, *Tebrîz* gibi pek kalabalık olan bir şehir, hemen hemen tamamen boşaldı. *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye göre* ¹⁴⁰ yalnız pazar, henüz biraz hayat eseri gösteriyordu. Görünüşe göre vaziyetin böyle olacağını hiç tasavvur etmeyen *Geyhâtû*, bir gün pazardan geçti, dükkânların boş bulunduğunu hayretle gördü. Bunun sebebini sordu ve *Sadr ud-Dîn*'den, pazar reisi *Şeref ud-Dîn Lâkûşî*'nin öldüğü, onun pazardan yok olması dolayısıyla, matem tutmanın, *Tebriz* halkının âdeti olmuş olduğu haberini aldı. Bu

¹³⁵ Nadiren (*sporadique*) meydana çıkan Mısır Matbaası hakkında bak: *karter* (Carter), adı geçen eseri, S. 138.

¹³⁶ *Karter* (Carter), adı geçen eseri, S. 132.

¹³⁷ Aşağıda bahsedilecek olan hususatta dahi hemen hemen tamamen *Reşid ud-Dîn*'in verdiği malûmata istinad edilmiştir. Zeyl olarak verilen *Viyana yazmasından* (fol, 245) alınan metne bak: en sonda.

¹³⁸ *E. katrmer* (E. Quatremère), adı geçen eseri. S. VIII,

¹³⁹ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 125 ve *Hvândemîr*, adı geçen eseri S. 80

¹⁴⁰ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, adı geçen eseri, S. 497.

son haberin mevsukiyeti, Reşid ud-Dîn tarafından bildirilen hikâye ile, tabiatıyla, kat'iyetle tayin edilemez, buna rağmen, yukarıda söylenenleri, tekide yarıyor ve bu hikâyenin meşhur olduğunu gösteriyor. Kervan ticareti, tamamen durdu, zira, eşkiyalar ve yol kesiciler, yolların emniyetini haleldar ediyorlar ve yakalayabildikleri herkesi, derisine kadar soyuyorlardı. Bahçe yollarının başlarında, gelip geçenleri kolluyorlar ve bir bedbaht, güçlkle elde etmiş olduğu bir eşek yükü buğdayı veyahut meyva dolu bir sepeti¹⁴¹, ikametgâhına götürürken gasbediyorlardı. Fakat ictinap ederse, şunu söylemek âdetleri idi: Onu bize sat, mukabilinde mübarek Çav'ı (چاو مبارک) al ve mevyanın nerede satıldığını bize de haber ver. Reşid ud-Dîn, bir kelime ile, halk, bu fenalığa maruz bırakılmıştı ve fakirler, daima, dua için ellerini kaldırıyorlardı¹⁴², diyor. *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, (Tebriz'in, daha önce müstefit olduğu) bahtiyarlıktan sonra, bu zamanda (şehrin üzerine) çökmüş olan pahalık ve zarureti tasvir etmeğe söz kadir degildir, diyor.

Vassâf'ın aynı ahval hakkındaki tasvirleri, şimdi zikredilen tarihçilerin sözleriyle aşağı yukarı tetabuk eder. *Mirhvând* ve *Hvândemîr*'de de bulunan ifadesine göre, Çav, daha ihraç edildiğinden üç gün sonra¹⁴³, yukarıda tasvir edildiği şekilde tesirini gösterdi: Şehir, boşalmış bulunuyordu.¹⁴⁴ Ticaret ve nakliye, tamamen felce uğramıştı. Yiyecek fiatları öyle bir yükselmeğe maruz kaldı ki, bir adam, bir ekmeği, bir Dînâr-i râbih'e satın aldığı takdirde, kârlı addedilebilirdi.¹⁴⁵ O zaman Tebriz Atpazarında vasıl olunan en yüksek fiat hakkında, *Vassâf*'ın malûmat vericisi tarafından tasvir edilen canlı bir sahne bize bu hususta bir fikir elde etmemizi temin ediyor. Daha önce 15 dinar olduğu

¹⁴¹ *Mirhvând*, adı geçen eseri, S. 125. Beş batman (*mann*) zabire ve yahut bir sepet meyve.

¹⁴² Bu hususta *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimseye* (adı geçen eseri, S. 497) bak.

¹⁴³ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 274 *mirhvând*, adı geçen eseri, S. 290 Hind tab'ı cilt 5, S. 125 ve *Hvândemûr*, adı geçen eseri, S. 80, iki ilâ üç günden bahsediyorlar.

¹⁴⁴ *Vassâf* ve buna istinaden de *Mirhvând*, Tebrizin, «Arzukeş bir kimse- nin sabır dağarcığı gibi boşaldığını» söylemekle yerinde bir mukayese yapıyor « . . . مانتد صبر مشتاقان تبي شد . . . »

¹⁴⁵ Yalnız *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274) de.

için, iki misli pahalı görülen bir atın iştirâ kıymeti, nihayet, 150 kâğıt dinar olarak tespit edildi. Fakat, daha satış muameleleri nihayete ermeden önce, elde ettiği yüksek fiattan dolayı pek büyük sevinç duyarak aklını kaybetmiş olan satıcı, atının üzerine atladı, hayrete düşmüş olan seyircilerin nazarlarından kayboldu.¹⁴⁶ Şu halde, ilk fiatlar, bu yeni vaziyet karşısında, 10—12 misli bir artışa maruz kalmıştı. Ç a v'ın, ikinci büyük bir ticaret merkezinin iktisadî hayatına yaptığı öldürücü tesirler hakkında, *Reşîd ud-Dîn*'den malûmat alıyoruz. Basra'da - yani mevzuubahs olan, eskidenberi meşhur bu ticaret şehri idi - (yeni iktisadî nizamın) neticeleri, pek korkunç bir dereceye varmış olmalıdır. Zira, *Reşîd*, doğrudan doğruya "Basra'nın harabiyet," inden bahsediyor. Hattâ, *Reşîd ud-Dîn*'in tarzı ifadesinden, bu son zikredilen halin tesiriyle, Ç a v'ın derhal kaldırılmasına teşebbüs edildiği neticesine varılabileceğe benziyor.

Halkın, Sadr-i Cihan'ın icadına karşı gösterdiği, yukarıda tasvir edilen *passif* mukavemetten maada, iş, bu icadın, açıktan açığa ve kuvvet kullanarak ret ve inkârına kadar vardı. Halkın bu hiddet ve şiddetinin hedefini, tabiatıyla, evvel be evvel, bu müesseseyi meydana getirmiş olan adamlar, şu halde¹⁴⁷ *İzz ud-Dîn Muzaffer* ve *Sadr ud-Dîn* teşkil ediyordu. Bu hizmetinin şükranı olarak, Sadr-i Cihan tarafından "Â m i d ul - M u l k ,," (İmparatorluğun direği = mesnedi) ünvanı tevcih edilmiş olan *İzz ud-Dîn*, camide, cemaat ortasında, kendisine ve taraftarlarına halk tarafından kurulan ölüm tuzağından, ancak mes'ut bir tesadüfün neticesi olarak kaçarak kurtulmağa muvaffak oldu.¹⁴³ *Mîrhvând* ve *Hvândemîr*'e göre, bunda ölümü boylamış olmalıdır.¹⁴⁹ Buna müşabih

¹⁴⁶ *Hovars* (Hauvorth) (adı geçen eseri, III, S. 370), 150 dinar yerine sehven 750 dinar yazıyor.

¹⁴⁷ *Vassâf* (adı geçen eseri, S. 274), bize, en fazla kin beslenen *İzz ud-Dîn muzaffer* hakkında yazılmış iki hicviye de bırakmıştır. Bunlardan birini orijinal halinde veriyorum ve *Hammer*'deki (adı geçen eseri, I. S. 432-433) tercümesini de tavsiye ediyorum:

سنبوس و دل عميدالمك راهمچوآب درفلك است - ريش شو مشكه پشمك به از او

درتناسب چو اطلس و كالك است . . . كارفر دای مشاهده كن كرچه امروز جمله الملك است .

diğerinin metin ve tercümesi *Braun*'ın (Brown) *Literary Hist. of Persia* (III, S. 38) adlı eserindedir.

¹⁴⁸ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 274.

¹⁴⁹ *Mîrhvând*, adı geçen eseri, S. 291, Hind tab'ı cilt 5, S. 125 ve *Hvândemir*, adı geçen eseri, S. 80 : «Bir rivayete göre (بقول برواه) o, öldürül-müş olacak ».

bir hâdise ile, *Sadr ud-Dîn*'in kardeşi, Kâdî ul-Kudât *Kutb-ud Dîn* de, Tebriz camiinde, cuma namazı esnasında halk tarafından öyle tehdit edildi ki, nihayet yiyecek satışının nakit para (*Argent comptant* = sikke) mukabilinde yapılmasına müsaade etmekten başka çıkar yol bulamadı. *Reşid ud-Dîn*, bu münasebetle, pek çok miktarda halkın öldürüldüğünü bildiriyor.¹⁵⁰

Bu şayanı istihkar ve istihfaf (namübarek) kâğıt paraya alışmamış olan halk¹⁵¹ Sâhib Dîvân'a kadar çıkmaya muvaffak olur. Halkın küfür ve alaylarına karşı söylediği sözler, hiç nazarı itibara alınmıyordu. Nâzır, hayret ve şaşkınlık içinde kalmış olacak. Zira, bir ric'atin, mevkiini manen sarsacağını, diğer taraftan ise, dönse bile iradesini yürütmeğe de muvaffak olamayacağını biliyordu.¹⁵² *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, bu kısa sözleriyle, hükûmetin maruz kalmış olduğu müşkül vaziyeti isabetli bir tarzda karakterize etmiş ve aynı zamanda bu vaziyetin şayanı kabul biricik hal tarzını da, telâffuz etmeden, ileri sürmüştür. Bir gün, *Sadr ud-Dîn*, atla pazardan geçerken, *Reşid ud-Dîn*'in bildirdiğine göre, bir derviş, atının dizginlerini yakalamış ve ona şöyle bağırmıştır: "Yanan karaciğerin kokusu, dünyayı dolduruyor, senin hassas burnun, daha kokusunu almayacak mı!¹⁵³" Bu sözlerin tesiri altında kalarak - bunun hakikî sebebi, yukarıda da söylendiği gibi, "ve Basra'nın harabiyetinden sonra," kelimeleri idi - *Sadr ud-Dîn*, tarafdarlarının da rızasını almak suretiyle, *Geyhâtû*'dan bir yarlık koparır; buna göre, şüphesiz evvelâ ancak yiyecek maddelerinin, tekrar nakit para (kâğıt para değil) "*Bargeld*," ile alınıp satılmasına müsaade olunuyordu.¹⁵⁴ *Sadr ud-Dîn*'in malûm korkak mizacının, halkın tehditleri sayesinde ürkütülmesi teslim edilmekle beraber, bu tehditler onu, kâğıt para işinin tasfiyesine - yalnız ümit olunan daha yüksek hâsılat değil, aynı zamanda ancak şimdi tam mânasıyla kendini gösteren iktisadî harabiyet neticesi olarak, müretteb varidat bile geri kalsa - asla sevkedemezdi. Tebriz ve Basra gibi ticaret merkezlerine ait vergilerin azalması, böyle devam ettiği takdirde, devlet hazinesine mahvedici tesirler yapması

¹⁵⁰ *Reşid ud-Dîn*, adı geçen eseri, fol. v. 246.

¹⁵¹ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan kimse*, adı geçen eseri, S. 497.

¹⁵² Aynı eser.

¹⁵³ *Reşid ud-Dîn* Viyana yazması, foli. v. 245, satır 6,

¹⁵⁴ Aynı eser; satır 7-8.

icabederdi. *Vassâf*'ın, *Geyhâtû*'dan, yukarıda zikredilen yarlığı vermesi için, Sâhib Dîvan ve taraftarlarının, ona yaptıklarını söylediği teklifler, ancak bu sebepten anlaşılabilir görünüyor: "Bu vaziyet birkaç gün daha devam ederse, imparatorluğun haşmeti, ebediyen (bir daha yerine getirilemeyecek bir şekilde) kaybolacaktır."¹⁵⁵

Nazarî bakımdan, kısa süren Ç a v hakimiyetinin sonunu ifade eden bizim bu yarlığın mer'iyete girme tarihi, maalesef islâmî kaynaklardan çıkarılamıyor. Bar Hebraeus'a zeyl yazan, ticaret ve seyrüseferin felce uğradığı iki aylık bir müddetten bahsettiği için, bunun, en geç 793 senesi Zül-hicce ayının ortasında (=1294 Teşrinisanisinin ilk üçte biri) olmuş olması lâzımdı.¹⁵⁶ *Reşîd ud-Dîn*'de ve bundan biraz daha fazla *Bar Habraeus'a zeyl yazan kimse*'de bu yarlığın, yalnız işaret edilip geçilen hulâsalarından, herhalde Ç a v'ın bir defada değil, bilâkis tedricen müsaadekâr davranarak tedavülden kaldırıldığı açıkça tebârüz etmektedir. Yarlık, bütün halk tarafından, pek büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılandı ve normal hayatın derhal avdetine sebep oldu¹⁵⁷.

Malûm olduğu üzere, İran Ç a v'ı, öyle devamlı bir tarzda iz bırakmadan ortadan kayboldu ki, adı İran dil hazinesinde bile mahfuz kalmamıştır.¹⁵⁸ İslâm âlemi ise, keder ve meşakkat menbaı hissettiği yeni bir müessese ile birlikte, Uzak Şark'ın en büyük armağanlarından birini tabî san'atını (*die schwarze Kunst = Magie noire*) bütün bu âleme şamil olmak üzere -kendine maletmişti.

VIYANA YAZMASI, MIXT. 326 (FLÜGEL 957) FOL. 245r

حکایت

وضع چاو نامبارک و خللها که بدان سبب در ممالک ایران ظاهر شد
(¹¹) صدوالدین و بعضی امرا احياناً درباب چاو که درولایت ختای روانست و تدبیر
و ترویج آن درین ولایت بحقی (¹²) و اندیشه می کردند و آن قضیه را دربنده کی عرضه
داشتند کیخاتو صورت آن حال از پولاد: چینکسانکک استکشاف فرمود (¹³) تقریر کرد که
چاو کاغیدست که تمغای پادشاه بر آن مجاست و در تمامت ختای بجای درم مسکوک میرود

¹⁵⁵ *Vassâf*, adı geçen eseri, S. 275.

¹⁵⁶ *Bar Hebraeus'a zeyl yazan*, adı geçen eser, S. 497.

¹⁵⁷ Bak: *Reşîd ud-Dîn, Vassâf*, aynı yerler; *Mitrhôând*, Hind tab'ı, sayfa 125; *Hvândemîr*, adı geçen eseri, S. 80.

¹⁵⁸ Bak: *P. Horn*, Grundriss d. İran. Philologie, II. s. 273 ve *W. Barthold*'un E. İ. deki *Gaghâtû* makaleleri.

و نقد آنجا بالمش است (14) و بخزانه عامره میرسد کیخاتو چون پادشاهی بغایت سخی بود و بخشش با فراط میکرد و مال عالم بچوداو وافی نه آن قضیه را (15) مستحسن داشت و صدرالدین میخواست که در ممالک وضعی نهد که دیگران نکرده باشند بدان واسطه در آن باب سعی تمام (16) می نمود و شیکتور نویان که اعقل امرا بود تقریر کرد که چاو موجب خرابی ممالک باشد و مستلزم بدنامی پادشاه و (17) پراکندگی رعیت و لشکر صدرالدین عرضه داشت که شیکتور نویان چون بغایت زردوستست ابطال چاومیکوشد (18) یرلغ شد که بزودی آنرا تمام کنند و آدینه بیست هفتم شعبان آقبوقا و طفاچار و صدرالدین و تمامی ایناق بجهت (19) اجراء چاو بجانب تبریز شدند و نوزدهم رمضان آنجا رسیدند و یرلغ رسانیدند و چاو بسیار ترتیب کردند و روز شنبه (20) نوزدهم شوال سنه ثلاث تسعین و ستانه در شهر تبریز چاو بیرون آوردند و روان کردند و فرمان چنان بود که (21) هر آفریده که نستاند در حال او را بیاسارسانند یکپهته از بیم شمشیری ستند اما بموض آن زیاده چیزی بکس نمدادند (22) و بیشتر مردم تبریز از راه اضطرار سفر اختیار کردند و اقشه و اغدیه از روی بازار بکرفتند چنانکه هیچ چیز یافت نبود (23) و مردم بجهت میوه خوردن پناه باغها بردند و شهری چنان آنبوه از مردم خالی شد بکلی و رونود و اوباش هرکرا در (24) کوچهای می یافتند برهنه می کردند و کاروان از آنجا منقطع شد و رونود بسر کوچهای باغ کین کردند و اگر مسکینی (25) خرواری غله یاسپدی میوه بچلت بدست آورده بودی تا بخانه برد آنرا ازوی می ستاندند و اگر مانع شدی گفتدی fol. 245 v بفروش و بهائی آن چاو مبارکستان و نمای که از کجا خریدی بر جله خلق در آن بلاء گرفتار شده بودند و مسکینان (2) دست بدعا برداشته اتفاقاً روزی کیخاتو در بازار میکذشت دکانها را خالی دید موجب آنرا پرسید صدرالدین گفت (3) شرفالدین لاکوشی که مقدم اینجاست نمانده و اهل تبریز عادت آنست که در عزائی بزرگان از بازار بر خیزند و جمه (4) در مسجد جامع بر قطبالدین غوغایی عظیم کردند تا رخصت یافتند و در کوشها اطعمه بزرمی فروختند و باز خلقی را (5) بدان بهانه کشتند و معاملات و تمهاها بکلی بر افتاد روزی درویشی در بازار عنان صدرالدین گرفت و گفت شمر (6) بوی جگر سوخته عالم بگرفت کرنشودی زهی دماغی که تراست (7) صدرالدین بتأثیر آن سخن باتفاق نوکران بد از خراب البصره یرلغ حاصل کرد که معاملات اطعمه بزر کنند بدان سبب (8) مردم دلیر شدند و ظاهراً معامله بزرمی کردند و بدان واسطه غائبان روبشهر نهادند و باندک زمان باز مسمور شد (9) و عاقبت الامر کار چاو بجایی نرسید و ترک آن کرفتند و خلایق از آن زحمت خلاص یافتند.

BİBLİYOGRAFYA

Sibirya'da Ongon Kültü :
D. K. ZELENİN. Kult ongonov v Sibire. Perejtki totemizma v ideologii sibirskix inorodtsev. Moskova-Leningrad 1936, s. 436, resim 84. (İlimler Akademisine bağlı Antropoloji, Arkeoloji ve Etnogr. Enstitüsü yayınlarından XIV. kitap)

Türk tefekkür tarihini çok yakından alâkadar eden şamanizm ve onun menşei mevzuuna dair son senelerde Sovyet bilginleri tarafından ilmi dergilerde çok önemli etüdlere ve müstakil eserler neşredilmiştir. Sovyet folklorcuları, bu sahada çalışan bilginlerin önüne öyle çok ve yepyeni materyaller koymuşlardır ki Radloff, Verbitskiy, Katanov ve başkaları gibi türkologların topladıkları materyaller bunlara nazaran pek az görünür, Toplanan materyaller üzerine yapılan araştırma ve incelemelerin büyük bir kısmı Sovyetlerin resmi içtimaiyat ve tarih okulunun ileri sürdüğü basma kalıp nazariyelere göre yapılıyorsa da çok ciddi eserler de az değildir. Profesör D. K. Zelenin hahis konusu etmek istediğimiz *Sibirya'da ongon kültü. Sibirya kavimlerinin ideolojisinde totemizmin kalıntıları* adlı kitabı bilhassa dikkate değer bir eserdir. Zelenin dinler ve muhtelif inanmaların tarihi ve menşeleri meseleleri üzerine yazdığı eserlerle tanınmıştır. Müellif bu eserinde Sibirya kavimleri arasında yaygın olan *ongon* veyahut *tös* denilen «fetiş»lerin menşei, mahiyetini, muhtelif kültür merhalelerinde geçirdiği istihaleleri bahis konusu etmiştir.

Prof. Zelenin'in bu büyük eserinde

tetkik edilen *ongon* meselesi bizim ilmi edebiyatımızda ilk defa rahmetli Ziya Gök Alp tarafından bahis konusu edilmişti. Onun fikrine göre *ongon kelimesi eski Oğuzcada totem demektir.* (Türk medeniyeti tarihi, s. 46). Son yapılan araştırmalar göstermiştir ki *ongon* kelimesi eski Türklerce mechuldü; eski Türkler *ongon* kelimesi yerine, bu günkü Altay-Yenisey şamanî Türkler gibi, *tös-töz* kelimesini kullanırlardı, ki *menşe, esas, asıl* demektir. *Ongon* kelimesinin Türkler arasına sokulması Mogol istilâsından sonra, bilhassa Reşid-ud-Dîn'in «Cami-it-Tevarih»i vasıtaıyla, olduğu muhakkaktır¹. Çuvaş'ların eski dinlerinden kalma *yereh* ve *töri* terimlerinin eski türkçedeki *ıdık ızık* ve *töz* terimlerinden başka bir şey olmadığını Zelenin de kaydetmiştir (S. 399), ki şüphesiz haklıdır. Çuvaş dilinin rotatizm'i ve diğer fonetik hususiyeti eski türkçedeki *ıdık* ve *töz* kelimelerini *yereh* ve *töri* şekillerine sokmuştur. Görünüyor ki Türkler pek eski zamanlarda, muhtelif lehçelere ayrılmadıkları çağlarda, Mogolların *ongon* dediklerine *töz* demişlerdir. Mogolca *ongon* kelimesinin çağataycaya ancak *arma* ve *danga* manasıyla alınmış olduğunu görüyoruz. İslâm kültürü çevresine girmiş olan çağataylılar için Şamanî Mogolların «*ongon*» teriminin mana değiştirmesi pek tabii idi. Bu kelimeyi «*ong-*» kökünden «*-gun*» ekiyle teşkil edilen türkçe kelime diye

¹ Bk. Abdülkadir İnan. *Ongon ve Töz kelimeleri hakkında (Türk Tarih, Arkeologga ve Etnog. Dergisi, 1934. II S. 274-285)*

izah etmeğe çalışanlar varsa da hiçbir ilmi kıymeti olmayıyan halk etimolojisinden ibarettir.

Mogolların «ongon», şamanî Türklerin «töz» yahut «eren» dedikleri nesne hayvan veya insan şeklindeki «put» lardı. Bunlar ağaç, taş, kemik, maden, ot, hatta çamurdan kabilenin, soyun, obanın ve ocağın koruyucu «ruh» u namına yapılırdı. Âyin zamanında bu «put» lara yemek verilir ve *saçu* (libation) saçılırdı. Prof. Zelenin işte bu *ongon kältü*'nü tetkik etmektedir.

Zelenin eserini 8 kısma ayırmıştır: I. hayvan şeklindeki (zoomorfik) tıbbî ongonlar (S. 6-74); II. avcılık ongonları (S. 75-110); III. ongonların totemik menşei (S. 111-249); IV. insan şeklindeki (antropomorfik) ongonlar (S. 250-287); V. çobanlık ongonları ve ızık'lar (S. 288-336); VI. adak (votivus) lar (S. 336-351); VII. şamanizm ve ongonlar kältü (S. 352-398); VIII. Çuvaşların *gereh*'i (S. 399-405). Bibliyografya ve resimlerin izahı (S. 406-422). Fransızca hülâsa (S. 423-434). Mufassal fibrist (S. 430-436).

Müellifin istifade ettiği 237 kitap ve makalelerden 82 si Sibirya, doğu Avrupa ve Orta Asya Türk kavimlerinin Folklor, Etnografya, Tarih ve Arkeolojisine dair yazılan eser ve etütlerdir.

Ongonların menşeinin totem olduğu prof. Zelenin'den öncede birçok etnolog ve sosyologlar tarafından ileri sürülmüştür. Houtsma da Oguz boyları hakkında yazdığı bir makalesinde «ongon» ların totem olabileceğini kaydetmişti². Kam (şaman) ların ilk ve başlıca vazifeleri tedavi olduğuna dair mütalaası da yeni bir nazariye değildir.

² Koutsma. Die Ghusenstamme (WZKM, 1888, 11, sah. 229-231)

Bununla beraber müellifin bu iki noktadan hareket ederek Sibirya şamanizmine, diğer iptidai kavimlerin inanmalarına dair toplanan materyalleri, tarihî eserlerdeki kayıtları, bütün Avrupa-Asya (Euroasie) kıtasında yapılan kazılarda elde edilen maddî kältür kalıntıları ve yüksek kältüre malik kavimlerin folklorunda *müstahase* halinde yaşayan hurafeleri inceden inceye tetkik neticesinde tarihten önceki Sibirya totemizm devrini nazari olarak göz önüne getirmeğe (reconstruire) çalışmış ve bugün yaşayan birçok inanma ve âdetlerin menşeiini izah etmiştir.

Zelenin «ongon kältü» nün tetkikinde terim olarak Mogolca «ongon» kelimesini aldığı halde, hareket noktası olarak Yenisey ırmağı havzasında yaşayan Kızıl Türklerinin «töz kältü» nü alıyor. Çünkü bu kavmin «töz» leri hep hayvan şeklinde (zoomorfik) olduğundan diğer kavimlerine nazaran daha eski sayılması gerektir.

İlk «ongon» lar totem sayılan hayvanların iskeleti, derisi, kafatası, bilhassa tulum halinde yüzölüp içi doldurulan derisi idi. Bu «ongon» un içerisinde totem hayvanın ruhunun oturduğuna inanılırdı. Sibirya «ongon» larında bunların hepsi görülmektedir.

Sibirya ongonlarının başlıca vazifeleri hastaları tedavi, avlarda yardım ve ev hayvanlarını korumaktır. Fakat en eski devirde «ongon» yalnız hastaların tedavisi için meydana getirilmişti.

İptidai insanın zihniyetine göre o veya bu hayvan insanlara hastalık gönderirdi. Bu zihniyet insan kolektiflerini o veya bu cins hayvanlarla totemik ittifak tesisine sevk etmiştir. Dünyanın muhtelif kavimlerinde belli başlı hastalıkların adları hayvan adıyla ifade

edilmesi bu ilk devirlerin hatırasıdır; meselâ köstebek, tavuk karası, yılan-cık, kanser (seretan) şirpençe ve saire-gibi.

Totemizmin menşei meselesinde Prof. Zelenin diğer nazariyelere nazaren *F. B. Jovons*'un nazariyesini tercih ettiği anlaşılıyor. Hayvan şeklindeki ongonlardan sonra insan şeklindeki (antropomorfik) ongonların menşeiini izah ederken müellif «totemin hayvan şeklinde *ceddū âlâ* olarak kabul edilmiş muahhar devrin mahsulüdür» diyor. Ona göre *totem* yani muayyen bir cins ve neve mensup hayvanlar ve nebatlar ilk önce kollektifin ideolojik «müttefiki» tasavvur edilmiş, «ittifak» ve «mukavele» nin başlıca maddesi o veya bu cins hayvanlar hastalıklardan koruyacaklar, kollektif de o hayvanları koruyacaktı. Sibirya ongonları arasında hayvan şeklinde olanlarından hiç birinin *ceddū âlâ* sayıldığı görülmemektedir. Bu eski devrin hatırası ancak folklorlarda iz bırakmıştır.

Totemin *ceddū âlâ* olarak tasavvuru cenup iptidai kavimlerinde uzun müddet yaşadığı halde şimali şarkî kavimlerinde unutulmuş olmasını Zelenin şöyle izah ediyor:

Totemin *ceddū âlâ* sayılmasına sebep avcı kollektif azalarının yırtıcı hayvanlar tarafında paralanarak veya parçalanarak öldürülmeleri olmuştur. İptidai zihniyete göre bu suretle ölen insanın ruhu o hayvanın içine giriyordu. Bunu Sibirya folkloru isbat etmektedir. İşte bu inanma neticesinde «insan şeklindeki «ongon» lar meydana geliyor ve totemin *ceddū âlâ* tasavvuruna ideolojik bir esas bulunuyor. Cenup mintakalarında yırtıcı hayvanlar çok olduğundan bu inanma devam edebiliyor. Sibirya'da ve umumiyetle Şimali şarkî Asya ve Avrupada yırtıcı hayvanlar

azdır. Ayı tehlikeli canavar değildir; avcı kollektif kurt ile de pek erken başa çıkabilmiştir. Bundan dolayıdır ki Sibirya'da totemin *ceddū âlâ* sayılması pek erken unutulmuştur.

* * Totemin hastalıkla münasebeti olduğunu isbata çalışan müellif bütün delillerini folklorlardan alıyor.

İlk devirlerde, hasta olan insanın içine totemin yerleştiği zannolunurdu. hastalığa sebep olan bu totemi emmek suretiyle çıkarmak ilk tedavi usulüdür.

İptidai insanın totem veya ruhun hastanın içine girip yerleşmesine inanası için reel esas gebelik hâdisesidir. İptidai zihniyete göre gebe kadının ve dişi hayvanların içinde canlı bir mahluk oturabildiği gibi totemin oturması tabiidir. Bu günkü Avusturalyalılar nazarinde «gebelik» hâdisesi totemle alâkalı bir hâdisedir... Kadın şamanların erkek şamanlardan daha kuvvetli sayılmasında da iptidai totomik devrin gebelik hâdisesini izaha çabalamasının büyük rolü olmuştur.

Totemi emmek suretiyle çıkarmanın tehlikeli olduğu, yani hastalığın bulaştığı anlaşıldıktan sonra iptidai insan totemin kendisine temas veya onu merasimle kurban etmekle ona hastalığı geri vermek çaresini bulmuştur.

«Ongon» lar yapılarak diri hayvan totemin vazifesini almasına rağmen halk tababetinde hastalığı hayvanlara nakletmek âdeti son zamanlara kadar devam etmiştir. Kesilen kurbanın yüreğini hastanın göğsüne koymak, hastaları hayvan derisisine sarmak, köstebek hastalığına karşı köstebekle tedavi etmek ve sair buna benzer emlemler hep iptidai totomizm devrinin kalıntılarıdır. Sıcak deriye sarmak, sonradan makul (rationnel) tedavi

olan timar ve kompris (rifade)nin menşei olmuştur.

*. Müellif ongonun avcılık, hayvan besleme ve ziraat sahalarındaki rollerini birer birer izah ediyor. İstih-sâl tarzlarının değişmeleri ve muhtelif kültürlerin tesiri neticesinde bu kült'ün ne gibi istihaleler geçirdiğini gösteriyor.

Nezir kurbanlar, *ıdk*³ lar, kurbanların kemiklerini kırmadan gömmek, yakmak, bazı parçalarını saklamak, hıristiyanların *votivus*'ları hep «ongon» kültünün muhtelif devrelerde ve kültür merhalelerinde aldığı yeni şekillerden başka bir şey değildir.

Hastalıkların menşei totem olduğu tasavvur edilen devrin tefekkür tarzını izah ederken Zelenin iptidai kabilelerde ve sonra an'ane olarak barbarlık devrinde ihtiyarları öldürme âdetinin menşeiini izaha çalışıyor.

İptidai kavimlerde ihtiyarları öldürme âdetinin sırf iktisadi sebeplerden, yani ihtiyarların klanı veyahut iptidai âşirete yük olması korkusundan ileri geldiği düşünülürdü. Prof. Zelenin bu âdetin de ongon kültü ile sıkı bağlı olduğunu isbata çalışıyor (s. 255-258),

3 *ıdk* kelimesi bu günkü Altay - Yenisey Şamanı Türklerinde "ongon, veya "ruh, için salıverilen hayvandır; *ızik* ve *ıgik* telaffuz olunur. "Dıvan-ü lügat-ül Türk. (1,63) bu kelimeyi şöyle izah ediyor : "Kutlu ve mübarek olan her nesne; aslında sahibi için adak olarak salıverilen hayvandır. Sirtına yüklenmez, sütü sağılmaz ve yünü yolunmaz (kırılmaz). (Besim Atalay ter-cümesinde cilt I, s. 65) . *ıdk*'un "sahibi, eski devirlerde nezir (adak) adayan değil, bu hayvana binecek olan ,ruh, dir. *ıdk*"'id., kökünden "uk, ekile yapılan partisiptir, " salıverilen , demektir, asıl manası budur. " Mübarek , manası ise son devirlerde aldığı manadır.

Altay-Yenisey Şamanı türklerde bu kelime en eski manasında kulianılır (bakınız : Radloff-Katanov. Proben IX, S. Verbitaki "Altay-Aladağ Türk dili sözlüğü, *ızik* ve *ıgik* kelimeleri.)

Avcılık devrinde *tabii ölüm* yoktu. Avcılar harpte veya avda öldürülürdü. İptidai cemiyet tabii ölümü, yerleşmeğe ve kadınların avlara iştirâkten çekilip karargâhlarda kalmağa başladıkları zaman görmüş ve ilk görenler kadınlar olmuştur. Hastalıktan ölenlerin canının şerir bir ruh ve kötü «ongon» olduğuna inanırlardı. Teşkilâtli kabile hayatı başladıktan sonra ideolojide tabii ölümle gayri tabii (harpde ve avda) ölümlerden hangisinin şerefli ölüm olduğu fikri mücadele halinde olmuştur. Kabile hayatı devri tabii (yatakta) ölümün şerefsiz olduğu fikrini eski avcılık devrinden tevarüs etmiştir. Yatakta ölmek kabile hayatının ilk merhalesinde, avcılık devrinde olduğu gibi, yalnız aayıp ve utandırıcı sayılmıştı. Sonra ihtiyarların yatakta ölümü menfur sayılması ve öldürülmeleri lüzumu animistik ideolojide dayanak buldu: Tabii ölümle ölen ihtiyarlar ölümlerine sebep olan ve içlerinde yerleşen kötü ruh, zararlı «ongon» oluyorlar, kabile ve hıssımlarına hastalık ve diğer felâketler gönderiyorlar diye bir inanma yerleşti. İhtiyarlar da *kotü ruh* olmak istemiyorlar ve öldürülmelerini talep ediyorlardı.

Teşkilâtli kabile hayatı kuruluş önemli tekâmül safhaları geçirdikten, iş bölümleri meydana geldikten sonra tecrübe görmüş yaşlı insanların kabile için faydalı unsur olduğu anlaşılıyor. Menkıbelere göre, ihtiyarların öldürülmesi âdetinin kaldırılmasına onların kabileyi tecrübeleriyle felâketlerden kurtardığı sebep olarak gösterilmektedir. Bu menkıbeler, peder şahî kabile teşkilâtının ilk kuruluş devrinin ideolojisini aksettirmektedir.

İhtiyarların, yani büyük babaların hâkimiyeti devrinde *ceddü alâ* kültü meydana gelmiştir: Bu kült yine eski «Ongon» kültü ile karıştırılmıştır.

Ongun kültürünün *ceddū alâ kültü* devrinde birbirine karıştırıldığını Prof. Zelenin faydalanamadığı Türk menkıbelerinde de tesadüf ediyoruz. Meselâ *ceddū alâ* sayılan Oğuz Han oğullarına her Boyun nişanı olarak bir kuş ve hisse olarak hayvanın muayyen azasını tayin ediyor ki göçebe İmparatorluk devrinde eski klan Ongonlarının *nişan, damga* ve kabilelerin mevkilerini, av ve ganimetler üzerindeki haklarını tayin eden kaynak vazifesini aldığını görüyoruz. Mogol İmparatorluğu devrinde bu motif Cengiz Hana dair söylenen türk menkıbelerine giriyor. Cengiz Han on iki Başkurt kabilesine *nişan* olarak on iki kuş vermiş⁴ imiş.

Bu ananenin son zamanlara kadar yaşadığını Mehmed Selim bin İşmeahmed Ümidbay'ın inanarak yazdığı şu satırlardan anlarız :

« Rus memurları bizi sıkıştırıyorlar, cevrü-cefa ediyorlar. Dağlarımız ormanlarımız elimizden gidiyor... diye konuşurken önüme, meşe ağacından, büyük bir kartal düştü ve öldü. Gençlere dedik :

— « Ey oğlanlar nice senedir bu ormanın elimizden çıkmaması için uğraştık. Fakat bu kartalın ölecek önümüze düşmesi ormanımızın elden çıkmasına alâmettir. Çünkü *ceddū alâmız* Maykı bey kabilemize nişan olarak kartal vermişti. Kartal öldü, ormanımız da elden gidecektir » («Yadigâr» Kazan 1897, s. 57).

Mehmed Selim medresede ikmâli tahsil etmiş ve aynı zaman Rus gimnaziyumunu bitirmiş bir başkurd beyi olduğu halde ananeye göre Kıpçakla-

rın *ceddū alâsı* sayılan Maykı beyin kendi kabilesine kartal nişan olarak verdiğine inanmıştır. Bu folklorlarda Zelenin «Ongunların vazifelerinden biri fal açmak» (s. 242) dediğini teyid edecek unsur da mevcuttur.

Umumiyetle ideoloji çok muhafazakârdır; istihsal tarzlarının tekâmül ve inkişaf cereyanını takip edemez. Bu günkü Şamanizmde ve kültür merkezlerinden uzak yerlerde (hatta kültür merkezlerinin yanbaşında) ki halk tabakası içinde *müstahase* halinde yaşayan öyle âdet ve inanmalar vardır ki totemizm devrinin kalıntıları olduğunda şüphe yoktur. Meselâ vacip kurbanları süslemek İstanbul gibi kültür ve koyu islâm merkezlerinde bile devam edip duruyor ki, Altaylıların ruhlara sevdirmek için *ızık* larını süslenmelerinden ne farkı vardır?

İşte Zelenin bu gibi en ufak etnografik tezahürleri topluyor ve bunların menşeyini en eski devirlerde buluyor.

Birçok nazariye ve faraziyelerinin şüpheli olmasına rağmen, Prof. Zelenin'in bu eseri eski Eurasie totemizmi ile uğraşanlar ve umumiyetle sosyologlar için istifadeye değer bir eserdir. Bu eser eski Türk tefekkür tarihini iyice tenvir edebilecek mahiyettedir.

ABDÜLKADİR İNAN

SADETTİN NÜZHET ERGUN, N. Kemal'in Şiirleri (İstanbul, İnkılâp kitapevi, 1941, s. 303, 150 kuruş).

Tanzimat Devri edebiyatının, Vatan mevzuu üzerinde gerek mensur, gerek manzum eserleriyle en kuvvetli örneklerini veren, vatanî duyguları halk ve

⁴ Deston-i nesl-i Çingiz Han ve Aksak Temür (Halfin neşri) Kazan, 1819, Sah. 51-52; Paris National Bifl. Suppl. Turc No. 143, varak 16 a - 17 b.

münevver sınıfa telkin itibâriyle en çok müessir olan Namık Kemal'in şiirlerini, ilk defa Sadettin Nüzhet Ergun toplayıp neşretmişti.

Bu eser, N. Kemal'in ecdadı, hayatı, ilmî, siyasî, millî ve edebî şahsiyeti, şiirleri, şöhreti, tesirleri ile, top luca şiirlerini ihtiva etmek üzere iki kısma ayrılmıştı. Bu son kısım, Ali Emiri nüshası ile mecmualar, müntehabat ve kıraet kitaplarındaki şiirlerin toplanmasıyla meydana gelmişti. N. Kemal'in, fedakârlıklarla ölmüş hayatının, eserlerine karşı duyduğumuz sevgi ve bağlılığın halâ yaşamasının bir neticesi olarak, bu kitabın mevcudu az zamanda tükendi.

Üzerinde duracağımız eser, N. Kemal'in şiirlerinin-birinci tab'ına nazaran bazı ilâveler yapılan-ikinci neşridir.

Müellif, eserinin başlangıç kısmında, 1933 de neşrettiği *Namık Kemal, Hayatı ve Şiirleri* adlı kitabından sonra, bu sahada yapılan neşriyattan bahsediyor. Bunlar: R. Nur'un, *Türk Bilik Revusu*'nun N. Kemal'e tahsis ettiği altıncı sayısı (1936); *M. Nithad Özön*'ün, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* (1938); İ. M. Kemal'in, *Son Asır Türk Şiirleri*'ndeki N. Kemal'e ait kısım (1938); İ. Sungu'nun, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar* adlı makalesi (1940); H. Tarık Uş'un, *Vakit*; E. Âli Bakı'nın, *Cumhuriyet* (1940) gazetesinde neşrettiği, eser ve makaleleridir.

Son seneler zarfında, N. Kemal hakkındaki neşriyat, şüphesiz, bu üç beş eser ve makaleden ibaret değildir. Yalnız, biz burada mevzu haricine çıkmamak için, bu mesele üzerinde durmayacağız. Esasen, *İş mecmuasının son sayısında*, Z. Fahri Fındık-oğlu'nun N. Kemal hakkındaki 1940-1941 yılı neşriyatını- oldukça noksansız-

gösteren bir yazısı mevcuttur (sayı 25, İstanbul 1940).

N. Kemal'in şiirlerini, ilk defa yalnız Ali Emiri nüshasından ve bazı mecmualardan, müntehabat ve kıraet kitaplarından istifade ile neşreden S. Nüzhet Ergun, eserinin ikinci tab'ında, aşağıda kaydettiğimiz dokuz mecmua veya Divan'dan faydalanmıştır:

I — Namık Kemal'in çocukluk şiirlerini ihtiva eden mecmua hakkında, *Son Asır Türk Şiirleri*'ne istinâden bilgi verilmiş, şairin, tertip ettiği divâna, «bu ilk şiirlerden ancak bir-iki parça örnek» aldığı düşünceyle, «bu manzumeleri şairin divanı arasına almakta hiçbir mânâ» görülmemiştir.

N. Kemal'in şiir sahasındaki tekâmülünü takip için, ilk yazılarının neşri, şüphesiz faydalı olurdu. S. Ergun'un, bu şiir mecmuası hakkında, İbnülemin Mahmud Kemal'in eserinden naklen malûmat vermesine göre, bunları tetkik ve neşretmek müsaadesini alamadığı da hatıra gelebilir.

II — Sâbık Tiran elçisi Âli Türkgeldi nüshasında, «Namık Kemal'in 25 yaşına kadar vücuda getirdiği» şiirler vardır. Lûgatçe, Müntehabat-ı-nevâdir-ül-âsâr, Divân-ı-Mîr Namık Kemal, olmak üzere üç kısımdan ibâret olan bu yazmada, N. Kemal'in şiirleri, 137 sahife tutmakta olup, Ali Emiri nüshasından, 286 beyit fazladır; mecmuu 291 manzumeden ibarettir. 1281 tarihini taşıyan, fakat kim tarafından istinsah edildiği bilinmeyen bu mecmuadaki şiirlerin, gerek şekillere göre, gerek alfabetik olarak, S. N. Ergun tarafından bir cetveli verilmiştir. Bu mecmuanın, boş sahifeler hâlindeki son kısmına, *Â. Türkgeldi*, N. Kemal'in, otuz iki manzumesini, Mithat Cemal dekendi yazısıyla- bir kıtasını ilâve etmiştir.

Müellif- bâzı tahminlerini zikrederek- bunun 1864 de Avrupa'da yazılan nüsha olduğunu muhtemel buluyor.

III — Muallim Cevdet nûsbası, İnkılâp Müzesi kitapları arasında mevcut ve eksiktir.

Müellif, bu divânı tavsif ederken, N. Kemal'e ait bulunmadığını tahmin ettiği bir muhammes'i, bir müseddes'i, Namık Kemal'e ait olmayacağı kat'i bulunan iki gazeli, şaire âdiyeti «imkân dahilinde olan» bir şiiri, üzerinde, başkaları tarafından epeyi tahhler yapılmış bir şarkıyı kaydetmiş ve bunları, yukarıdaki sebeplerden, N. Kemal'in *Şiirleri* arasına almamıştır.

IV — Millet Kütüphanesi yazmaları arasında bulunan nüsha, A. Emirî'nin el yazısıdır. *Mithat Cemal* nüshasındaki bâzı şiirler bu divanda bulunmadığına göre, S. N. Ergun, bu nüshanın M. Cemal nüshasından istinsah edilmemiş olduğunu söylüyor. Â. Türk geldi'den naklen, *N. Kemal*'in damadı Rıfat Bey'deki nüshadan istinsah edildiğini- delil zikretmeyerek kaydediyor. Bu nüsha, gazellerden ibaret olup, bunların mecmuu 264 dür. Bu nüshadaki 23 gazel ise, Â. Türk geldi nüshasında kayıtlı değildir.

V — Fahri Bilge nüshası «N. Kemal'in bizzat vücuda getirdiği nüshadan istinsah edilmiştir»; müellif, «görebildiğim yazmalar arasında, münderecat itibâriyle en zengin nüsha budur» diyor, ki 321 manzumevi muhtevidir. A. Emirî nüshasında, bu nüshada bulunmayan yalnız dört gazel vardır. Eserde, bu nüshanın da etraflı bir tavsifini ve biri şekillere göre, diğeri alfabetik iki cetvelini buluyoruz.

VI — N. Kemal'in kendi el yazısı ile mevcut nüsha M. Cemal'dedir. Müellif, *Mithat Cemal*'den, ancak bu nüshaya göz gezdirebilecek kadar müsaade aldığından, çok tabii olarak,

divan hakkında izahat verememektedir.

VII — F. Bilge'nin hususî kütüphanesindeki bir yazmada N. Kemal'in ele geçmiş şiirleri ile, E. Ziya Tefvik tarafından şairin hâl tercümesi hakkında bir makale vardır. Mecmua, taşıdığı kayda göre, 1315 senesinde E. Y. (?) tarafından cemedilmiştir; muhtelif manzumelerden ibârettir.

VIII — 1933 S. Nüzhet tab'ı: bu kısımda müellif, eseri hakkında yapılan tenkitlerin, ciddî bir esasa dayanmadığından, bunların kitaba yeni hiçbir şey ilâve etmediğinden, dolayısıyla kıymetsizliğinden bahsile, eserinde yine kendisinin gözüne çarpan iki yanlış düzeltiyor: bunlardan biri, heccav Eşref'in bir kıtası, diğeri Recaîzade Ekrem'in bir beytidir. Müellif, bunları vaktiyle Namık Kemal'e ait sanmıştır (s. XXVIII).

IX — Rıza Nur tab'ı: S. N. Ergun, «gelişi güzel ve pek âmiyâne yazılan» bu eserin mâhiyetinden kısaca bahsederek, en çok yer alan bir bahis üzerinde duruyor; bu bahis S. N. Ergun'un 1933 de neşrettiği eserinin tenkididir.

Müellif, R. Nur'un eserindeki mevsuk olmayan kısımları, tenâkuzlarla dolu ve mantıksız cümleleri, divan şekilleri hakkındaki malûmat yanlışlarını, başka şairlere ait şiirleri Namık Kemal'e ait göstermekle düştüğü hataları, S. Nüzhet Ergun'un kitabındaki bâzı kısımları eserine naklederken, nasıl kendi mesaisi gibi gösterdiğini ve bu malûmatın taşıdığı hususiyetlere nazaran- kendi eserinden alındığını açıkca anlatan delillerini v. s. mevsûken, misaller zikrederek kaydetmiştir.

Buraya kadar bahsettiğimiz ve S. Nüzhet Ergun'un eserini meydana getirmek için faydalandığı bu dokuz nüsha hakkındaki izahat, kitabın

birinci kısmını teşkil etmektedir (s. I-LVI.).

Şimdi, esere asıl kıymetini veren *Namık Kemal'in Şiirleri* kısmına geçiyoruz (s. 1-296).

Bu şiirler alfabetik olarak ve divan şekilleri sırasına göre tertiplenmiştir. Garp şekillerindeki manzumeler, hece vezni ile yazılmış şiirler ve müfredler bunların sonuna eklidir.

Esas nüsha, 1933 Sa d e t t i N ü z h e t E r g u n tab'ıdır. Yukarıda bahsettığımız divanlardan başka, kıraat ve müntehabat kitapları ile, bâzi mecmualardaki şiirlerin de ilâve edildiği söyleniyor. Numaralanmış olan her şiirin bulunduğu sayfede not halinde yalnız hangi divanlarda olduğu işaret edilmiştir. Diğer neşirleri kaydolunmamış veya *muhtelif menbâlar* denip geçilmiştir (s. 75). Gerçi eserin sonunda, hangilerinin hangi menbâlarda bulunmadığını veya bulunduğunu gösteren bir cetvel vardır. Fakat bu, divanlara münhasır gibidir. Divanlarda bulunmayan şiirlerin *muahhar devirlerde yazıldığı anlaşılan* kaydı yeter görüldüğünden, nerelerde basıldığını anlamak imkânsızdır. Diğer taraftan bu cetvellerin tertibinde, bâzi karışıklıklar da göze çarpıyor. Misâl olarak N. Kemal'in en çok basılan şiirlerinden birini, *Vaveylâ'yı* ele alalım: metin kısmında 443 numara taşıyan bu şiirin, S. N. Ergun tab'ı ile M. Cevdet nüshasında bulunduğu işaret edilmiştir. Cetvellerde, Fahri Bilge nüshasıyla, «şairin, divanlarda kayıtlı olmıyan ve muahhar devirlerde yazıldığı anlaşılan şiirleri» arasında da vardır. Bu misalden, bazan, metinle cetvelin birbirini tutmadığı neticesine varıyoruz.

N. Kemal'in ekseri şiirleri, şöretinden dolayı muhtelif zamanlarda birçok defalar neşredilmiştir. Eserde

nüsha farklarının çok az bir yer alması veya hiç bulunmaması, esaslı bir karşılaştırma yapılmadığını gösterir. Meemua, gazete v. s. yerlerdeki neşirleri bir tarafa bıraksak bile, N. Kemal'in şiirlerini içine alan ve muhtelif zamanlarda yazılmış beş nüshada mevcut şiirler arasında, bu kadar az bir fark olması imkânsızdır. Aşağıda verdiğimiz misâller, bu mukayeselerin ne kadar sathî olduğunu gösterecektir:

a) N. Kemal'in, Said Paşa'ya yolladığı bir resme yazdığı,

Tasvirime düştü benden evvel

Takbîl-i-yed-i-veliy-i-nîmet

Bir rûha cihanda gıpta verdi

Bir resme nasîp olan saâdet,

kıtası neşredilirken, yalnız R. Nur ve Cevdet nüshasında bulunduğu işaret edilmiştir (s. 261). 421 numarayı taşıyan bu şiir, eserin sonuna eklenen cetvelde, «Şairin, divanlarda kayıtlı olmıyan ve muahhar devirlerde yazdığı anlaşılan şiirleri» arasında da yer alır. Kıta, N. Kemal'in Magosa'ya nefyinden önceki habsini Said Paşa'ya atfeden Ebuzziya'ya, Said Paşa tarafından yazılan uzunca bir mektupda da mevcuttur (*Sabah gazetesi*, No. 6790-93, 1908). Bu neşirde üçüncü mısra, yukarıkinden farklı olarak,

Bir rûha cihanda verdi râğbet tarzındadır. Aynı şiire, Said Paşa'nın *Gazeteci lisanı* adlı eserinde de rastlayyoruz (İstanbul, Sabah matbaası 1327-s. 11). Bu basımda ise, aynı mısradaki, S. N. neşirindeki *gıpta verdi* yerine, *verdi gıpta* yazılıdır. Aynı şahıs tarafından neşredildiği zaman bile bu kadar farkların mevcudiyeti, N. Kemal'in şiirlerinin neşrinde esaslı bir karşılaştırmayı icap ettirir.

b) N. Kemal'in, Sadrıâzam F u a d P a ş a hakkındaki hicviyesi, M. C e v -

det nüshasından alınarak basılmıştır (No. 381, s. 250):

Acımaz mı bakıb ahvâl-i perîşânımıza
Dil-ü-cân ile seven devletini, milletini
Nice zâr olmayalım memleketin hâline
kim
Nice demdir çekiyor Sadr-u Fuâd
illetini

Halbuki bu kıta evvela *Hürriyyet* gazetesinde, imzasız olarak *Hasta Adam* makalesi (No. 24, 7 kânunievvel 1285) dahilinde basıldı. *Külliyât-ı Kemal'e* de bu makaleden naklen alınan (Tertip 1, cüz II, s. 97) kıta, aynen R. Nur tarafından da neşredildi (*Türk Bilik Revusu*, No. VI. s. 319-1200).¹

N. Kemal, Hâmid'e, Midilli'den yolladığı 15 Receb 1296 tarihli bir mektubunda da aynı şiiri, evvelce *Hürriyyet*'te çıktığını tasrih ederek yazmıştır. Bu mektupta:

Ağlamaz mı bakıb ahvâl-i perîşânımıza
Dil-ü cân ile seven devletini, milletini
Nasıl âh etmiyelim memleketin hâline
kim
Ne zamandır çekiyor Sadr-i - Fuâd
illetini

şeklindedir. Kıtanın, *Hürriyyet*'teki neşrinden bu kadar farklı olmasından çıkarılacak netice, şairin bu kıt'ayı ezberden yazarken bizzat ne kadar değiştirmiş bulunduğudur.

c) Bazan N. Kemal'in şiirlerinin müellifler tarafından aşağı yukarı aynı mehzadan alındığı zaman bile-, farklı basıldığı görülür. Misâl olarak M. Nedim Paşa hakkında yazdığı meşhur hicviyeyi alabiliriz; M. Nihad Özön neşrinde (*N. Kemal ve İbret Gazetesi*, s. 110-111), bu şiirin birinci kıtasından bir mısra eksiktir ve *altı kıt'adan* ibarettir.

Ürperip tüyleri bir kere diyince mirnav
Hep şaşub kalmış iken bahtına akrânı
etrab

gibi vezinsiz ve yanlış okunan mısraları¹ bir tarafa bırakırsak, S. N. Ergun neşrinde (s. 34-5) yine farklı olduğu göze çarpar:

Sofrada her kedinin def'ini
hâzırlar iken

Okşamakla tokadı *tekmeyi*
farketmez idi

mısraları, S. N. Ergun tab'ında,

Sofradan her kedinin def'ini
hâzırlar iken,

Okşamakla tokadı, *pençeyi*
farketmez idi

şeklindedir. Bu neşirde, şiir, M. N. Özön neşrinde olduğu gibi altı değil yedi kıt'adır. Halbuki her iki müellif de metni *Diyojen* gazetesinden almışlardır (No. 128, 14 Ağustos 1872, No. 133, 19 Ağustos, 1872).

d) Müellif, *Marsallais* tercümesi için verdiği notda, «bu manzumeyi B. H. Tarık Us'un lûtfu ile elde ettim»; «notları arasında 1302 de çıkan bir mecmuada görüldüğü kaydıyle mevcuttur» diyor (s. 276). Şiir, hakikaten 1302 de çıkan bir mecmuada çıkmakla beraber (*Gayret*, 12 Eylül 1302, sayı 32), daha önce, ifadesinden N. Kemal'e âidiyeti çok kuvvetle tahmin edilen imzasız ve başlıksız bir makale dahilinde, 1285 senesinde basılmıştır (*Hürriyyet* gazetesi, 2. Ağustos, sayı 57). Bu basımda.

Saf bağlayın, artık sarılın haydi silâha
mısra'ı çıkarılmıştır. Bu neşri görmek

1 Doğru şekli şudur:
Ürperip tüyleri bir kerre diyince mirnav
Hep şaşıp kalmış iken bahtına akrân, etrab

N. Kemal'in *Marsillais*'i Avrupa'da iken tercüme ettiğini göstermek bakımından mühimdir.

d) C e v d e t nüshasından alınan,

Bu ciban âlem-i terakkîdir
Anı öğren bıyıklı resminden
Dâimâ âlem-i kemâle yürü
Benzeme tâ ölünce hiç sana sen

kıtasının manaca anlaşılmasını, bilhassa ikinci mısradaki *resminden* kelimesi zorlaştırıyor (s. 253). Halbuki aynı şiir, *Güneş* mecmuasında da basılmıştır (sayı 10, 1301). Bu neşirde, *resminden* yerinde *resmînden* yazılıdır. Verilen izaha göre, N. Kemal'in bu mısraları *Mene-menli Tahir*'in,

Ben miyim gördüğüm bu şekl-i garîb
Bana bakdıkça bahs-i hayret eden
On yıl evvel bu resm imiş şeklim
Ne kadar benzemezmişim bana ben,

kıtasına naziredir, Gençliğinde ve henüz sakal bırakmadığı bir zamanda çıkarttığı bir resminin arkasına yazıp göndermiştir. Kıta, ancak *Güneş* neşriyle mukayese edildiği zaman bir mana ifade edebilmekte ve şairin, devrinin edebî bir şahsiyetiyle de münasebetini aydınlatmaktadır.

e) C e v d e t nüshasından alınan ve,

Şu ağaç çeşm-i ibrete vuruyor
Yazda kıta yeşil duruyor

mısralarıyla başlayan kıt'anın ikinci mısrası herhalde bir tertip yanışı olarak vezinsizdir (s. 269). Mısraın aslı *Güneş* mecmuasında (sayı : 10, 1301).

Yazda dâ kışda dâ yeşil duruyor
tarzında olup, Midilli'de ve bir zeytin ağacı için söylendiği kayıtlıdır,

f) Cetvelde, yalnız F. Bilge nüshasında mevcudiyeti işaret edilen ve,

Yâdeder candan o zâlim âşıkı yâdet-
se de
Mevt ile eyler gam-ı- âlemden âzâd-
etse de

matlâlî gazel (s. 95, No. 104), N. Kemal'in el yazısıyla basılan ve Abdülhâk Hâmid'e gönderdiği bir mektubunda da vardır (*Şehdâl* mecmuası, 1. Ağustos 1326, sayı, 24). 24. Rebi'ülevvel 1295 tarihini taşıyan bu mektupda, N. Kemal, «Al sana Magosa'da başlanmış, burada ikmal olunmuş bir gazel. amma, eski yolda» der. Gazel, bu neşirde yedi beyittir. S. Nüzhet neşirinde ise, on iki beyitten ibaret olması, gazele sonradan ilâveler yapıldığını gösterir. Bu ilâve beyitler hâric, yalnız bir mısra, bu iki neşirde birbirinden çok farklıdır. Mektuptaki:

Pâyine yüz sürmeden dür edemez
üftâdeni

mısraı, S. Nüzhet neşirinde,

Râhînâ hâk olmadan dür edemez
üftâdeni

şeklindedir. Bu neşrin gözönüne alınması, hem bu şiirin ne zaman yazıldığını, hem de N. Kemal'in bâzı şiirlerini, sonradan nasıl genişlettiğini göstermek cihetinden çok faydalıdır. Bu gibi tetkikler, aynı zamanda N. Kemal'in hususiyetlerini de açığa vurur. Nettekim Veys Paşa'ya gönderdiği 29. Şaban 1294 tarihli bir mektubunda da, çok meşhur bir gazeline âit,

Sıtk-u-sebât meslegimizdir ki eylemez
Bin tige karşı gelse tehallûf zehâbımız

beytini, çocukluğunda söylediğini, *tazmin ve ilâve ile bir gazel haline koymaya çalıştığını* yazar (*Z. Reşit Edebiyat Kumkuması*, Halep, 1326, s. 36). Bu mektupta neşredilen, nihayet bir beyit olmakla beraber, N. Kemal'in şiirlerinin tetkikinde çok büyük bir ehem-

miyeti haizdir. Bu mes'ele üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, N. Kemal'in şiirlerini, oldukça büyük bir emek neticesinde neşreden kıymetli müellifin, bu hususa dikkat nazarını çekmektedir. Çünkü, bu hususiyet gözönüne alınmadığından, İbnül'emîn M. Kemal'deki N. Kemal'in çocukluk şiirlerini içine alan *Divan*'ı ehemmiyetsiz gösterilmektedir. Bu *Divan*'da mevcut bâzı mısra ve beyitlere, N. Kemal'in sonradan ilâveler yaparak en meşhur şiirlerini meydana getirmiş olması muhtemeldir; ve bu, üzerinde çalışılması icap eden ayrı bir mevzu şeklini alıyor.

g) N. Kemal'in çok, sevdiğini yazdığı bir şarkısı vardır;

Doldur kadehe şarâb-ı-nâbı
Mezceyle şafakla mâh-tâbı
Bilmem ki cihan bitip dururken
Bitmez mi cihân'ın iztirâbı
Öldürdü beni zaman, aman gel
Bir bâde getir aman aman gel

mısraları en güzel kıt'asıdır. Bu kıta, Rezaîzade Mahmud Ekrem'in, *Üçüncü Zemzeme* adlı şiir kitabının *mukaddime*'sinde, bizde bedîî heyecan uyandıran şiirlere örnek gösterilir (İstanbul, 1301, s. 5). Muallim Naci de, aynı kıt'anın ilk beytini alarak, bestesinin güzelliğinden bahseder. (*Şöyle Böyle*, İstanbul 1302, s. 47). Bu şarkının bir mecmuada kendine haber verilmeden ve beşinci mısraının :

Ey dilber-i cansitan aman gel

tarzında neşri (*Şark mecmuası*, sayı 3, 1297), N. Kemal'i çok kızdırmıştır. Ebuzziya'ya, bu münasebetle yazdığı bir mektupta bu hiddetini, « kulağı, kuyruğu kesilmiş kedi yavrusuna » benzetmişler diye ifade ederek, *Şarkı'nın* tam şeklini yazar (*Mecmua-i-Ebuzziya*, fi garre Cemaziyelevvel 1298, sayı 16). Yukarıya aldığımız kıt'a, R. Ekrem

neşrinde, beşinci mısraı alınmıyarak basılmıştır.

S. Nüzhet neşrinde ise (No. 21, s. 35), bu *Şarkı* « şairin divanlarda kayıtlı olmayan ve muahhar devirlerde yazıldığı anlaşılan şiirleri » arasında gösterilir. Bu neşirde, N. Kemal'in verdiği metne nazaran, iki ve üçüncü kıt'aların yer değiştirmesi icabeder. Birinci kıt'ada bir mısra da eksiktir. Esâsen, S. N. Ergun'da, bunu, not halinde işaret etmiştir; N. Kemal'in bu yazısına göre, bu

Öldürdü beni zamân aman gel
mısraıdır.

Bitmez mi cihânın iztirabı
mısraındaki ilk kelime ise S. Nüzhet Ergun tarafından, bahsettiğimiz neşirlerle mukayese edilmemiş, *getmezmi* tarzında okunmuştur.

h) N. Kemal'in,

Neler ettik alâ-rağm-üz-zemâne

mısraı her kıt'asının sonunda tekrarlanan, çok güzel bir muhammesi de, yalnız Cevdet nüshasında mevcut olup S. Nüzhet'in eserine de, buradan naklen alınmıştır (No. 23, s. 37).

N. Kemal, Magosa'ya nefyedildiği ilk günlerde yazdığı (1873) bu şiiri, *Şeyh Ahmed Efendi*'ye de okumuş, çok beğenildiğini görmüş, bir kopyesini de Ebuzziya Tevfik'e yani Rados'a göndermiştir (Ebuzziya Tevfik. *Yeni Osmanlılar Tarihi, Yeni Tasvir-i Efkâr*, No. 409, 15 Teşrin-i-sânî 1910). S. N. Ergun neşrinde Ebuzziya Tevfik neşri gözönüne alınmadığından son kıt'a oldukça bozuktur. Birinci kıtada da üç ve dördüncü mısralar, yer değiştirmiştir,

Teaddîden bilir mi ehl-i-himmet

Sefâsız zevkımızdır her musîbet

beytinden ise hiçbir mana çıkmıyor; çünkü *bilir mi* ve *sefasız* kelimeleri

Beleten: C. VI, F: 21

yanlıştır. E bu z z i y a neşrinde, bu kelimeler *yılar mı, sefamız* şeklinde dir. Yine kıtanın dördüncü mısraındaki *Izzet* kelimesi yerinde E bu z z i y a neşrinde *nimet* yazılıdır.

N. K e m â l bu muhammesin diğer bir kopyesini de, yine *Magosa*'dan Z. R e ş i d'e gönderdi. Z. R e ş i d, bu şiiri neşredebileceğini yazmış olmalıdır; ki N. K e m â l verdiği cevapda: «*Alâ Rağm-üz-zamâne*'yi bilmem nasıl bastırabilirsiniz, basılrsa da altıncı bendin ketmi lâzımgelir» der (Z. R e ş i t, *Edebiyat Kumkuması*, s. 29). N. K e m a l'in bu kıymetli notundan, şiirin altı kıt'a olduğu anlaşılır. S. N ü z h e t, E b u z z i y a neşirlerinde ise, beş kıt'a'dır. Diğer taraftan, aynı şiir, şairimizin, doğumunun 100 üncü yıldönümü münasebetiyle, 21. XII. 1940 gecesi, Ankara Radyosu'nda, N. M e n e m e n c i o ğ l u tarafından da beş kıt'a olarak okundu. Bütün bunlardan çıkacak netice, şiirin son kıtasının, Meşrutiyet'ten sonra da neşredilemeyecek halde bulunduğu, belki ailesi tarafından da bilinmediği veya kayıp olduğudur. (Bu şiirin, S. N. E r g u n tab'ındaki dördüncü kıt'ası E b u z z i y a T e v f i k'in *Kemal Beyin Tercüme-i-hâli* adlı eserinde de, az çok farkla mevcuttur: 1326 tabı, s. 19).

* * *

Eserin ilk tab'ında 353, son tab'ında ise 532 metin vardır. Birinci basıma nazaran 179 metin ilâve edilmiştir. Eser, umumiyetle muayyen nüshalarındaki şiirlerin toplanmasıyla meydana getirildiğinden, N. K e m a l'in neşredilen birçok şiirlerini içine almamaktadır. Biz, eski gazete ve mecmua koleksiyonlarımızdan, hatta, bazen içerisinde N. K e m a l'in şiirlerine rastlayacağımızı hiç ummadığımız kitaplardan elde ettiğimiz metinlerden bazılarını müellifin

bu çalışmalarına ufak bir yardım gayesiyle neşretmeyi faydalı buluyoruz:

I. Âdeme her kaygı vâtanden gelir mısraı, Türk-Rus harbi mağlubiyetinden duyduğu üzüntülerden mülhemdir (S. N a z i f, N a m ı k K e m a l - 1922 Martı'nın 12 nci Pazar günü akşamı Darümuallimin-i-Âliye konferans salonundaki müshabe - İstanbul İkdâm Matbaası 1922 s. 21). Aynı mısra, İ b r a h i m A l â e d d i n'in neşrettiği, S ü l y m a n N a z i f adlı esere de alınmıştır (İstanbul, Semih Lutfi Basımevi, 1933, s. 188). Fakat,

Âdeme her feyz vatandan gelir tarzında okunmuştur; *Kaygı* kelimesinin müellif tarafından, Arap harfleriyle yazılış tarzı benzediğinden, *feyz* okunduğu görülüyor.

II. İntikâmı âcizin kalsın mı Yâ Rab yârına

*

III. Belki rahmeyler desem mahzûn olursun ey vatan
Bakma hicrânınla gel kânâ boyanmış gönlüme
mısra ve beyti, ne münasebetle yazıldığı da kaydedilerek, İ b n ü l e m i n M a h m u d K e m a l tarafından neşredildi (*Son Asır Türk Şairleri*, C. VII, s. 1256).

N. K e m a l'in,

IV. Hâke defnettiklerinde söyledim târihini
Yire geçti sadr-ı-Âlî vardı derk-i esfele
beyti Â l i P a ş a'nın ölümü hakkında söylediği bir tarih, bir hicriyedir (A b d u r r a h m a n Ş e r e f, *Tarih Musahabeleri*. İst. 1339, s. 180).

V. İki merdumdür elhak sâhibiyle resm-i bâlâsı
Ki çeşm-i-tâli-i-eyyam ki hep bunlarla binâdır.

beytini, Avrupa'ya gitmeden önce- ni- hayet yirmibeş yaşında iken- ve çok hürmet ettiği bir şahsın kendisine yol- ladığı bir resim münâsebetiyle yazmış- tır. Evvela *Gayret*'te (17 Kânunîsânî 1301, No. 3); daha sonra *Ahmet Ra- sim* ile *Mustafa Reşid*'in birlikte tertip ettikleri *Muharrerât-ı Nâdire* (İstanbul, Kasbar Matbaası 1307, s. 39)- de basıldı. İkinci neşirde *hep* yerinde, *hem* kelimesi vardır.

Aşağıdaki kıt'ayı, *Mithad Pa- şa*'ya gönderdiğini kuvvetle tahmin et- tiğimiz bir mektubundan aldık (*Mu- sta fa Re ş it, Bedayi-ül-inşa*, s. 199):

VI. Firâz-i mesned - i - hurşîd olâ hem-
pâye-î-câhın
Bu rütbe sâna nisbet gerçe kim
ednâdan ednâdır
Hudâ hıfzeylesün dâim hatâlardan,
belâlardan
Vücüd-î-bî-nazîrin kim medâr-i-dâr-ü-
dünyâdır,

İbnülemin *Mahmud Kemal*, «Hüsni Paşa'nın mazbata müşirliği hen- gâminde mahalle bekçilerine düdük ve- rilmesi üzerine» *N. Kemal*'in yazdı- ğı bir kıt'ayı kaydediyor (*Son Asır Türk Şairleri*, c. IV, s. 665):

VII. Zabtiyye'de müşir olacak nâsezâ
teres

Çok ehl-i-iffeti yüzü üzre sürükledi
Afâkı tuttu velvele-i sıyt-u şöhreti
Bekçileri dahî yola koydu düdükleli

Bereketzade *İsmail Hakkı*, *Yad-ı-Mâzî* adlı kitabında (İstanbul, 1332, s. 182), Fransız şairlerinden *Ed- vard Goen*'in, İstanbul, hakkındaki bir şiirinin, *N. Kemal* tarafından ya- pılan bir tercümesini neşreder:

VIII. Ayandır bir sipih-î-atlasın altın-
da bir kiğver
Ki ressamân olur dil-beste, erbâb-ı-
suhân hayran

Tabiat güyyâ bir rûz-i-şehr-âyin-i
behcette

Anâ gencinelerle cevher-i-hüsân ey-
lemiş erzan.

*

Ziya Paşa tarafından neşredilen:

IX. Meğer halk-ı-cihan hep âşinâ-yi-va-
det olmuştur

Müsâvidir nazarda imtiyâz-i-nîğ-ü-
bed şimdi

Cihan mahrûmdur hep kâle-î-zer-târ-ı
servetten

Libâs-i-fâhîr-i erbâb-ı-devlettir ne-
med şimdi

Aceb mi ben de olsam kâad-ı-şîrimle
devlethâh

Varaktır hep medâr-ı-germi-î-dâd-ü-
sited şimdi

beyitlerinin¹ başı ve sonu eksik bir ga- zele aid olduğu muhakkaktır (*Harabat*, c. II, İst. 1292, s. 165).

X. Delil-i-münevver güneşle bu san'at
Hudâ bir yaratmış *Ziyâ'yı*
Kemâl'i

Kim isterse görmek bu tasvîre
baksın

Kemâl-i-Ziyâ'yı, Ziyâ-yı-Kemâl'i kıta'sını, *Ziya Paşa* ile çıkartıkları bir fotoğrafının altına yazmıştır.

XI. Gelmiş zuhûra nakş-ı- Ziyâ-vü
zalâl-den

Bir yâdigârdır bu *Celâl'e*
Kemâl'den

beytini, *Mahmud Celâlettin Pa- şa*'ya verdiği ve *Ziya Paşa* ile müs- terek resmine;

XII. Tevfik'ine git de sen refik ol
Tevfik refiktir *Kemâl'e*

Sûret değişir, gönül değişmez
Kalbinle şahâdet et o hâle

kıtasını, *Ebuzziya Tefvik'e* verdiği bir resme kaydetmiştir.

¹ Bu şiirden, *Şerif Hulûsi'nin Namık Kemal'in Eserleri* başlıklı makalesinde de bahsedilmiştir (*N. Kemal Hakkında*, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, İst. Vakit Matbaası 1942, s. 409).

Biz bu üç metni (No. X-XII) *Envâr-i zekâ* mecmuasından aldık (No. 27).

Mecma-i Ebuzziya'da «kıtâ- Kemal Bey» başlığı ile neşredilen sekiz mısra (C. IV. s. 46, 15 Cemaziülevvel 1302, sf, 1488), *Cumhuriyet*'te tefrika edilen, «Nazım Paşa'nın hatıraları»nda da mevcuttur (5. Şubat 1932) ve «Gelibolu'da güneşin tuluuna âit» neşredilmemiş bir şiir olarak gösterilmiştir:

XIII. Hurşid doğarsa pek abestir
Dünyâda iki güneş yakışmaz
Mahvetmeyecek mi Hak sabâhı
Koynumdaki nûra eş yakışmaz

••

Hurşid siyahler içre batsa
Subh-ı-ezeli zemine yatsa
Olmaz bu kadar güzel temâşâ
Allâh¹ yere inmedikçe hâşa.

§

XIV. Ey ümmet-i-Osmâniye
Ey muhteşem şîr-i-İeyan
Bû hâb-ı-gaflet elverir
Şan günleri geldi uyan

kıtası, *İfade-i-merâm* başlıklı makalesindedir (*İbret* gazetesi No. 27, 9 Teşrin-i-Evvel 1872; M. Nihad Özön, *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, Remiz kitap evi 1938 s. 129).

••

S. Nüzhet Ergun'un eserinde bulunmayan bu on dört metni de ilâve edersek, N. Kemal'in, bugün elimizde mevcut şiirlerinin 546'yı bulunduğunu söyleyebiliriz.

••

Buraya kadar verdiğimiz izahatı

¹ *Ebuzziya*'da bu kelime yazılmamış, yerine noktalar konulmuştur.

düşünürsek, eserin nihayet muayyen Divan nüshalarındaki şiirlerin esaslı bir karşılaştırmaya tâbi tutulmaksızın, sair neşriyattan ise pek az faydalanarak hazırlandığı göze çarpar. Bu yüzden, eksik olan, okunamayan ve hiçbir manâ çıkmayan mısralara rastlıyor, bazı mısraların ise, diğer neşirlerinden çok farklı bir tarzda basıldığını görüyoruz. Bu gibi neşriyatta, metin karşılaştırılmaları, bize, yalnız sağlam metinler vermekle kalmaz. Şiirin, yazıldığı zamanı, ne gibi hadiselerden müphem olduğunu, şairin o yazıyı ne gibi te'sirler altında vücuda getirdiğini ve metin manasının daha iyi anlaşılmasını da te'min der.

Diğer taraftan, N. Kemal'in kayıp olan ve neşrini istemediği için eksik olarak basılan yazıları hangileridir? Tasarladığı halde bir türlü yazmaya fırsat bulamadığı şiirleri var mıdır? Bu gibi meseleleri de N. Kemal'in şiirlerinin tab'ında göz önüne almak lâzımdır.

N. Kemal, bâzi şiirlerinin kopyelerini, arkadaşlarına yollamış, fakat müsveddelerini yanında alakoymamıştır. Bu müsveddeleri - kaybettiğinden -, bâzen arkadaşlarından bunların, evvelce gönderdiği kopyelerini ister; bâzen istediği şiirin bir beytini de kaydediverir. S. Nüzhet Ergun'un eserinde, bu gibi meseleler, tamâmen ihmal edilmiştir. Bunun için, bu eser vasıtasıyla, şairimizin kaybolan, yarıda kalan şiirleri hakkında, hiçbir malûmat edinmiş olmuyoruz. Halbuki N. Kemal'in şiirlerinin neşrinde, şairin edebî hayatı ve şahsiyeti için çok mühim olan bu gibi notlarından da faydalanmak lâzımdır. Yalnız, bu tarz notlar toplamak bir zaman, bir tesâdüf işi ve çetin bir çalışmaya muhtaç olduğunu hatırlamalıyız.

S. Nüzhet Ergun'un, Vatan şairimiz Namık Kemal'in 532 şiirinin toplanmasıyla meydana getirdiği *Namık Kemal'in Şiirleri*, edebiyatımızdaki bir boşluğu doldurmak itibarıyla, hiç şüphesiz büyük bir kıymeti haizdir. Şiirlerin, Arap harflerinden bugünkü harflerimize çevrilmesi, doğru olarak okunması da, derlenip toplanması ve tertibi kadar güç bir çalışmaya bağlı

dır. Eser mevcudunun, 1933 tab'ı gibi kısa bir zamanda tükeneceğini umuyoruz. Müellifin eserin yeni tabında - Namık Kemal'in ele geçen bazı şiirlerinin eserde olup olmadığını kontrol işini kolaylaştırmak için - bir metin endeksi ilâve edeceğini, yukarıda temas ettiğimiz meseleleri de göz önüne alacağını umuyor, kendisini, bu mesaisinden dolayı tebrik ediyoruz,

Fevziye ABDULLAH

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdlere:

	<u>Sayfa</u>
GÜNALTAY, M. ŞEMSEDDİN : Abbas Oğulları İmparatorluğunun kuruluş ve yükselişinde Türklerin rolü	177
KÖPRÜLÜ, Dr. M. FUAD : XIII. Asırda Marâğa rasathanesi hakkında bazı notlar	207
ALTUNDAĞ, ŞİNASI : Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında	229
UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Kabakçı Mustafa isyanına dair yazılmış bir tarihçe	253
UZUNÇARŞILI, İ. HAKKI : Âmedci Mustafa Reşit Bey'in Kütahya'da bulunan Mısır kuvvetleri kumandanı İbrahim Paşa'ya mektubu	263

Tercümelere:

KARL JAHN (Türkçeye çeviren : Köymen, Mehmet Altay) : İran'da kâğıt para	269
--	-----

Bibliyografya :

İNAN, ABDÜLKADİR : Sibiryada ongon kültü	311
FEVZİYE ABDULLAH : Namık Kemal'in Şiirleri	315

LEVHALAR

XXVIII - XXIX : Mârâğa rasathanesine ait resimler	
XXX - XXXI . Kabakçı Mustafa isyanı tarihcesi ve Mustafa Reşit Bey'in mektubu.	

DÜZELTME

21-22 inci sayıdaki «Timurîlar tarihi hakkında menba tetkiki» adlı makalede görülen bazı yanlışların aşağıdaki şekilde düzeltilmesini rica ederiz:

<u>Sayfa</u>	<u>Satır</u>	<u>Yanlış</u>	<u>Doğru</u>
87	27	Giyâ ud-Dîn	Giyâs ud-Dîn
88	not *)	I .	I.
91	6	Kısmı	Kısımın
94	23	Barthold'uu	Barthold'un
101	16	İsmetu'llâ'ın	İsmetu'llâh'ın
101	18	واج	اج
112	Bu sayfadaki dördüncü satır birinci satır olacaktır.		

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : VI

No. 23 - 24

Juillet - Octobre 1942

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5